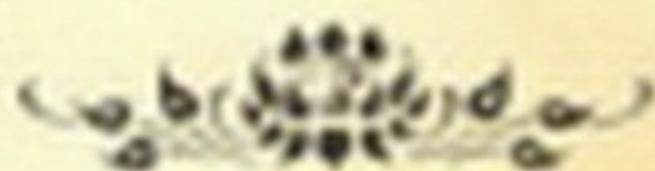

รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางบุญเหลือ พสวาทบุรีบำรุง

(บุญเหลือ สุแทนสุด)

ณ เมรุสมานมิตร วัศแจ้งใน

915.933 อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

7 157 ๒ วันที่ ๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๘

รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพ

นางบุญเหลือ พลราชภู่บำรุง

(บุญเหลือ อุเทนเหลือ)

ณ เมรุสนามมิตร

อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

วันที่ ๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๓

รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา

พิมพ์ครั้งแรก ในงานสถาปนา ๖๐ ปี นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง
(๑๕๐๐ เล่ม) (บุญเหลือ อุเทนสุก)

พ.ศ. ๒๕๑๑

เลขห้อง นย.

เลขหมู่ ๑๑๕.๙๓๓
T 157 น

๙, ๓

เลขทะเบียน ๑๖-๓๐๕-๗๐๓ นย.

d๑๐๑๔๖

พิมพ์ที่ประจักษ์วิทยา ๑๘๐/๑ วิศตริภักษ์ตรี บางขุนพรหม พระนคร
นายประจักษ์ ศิริบัณฑิตกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๑

คำนำ

ในงานสถาปนากิจศพ นางบุญเหลือ พลราชภรณ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต) ณ เมรุสมานมิตร วัดแจ้งใน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา กำหนดวันที่ ๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๑ นายลำรวย อุเทนสุต ผู้เป็นบุตร ได้มาติดต่อกับกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา ซึ่งเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้รวบรวมไว้ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากร ยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

หนังสือรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา นี้ มีเรื่องต่างๆ รวมอยู่ทั้ง
ต่อไปนี้

เมืองนครราชสีมา จากเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงภูวณภาพ ตัดตอนเฉพาะที่เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมา เป็นเรื่องที่ทำให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ตลอดจนเป็นหนังสือคู่มือของผู้ที่ประสงค์จะท่องเที่ยวศึกษาหาความรู้และชมเมืองนครราชสีมาได้เป็นอย่างดี

จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา นายปรีดา ศรีชลาลัย ได้รวบรวมจากสมุดไทยเก่าและกระดาษเพล ในหอสมุดแห่งชาติ

การสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา กล่าวถึงเรื่องราว

ละเอียดในการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา ซึ่งเป็นทางรถไฟสายแรก
ของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
การรถไฟแห่งประเทศไทย ได้รวบรวมจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่อง การ
รถไฟไทย ซึ่งแจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า
เสริมสวาสดิ์ กฤดากร เมื่อ พ. ศ. ๒๔๘๔

เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงจัดการ ณ เมือง
นครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๕) เป็นเอกสาร
เก็บรักษาไว้ ณ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กล่าวถึงเรื่อง
การจัดระเบียบการปกครองในเมืองนครราชสีมา และเมืองหลวงพระบาง
ตลอดจนการปราบปรามโจรผู้ร้าย จนราชการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อย
สมดังพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องอื่นๆ อีกหลายเรื่อง ดังปรากฏในสารบาญ
เรื่องเหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี
ของเมืองนครราชสีมาทั้งสิ้น

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่ง นาย
ตำรวจ อุเทนสุต ได้จัดทำพิมพ์อุทิศแก่ นางบุญเหลือ พลราชภรณ์บำรุง
(บุญเหลือ อุเทนสุต) เป็นมาตุภูมิฐานธรรม และได้จัดพิมพ์หนังสือ
เรื่องนี้ออกเผยแพร่เป็นวิทยาทาน ขอกุศลที่บำเพ็ญนี้ จงเป็นปัจจัย

คตบัณฑิตให้ นางบุญเหลือ พตราชฎ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด)
ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐวิบุลมณูผล เสวยสุขสมบัติในสัมปรายภพ
สมถัมโนปถิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๕ เมษายน ๒๕๑๑

ประวัติ

นางบุญเหลือ พลราชฎ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต) เกิดเมื่อ
วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๔๑ ที่บ้านปากคลองภาษีเจริญ อำเภอ
ภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี เป็นบุตรนายบุญมา และนางสุตสาย ติวานนท์
มีพี่น้อง ๓ คน คือ:—

๑. นายอิน ติวานนท์ (ถึงแก่กรรมแล้ว)

๒. นางปลาบู่

๓. นางบุญเหลือ พลราชฎ์บำรุง

นางบุญเหลือ พลราชฎ์บำรุง เป็นกำพร้าบิดา มารดา ตั้งแต่
เยาว์วัย อายุราว ๗ ขวบ คุณย่าสืงและนายแคง ติวานนท์ ผู้เป็นลุง
บ้านในสวนคลองบางจาก ตำบลบางหว้า อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี
เป็นผู้อุปการะเลี้ยงดูตลอดมา ในระหว่างนี้ นายแคง ติวานนท์ ใช้เวลา
ว่างจากการทำสวนสอนหนังสือให้จนอ่านและเขียนได้คล่องแคล่ว ก็พอที่
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ นางรังสรรค์กิจ (ปลั่ง ศรีเพ็ญ) ผู้เป็นป้า
บ้านอยู่ถนนหลานหลวง จังหวัดพระนคร มีสุขภาพไม่ดีและล้มป่วยลง
จึงได้ไปช่วยพยาบาลและอยู่ปรนนิบัติจนคุณป้าหายป่วยเป็นปกติ และต่อ
จากนั้นก็ได้อยู่กับคุณป้าตลอดมา ในระหว่างที่อยู่กับคุณป้าเป็นเวลานานนี้

คุณบ๋าก็ได้ส่งเข้าโรงเรียนใกล้ ๆ บ้านให้เรียนหนังสือเพิ่มเติมให้มีความรู้
เพิ่มขึ้นอีก ส่วนทางบ้านคุณบ๋าก็ได้ช่วยอบรมสั่งสอนให้ความรู้ในการบ้าน
การเรือนและทุกสิ่งทุกอย่างอันเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับลูกผู้หญิงจะต้องเรียน
รู้เพื่อมิใช่เป็นเครื่องประดับตัว ก็ได้พยายามจกจำและปฏิบัติจนเป็นที่พึง
พอใจของคุณบ๋่าเป็นอย่างมาก ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ก็ได้ทำการสมรส
กับอำมาตย์ตรี พระพลราชภรณ์บำรุง ณ ที่บ้านถนนหลานหลวง จังหวัด
พระนครนั่นเอง ซึ่งในขณะนั้น พระพลราชภรณ์บำรุง ยังดำรงตำแหน่ง
นายอำเภอนอก (บัวใหญ่) เมืองนครราชสีมา มีบุตรธิดา ๓ คน คือ—

๑. เด็กหญิงศิริ อุเทนสุต (ถึงแก่กรรม)
๒. นายตำรวจ อุเทนสุต
๓. นางเกษร ไกรฤกษ์

นางบุญเหลือ พลราชภรณ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต) เป็น
พุทธศาสนิกชนที่ใจบุญสุนทรทาน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่คนทั่วไป ดังนั้น
การดำเนินชีวิตของนางบุญเหลือ พลราชภรณ์บำรุง จึงดำเนินไปด้วยความ
ราบรื่น จวบจนกระทั่งถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบ เมื่อวันที่ ๒๔
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๕ สิริอายุ ๖๘ ปี

สายสัมพันธ์ "อุเทนสุด"

- พระพลราชภรณ์บำรุง+นางเปลี่ยน=
๑. นายเรียบ อุเทนสุด (ถึงแก่กรรม)
 ๒. นางลูกอินทร์ จุมพตพันธ์ ..
 ๓. นายสัมพันธ์ อุเทนสุด ..
 ๔. นางลักตา จุมพตพันธ์ ..
 ๕. นายเจริญ อุเทนสุด
 ๖. ร้อยโทจำรัส อุเทนสุด
 ๗. พันเอกมงคล อุเทนสุด (ถึงแก่กรรม)
 ๘. นางประสงค์ ภัสสะฐิติ
 ๙. นายประสิทธิ์ อุเทนสุด
 ๑๐. นางนงเยาว์ ประสานสุข
- + นางบุญเหลือ
๑๑. เด็กหญิงศิริ อุเทนสุด (ถึงแก่กรรม)
 ๑๒. นายสำรวย อุเทนสุด
 ๑๓. นางเกษร ไกรฤกษ์

นางบุญเหลือ ปราจรูญ
(บุญเหลือ อุเทนสุด)

ชาติ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๔๑

มรณะ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

พระประจำตัวลูกชายหญิง

เนื่องด้วยนายตำรวจ อุเทนสุต มาปรารภถึงการฉกฉวย
อุบาสิกาบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง ผู้มารดา ซึ่งวายชนม์ไปนานแล้ว เห็น
ว่า บัดนี้เป็นโอกาสที่คณะพี่น้องญาติมิตรอยู่พร้อมหน้ากัน จึงพากันตกลง
จัดงานปลงศพมารดาตามประเพณีนิยม กำหนดการตั้งศพวันที่ ๕ เมษายน
๒๕๑๑ บำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศส่วนกุศลไปนาคอุบลบุษาคุณานุกุล
ของเจ้าพระคุณ และประชุมเพลิงศพวันที่ ๗ เมษายน ๒๕๑๑ ณ ฉาปน-
สถาน เมรุสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา

และในงานฉกฉวยมารดานี้ นายตำรวจ อุเทนสุต ได้ขอคำ
ไว้อาลัยเพื่อรวมพิมพ์กับหนังสือรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา ที่ขออนุญาต
จากกรมศิลปากร และขอบทความที่เกี่ยวข้องกับธรรมะจากข้าพเจ้าอีก ข้าพเจ้า
จึงเลือกเรื่อง "ลบไม่ศุขย์" ของเจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ ศิสส-
มหาเถระ กับเรื่อง "บทแรงรู้กับแรงงาน" และ "บทลบไม่หาย" ของ
ข้าพเจ้า มอบให้จัดพิมพ์ เป็นธรรมวิทยาทาน เพื่อแจกที่มาให้เกียรติ
แก่ศพหรือแก่เจ้าภาพ และมาสังคายนาศพตามประเพณีนิยม

อุบาสิกาบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง นี้ เมื่อพิจารณาตามพฤติ
การณในข้อสังเกตุก็ปรากฏว่า เป็นกุลสตรีที่เฉลิมเกียรติพ่อแม่ให้เย็น
ใจหายวิตก เป็นภริยาที่ดีของสามี เอาใจใส่บำรุงบำเรอสามีให้อุ่นอกเย็น

ใจ เพราะสามารถปกครองเหี้ยมร้ายแทนตัวได้ เป็นแม่ที่รักของลูก ซึ่ง
 คอยดูแลเลี้ยงลูกให้เป็นหลักฐานได้ทันตาเห็น สมเป็นพระประจำตัวของ
 ลูกโดยแท้ เป็นกัลยาณมิตรให้ความชื่นบานสราญรมย์แก่เพื่อนบ้าน และ
 เป็นผู้มีศรัทธาปสาทะมั่นคงในพระศาสนา ไคร่ศีลไคร่ธรรม เชื่อบุญเชื่อ
 บาป หยิ่งเห็นคุณพระรัตนตรัยว่ามีจริง สามารถอำนวยผลแก่ผู้สัการะ
 เคารพนับถือบูชาได้จริง ซื่อว่าเป็นอุบาสิกาในตำแหน่งศาสนูปถัมภิกา คือ
 ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ และอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาตามควร

ความจริงนี้ พ่อแม่คือพระประจำตัวของลูกมาแต่วันเกิด ลูก
 แต่ละคนจึงเป็นผู้มีพระประจำตัวคอยเฝ้าคุ้มครองอยู่ ๒ องค์ พระองค์
 ที่หนึ่งคือพ่อ พระองค์ที่สองคือแม่ ซึ่งแต่ละองค์ดำรงตำแหน่งอยู่ ๔
 ตำแหน่ง คือ เป็นพระพรหม มีพรหมวิหาร คือ เมตตา กรุณา มุทิตา
 อุเบกขา ประจำใจ เป็นพระบูรพเทพ คือ เทวดาองค์แรกของลูก เพราะ
 ประพฤติเทวธรรมในลูก ก่อนกว่าเทวดาเหล่าอื่น เป็นพระบูรพาจารย์คือ
 อาจารย์ต้นหรือครูคนแรกของลูก เฝ้าสั่งสอนและสงเคราะห์ลูก ก่อนกว่า
 อาจารย์หรือครูอื่น ๆ และเป็นพระอาหุไนยบุคคล คือ ทำอุปการะมากแก่
 ลูก ควรที่ลูกจะสักการบูชาท่าน ด้วยของกำนัลและมนัสการ

พระประจำตัวของลูกทั้งสององค์นี้ ซื่อว่าเป็นเหมือนนาบุญของลูก
 เป็นเจ้าบุญนายคุณสำคัญที่สุด ไม่มีเจ้าบุญนายคุณอื่นใดจะยิ่งกว่า เมื่อ
 ลูกปฏิบัติชอบในท่านให้สมควรแก่กาลเทศะแล้ว ย่อมมีคุณอนันต์ ถ้า

ปฏิบัติผิดในท่านแล้ว ก็จะมีโทษมหันต์ มีสุภาสิตของนักปราชญ์ที่ปรารภ
ถึงคุณของท่านนั้น ปรากฏอยู่ในวรรณคดี และในอากาศสถานอื่นอีกเป็น
อันมาก เช่นว่า “คุณแม่เท่างูเขากลับ คุณพ่อเท่าฟ้ากับแผ่นดิน” คำของ
พระ คำของพระมหากษัตริย์ คำของพ่อแม่ ไกรลงบ้างก็เป็นคน
อกตัญญู ลูกผู้รู้จักคุณของท่านนั้น ย่อมเป็นลูกหนี้ที่ซื่อสัตย์ คนใดไม่รู้
จักเคารพนับถือซื่อสัตย์ต่อท่าน ยกตนขึ้นชมชู้คุณหมิ่นบิดา และพูดถ้อย
คำกวนใจต่อท่าน คนนั้นคืออากมนุษย์ มิใช่คนที่มีความรู้สึกเป็นมนุษย์
เลย เป็นคนชาติอกตัญญูแท้

“จงนึกถึงอ้อมแขนที่โอบทั่วเราเมื่อเล็ก ๆ จงนึกถึงมือที่แกว่ง
ไกวเปล จงนึกถึงร่างที่อดตาหลับขับตานอนเมื่อเราไม่สบาย จงนึกถึงผู้
ร้องไห้เมื่อเราป่วยหนัก และจงนึกอีกที่ว่า เราได้ทำอะไรไว้บ้างที่พอจะ
เป็นเครื่องสนองคุณท่าน เอาเดอะหนา เพียงแต่ประพฤติตนให้เป็นคนดี
เท่านั้น ก็จะทำให้ท่านปลื้มใจมากกว่าสิ่งอื่นใด

๑ คุณแม่หนาหนักเพียง	พสุธา
คุณบิดาทุจอา—	กาศกว้าง
คุณพี่พ่างศิขรา	เมรุมาศ
คุณพระอาจารย์อ้าย	อาจสุสาคร

๑ พ่อตายคือฉัตรกึ่ง	หายหัก
แม่กับภรรยาจกักร	จากทวย
ลูกตายบ่าวรัก	แรงรำ
เมียมิ่งตายวาม้วย	มีกคด้อมแทนไทร
๑ เย็นวายุพัดต้อง	คนสบาย
เย็นอุทกชะโลมกาย	สร้างเศร้า
เย็นร่วมพฤษาหาย	ระโทยหอบ
เย็นพระเกษปกเกล้า	ยิ่งร้อยพันทวี
๑ กตัญญูมีปล้ม	คุณคน
ทำคอบสมแก้คน	ไปเว้น
บุญช่วยเพิ่มเสริมผล	สุขยิ่ง จริงแฮ
ผองทุกข์โทษหลีกเว้น	พ่ายแพ้มลายสูญ

๑ ร่วมไม้เย็นพักผ่อนหายร้อยอาตม์
 ร่วมเงาญาติเย็นสบายหายเจ็บเหงา
 ร่วมพ่อแม่เย็นสุขทุกข์บางเบา
 เกิดเย็นเกล้าเกล้าคลุกอยู่ทุกยาม

๑ ร่วมอาจารย์กันเขลาเกิดเขาวักล้ำ
 ร่วมราชากันศัตรูให้รู้ขาม
 ร่วมพระพุทธรักกันร้อนผ่อนลูกดาม
 ให้โลกสามเย็นชื่นกว่าอื่นใด”

สุภาวดีอันปราศถึงพ่อแม่ ผู้เป็นพระประจำตัวลูกนั้น ย่อมเป็น
ถ้อยแถลงที่ไพเราะจับใจยิ่ง นักปราชญ์โบราณว่า สารุชนคนเอกัตถุณฺญ์ ย่อม
จำทรงถ้อยแถลงที่ไพเราะจับใจนั้นไว้กับเหตุทัช กุญพระนารายณ์ทรงไว้ซึ่ง
รัตนอันปราศจากมลทิน แต่ไม่ล่วงเข้าไปใต้คอกของทุรชนคนเอกัตถุณฺญ์
เหมือนน้ำอมฤตไม่ล่วงเข้าไปใต้คอกราหู

ที่ช่วยอำนาจแห่งกุศลผลบุญ อันพึงเกิดมีแต่ธรรมวิद्याทาน และ
การกุศลทักษิณานุทานอื่นอีก ที่คณะเจ้าภาพคือลูกหลานพี่น้องญาติ
มิตร ได้ร่วมกันบำเพ็ญอุทิศบูชาคุณานุคุณทั้งนี้ จึงเป็นผลบัจจยอุปถัมภ์
อำนาจอิฐวิบุลยคุณผล แต่อุปาสติกายคุณเหลือ พลราชฎ์บำรุง นั้น โดย
ควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภาพ ทุกประการ เทอญ.

สมเด็จกระหม่อมเจ้าวิรวงศ์

วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน พระนคร

๘ เมษายน ๒๕๑๑

คุณความดี

ทันเดือนพฤษภาคม ๒๕๐๗ คุณนายบุญเหลือ อุเทนสุต ได้ไปถวายของพระภิกษุสามเณรที่วัดสุทธจินดา นครราชสีมา แล้วแล้วมีการสนทนาธรรมที่ข้องใจ ตอนหนึ่งคุณนายได้กล่าวพุทธภาษิตว่า

มา กิณฺจิ ปาปมาคมา มากาตี กมฺมานิ ทุกฺขนุทธานิ
มา โภชสฺส วสฺส คมิ มา ปาปธมฺโม อปฺตถ.

พระอาจารย์กรรมฐานผู้บอกได้แปลให้ฟังว่า "อย่า" เพียงคำเดียวกำชับให้คิดนท่องและใช้เป็นบทภาวนาประจำตัว จะได้อยู่เย็นเป็นสุข คิดนเห็นใจจำ ใช้บริกรรมภาวนามาหลายปีแล้ว พระคาถานี้ ทำให้มีกำลังและสงบดี นี่ก็อยากได้คำแปลเป็นไทย ขอท่านสงเคราะห์คิดนด้วย

ข้าพเจ้าตอบว่า โบราณถือเป็นคติว่า พระคาถาทั้งหลายจะให้หลังก็ห้ามแปล แต่คุณนายไม่ยอม รบเร้าให้แปลเป็นไทย จึงต้องแปลและเขียนให้ตามต้องการ

๑. มา กิณฺจิ ปาปมาคมา อย่าได้แตะต้องกรรมที่เป็นบาปอะไร ๆ เลย
๒. มากาตี กมฺมานิ ทุกฺขนุทธานิ อย่าได้ทำกรรมที่มีทุกข์เป็นกำไรเลย
๓. มา โภชสฺส วสฺส คมิ อย่าได้ลู่อานาจแห่งความโกรธ
๔. มา ปาปธมฺโม อปฺตถ อย่าได้เป็นคนมีธรรมเลวทรามไปนรกเลย

(๗)

สังเกตว่าเมื่อคุณนายบุญเหลือได้ฟังคำแปลเป็นไทยเข้าใจดีแล้ว มีเข็มนม
ว่าจริง เกิดศรัทธามั่นใจในพระคาถานั้นยิ่งขึ้น เป็นที่น่าโมทนามาก

อาการที่ปรากฏออกมานั้น สมกับพระสงฆ์องค์เจ้าและพระอาจารย์
ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาทั้งหลายในภาคอีสาน กล่าวขวัญถึงว่า คุณนายบุญเหลือ
ถ้าพูดถึงเรื่องบุญ เรื่องการกุศลทางพระพุทธศาสนาแล้ว ดวงตาแวววาว
ดวงหน้ายิ้มเอิบทั่วศรัทธา ฉะนี้

การที่นครราชสีมาต้องสูญเสียอุบาสิกามุ้เข้าถึงพระศาสนาเช่นนี้
เท่ากับเป็นการสูญเสียสิ่งที่มีค่ามหาศาล ถ้วยกุศลผลบุญที่ครูบาอาจารย์
ทั้งหลายได้บำเพ็ญแล้วด้วยดี จึงมาร่วมกันเป็นกองบุญใหญ่ เป็นอุปถัมภ์
บัจจยให้คุณนายบุญเหลือ อุเทนสุต ได้เสวยสุขในทิพยสมบัติบนสวรรค์
ชั้นสูงสุดด้วยเถิด.

พระธรรมบัณฑิต

วัดสุทธจินดา

คำไว้อาลัย

ของ

พระราชสีมากรณ์ เจ้าคณะจังหวัดนครราชสีมา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาเอกในโลก เป็นครูของ
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้ตรัสไว้ว่า

สทุโช สิตเสน สมฺปนฺโน

อโธ โภกสมบุมีโต

ยํ ยธ ปเทสํ ภชติ

ตตฺถ ตตฺถเว ปุชฺสีโต ฯ

บุคคลผู้มีศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล เพียบพร้อมด้วยยศ และ

โภคะ ไปสู่ที่ไหน ๆ ก็ได้รับการบูชาด้วยสาภสักการะในที่นั้น ๆ เสมอ

คนที่ถึงพร้อมด้วย ศรัทธา ศีล ยศ โภคะ อย่างนี้ จะอยู่ในหมู่โค

คณะโค บ้านโค ตำบลโค อำเภอโค จังหวัดโค ประเทศโค ชาติโค

หมู่ คณะ บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ประเทศ ชาติ นั้น เจริญ

รุ่งเรืองตามสมควรแก่ศักดิ์กำลังของตน ๆ คนอย่างนี้มีแต่ผู้ยกย่องสรรเสริญ

อยู่ในมนุษยโลกก็บ้างเพียงแต่ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่น แดกกายทำ

ลายขันธ์ไปสู่โลกหน้า ก็มีแต่ความบันเทิงในสุคติโลกสวรรค์ เหมือนกับนาย

นั้นที่ยะมาณพละนั้น คนตัวอย่างนี้ เวลาจะแตกกายทำลายขันธ์ไปเสวยผล

แห่งความดีของตนในโลกหน้า ท่านกล่าวว่า เป็นของง่ายเหลือเกิน เหมือน

กับหุบปากกินเหี่ยวแล้วถือเอาปากทองคำนั้น สมดังคำที่ปรากฏอยู่ใน

ธรรมบทว่า "มตฺตํกปาทิ ภินฺทิตฺวา สุวณฺณปาทิ กถณสทิสํ ทิ มนุสฺสสมฺ
 ปุตฺติ ทิตฺวา ทิพฺพสมฺปตฺติ กถณช" การละมนุสสมบัติ แล้วถือเอาทิพย-
 สมบัติเป็นของง่ายมาก เหมือนกับการทุบถาดหินทิ้ง แล้วถือเอาถาด
 ทองกำจั้น^๕

คุณนายบุญเหลือ พลราชบุรุษได้ดำเนินปฏิบัติมาปฏิบัติ
 ตามเยี่ยงอย่างของคนตัวอย่างนี้ ได้ชื่อว่าเป็นอุบาสกา ถึงพระรัตนตรัยอย่าง
 แท้จริง ได้บริจาคทรัพย์ช่วยทำการก่อสร้างเสนาสนะสงฆ์หลายแห่ง ได้
 บริจาคทรัพย์บำรุงโรงพยาบาล ได้บริจาคทรัพย์สร้างสิ่งถาวรวัตถุ ได้บำรุง
 เมรุสมานมิตร บั้นปลายแห่งชีวิตได้อุทิศเลือกเนื้อทุกหยดหยาดเป็นพุทธ-
 บุษบา เข้าปฏิบัติวิบัติสณากัมมัฏฐาน ที่สำนักทางจังหวัดเลย เป็นเวลาถึง
 ๓ เดือน

ในการจากไปของ คุณนายบุญเหลือ ผู้เขียนพร้อมด้วยความดี
 อย่างนี้ ก็จากไปแต่ร่างกาย แต่ชื่อเสียงยังอยู่ในความทรงจำของผู้อยู่ภาย
 หลัง "รูป ชีรติ มัจฉานํ นามโคตฺตํ น ชีรติฯ" รูปของสัตว์ย่อมยับไป
 แต่ชื่อและโคตรหาย่อมยับไปไม่"

บุญกุศลอันใด ที่บุตรธิดาญาติมิตร บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้นจนบัดนี้
 คุณนายจะไปสถิตอยู่ในสถานวิมานแมนแดนใด ๆ ก็ตาม ขอคุณนายจงได้
 อนุโมทนาสาธุการ และเสวยผลแห่งความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามสมควรแก่คติ
 วิสัยในสัมปรายภพนั้น ๆ เทอญ.

คำไว้อาลัย

ของ

พระชินโรสธรรมมุนี รองเจ้าคณะจังหวัดนครราชสีมา

ท่านที่เป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตายทั้งหลาย ขอเชิญท่านมารับรู้กฎธรรมดอันยิ่งใหญ่แห่งชีวิตสำหรับเราท่านสักอย่างเถิด ที่ว่ากฎธรรมดาก็เพราะเป็นสิ่งที่ทุกคนไม่มีวิธีที่จะหลีกเลี่ยงให้รอดพ้นไปได้ นั่นได้แก่กฎธรรมดาคือความตาย เขามีสมุนมาก เขาจำเราท่านแม่นยำที่สุด ไม่มีวันหลงลืมเลย เขาส่งสมุนของเขามารบกวนเราอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ถ้าไม่รู้กฎธรรมดอันนี้แล้ว จะเสียคนตลอดชาติ การรู้คือให้นี้กรุเสมอๆ อย่างที่ท่านสอนว่า

มัจจุราชนายเราเอาเป็นแน่	ต่างก็แต่เร็วช้าอย่าสงสัย
กินและวันพลันก็ดับลงไป	เราก็ก๊อกลบเข้ามาทุกวัน ๆ
ระลึกถึงความตายสบายนัก	มันหักรหักลงในสงสาร
บรรเทาผิดโมหันธ์อันธการ	ทำให้หาญหายสะอึกไม่ยุ่งใจ ๆ
เราจะต้องรบรบกับมัจจุราช	ไม่แคล้วคลาดคมันคงอย่าสงสัย
รีบเตรียมตัวไว้ก่อนไม่ร้อนใจ	มาเมื่อไรเราก็รบไม่หลบเลย ๆ
อันทานศีลภาวนาอย่าเลยละ	อุทิศสาหะสืบสร้างทางสวรรค์
นิสัยส่งกงนิพพานไม่นานครั้น	เกษมสันต์แสนสุขสันทุกข์ เอ๊ย ๆ

คุณนายบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง เท่าที่สังเกตดูก็เห็นว่า เป็น
ผู้รักกฎธรรมทานเป็นอย่างดี เนื่องจากเห็นว่าเป็นผู้เชื่อต่อคุณพระรัตนตรัย
มีความประพฤติเรียบร้อย ชอบสัจรับรสคำสอนของนักปราชญ์ เป็นนัก
เสียสละ และมีปรีชารอบคอบ ก็นิ่งจึงแน่ใจว่าท่านไปสู่สุคติสถานสำราญ
ใจแล้ว

สำหรับ พวกเราท่านซึ่ง คอยรับกิจ แห่งกฎธรรมทาน อันนี้ ในระยะ
ต่อไป จะคิดอย่างไรเล่าท่านผู้เป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตายทั้งหลาย.

พระชินในรสธรรมนุ

คำไว้อาลัย

คุณโยมบัวบุญเหลือ พลราชภูรบำรุง เป็นอุบาสิกาคณหนึ่งของ
วัดอิสาน ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่วัดอิสานและวัดอื่นๆ อีกหลายวัด เฉพาะ
ที่วัดอิสาน คุณโยมบัวได้บริจาคทรัพย์สร้างหนังสือเรียนพระปริยัติธรรม
ทั้งฝ่ายธรรมและบาลีหนังสือเทศน์ และบริจาคทรัพย์ร่วมในการปฏิสังขรณ์
เสนาสนะที่ทรุดโทรม ตามปกติวันธรรมทานมาหังเทศน์ที่วัด วันอุโบสถ
รักษาศีลอุโบสถที่วัด เวลาพระภิกษุสามเณรอาพารก็ได้ช่วยรักษาด้วยการ
ถวายยาหรือปัจจัยค่ารักษาตามฐานะของผู้อาพาธ บางครั้งพระภิกษุ
สามเณรสอบเปรียญได้ก็ถวายหนังสือเรียนชั้นต่อไป วันสำคัญทางศาสนา
เช่น วันมาฆบูชา วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา
ถ้าไม่มีธุระเดินทางไปข้างถิ่น หรือไม่เจ็บป่วย ก็มานำเพ็ญกุศลที่วัดเป็น
ประจำ อนึ่ง วัดอิสาน ประสบอัคคีภัย ไฟไหม้กุฏิหลังใหญ่หมดทั้งหลัง
และลามไหม้กุฏิอาทามะเล็กน้อย เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๐๕ คุณโยม
บัวได้สละเวลาและการทำงานทางบ้านมาอยู่วัดตั้งแต่เวลาเช้าคอยช่วยรับแขก
ทั้งพระและฆราวาสที่มเมตตาการุณามาตามข่าว และสงเคราะห์พระภิกษุ
สามเณร บางวัน ๓ กลุ่มเศษจึงได้กลับไปบ้าน ช่วยอยู่ ๗-๘ วัน พอแขก
เบาบางลงจึงหยุด นี้เป็นกิจกรรมที่คุณโยมบัวได้บำเพ็ญที่เกี่ยวกับวัดอิสาน
โดยย่อ เป็นกุศลที่ตักตักใจของชาวบ้านและชาววัดอิสานตลอดกาลนาน

คุณโยมบ้านมีอชยาชัยค์ เอื้อเฟื้ออารีต่อเพื่อนบ้านเสมอ ใครเจ็บไข้ได้ป่วย
 และช่วยเหลือตามแต่จะช่วยให้ เมื่อท่านมาถึงมรณะ ย่อมเป็นที่คิดถึง
 อาลัยเสียใจของชาวบ้านชาววัดอิสานเป็นอย่างมาก แต่เมื่อมาคำนึงถึงคติ-
 ธรรมว่า มนุษย์และสัตว์ทั้งหมกจักต้องตายแน่ไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ต่าง
 แต่จะตายเร็วหรือช้าเท่านั้น เช่นนี้ก็พอบันเทิงความโศกเศร้าลงได้บ้าง
 ความที่ที่คุณโยมบ้านบุญเหลือ ได้บำเพ็ญไว้แล้ว ย่อมเป็นกุศล
 บารมีธรรมอันอำนวยผลแก่โยมบ้านในสัมปรายภพแน่แท้แล.

พระอนุศาสน์โกศล

วัดอิสาน จังหวัดนครราชสีมา

๒๘ ก. พ. ๑๑

คำไว้อาลัย

ของ

พระมหาพิสวง พุทฺธสโร ป. ๘ ป.ป. เจ้าอาวาสวัดพายัพ

จังหวัดนครราชสีมา

คุณโยมบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง เป็นโยมอุปฐากของข้าพเจ้า ได้ยอมรับเอาข้าพเจ้าเป็นบุตรบุญธรรมโดยพฤตินัย และก็ได้ปฏิบัติบำรุงข้าพเจ้าเหมือนลูกในอุทรของท่านตลอดมา และเป็นอุปาสิกามีอุปการะคุณแก่พระภิกษุสงฆ์และสามเณรอื่น ๆ อีกหลายรูป เป็นผู้ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยประการต่าง ๆ เช่น ก่อสร้างซ่อมแซม วัดวาอารามร่วมกับผู้มีศรัทธาท้งหลายมากมายหลายแห่ง จนไม่อาจจำได้ ทั้งได้บำเพ็ญกุศลสาธารณะอีกเป็นอันมากต่อมาก ตลอดชีวิตของท่าน ท่านไม่เคยอ้อมเติมด้วยการบำเพ็ญบุญบำเพ็ญกุศล บำเพ็ญประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่น และประโยชน์ส่วนรวม ทั้งที่เป็นกិฏฐุธรรมิกัตถะประโยชน์ และสัมปรายิกัตถะประโยชน์ ครบบริบูรณ์ ได้ชื่อว่า ท่านเป็นบัณฑิต เป็นนักปราชญ์สมกัวยพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า

กิฏฐุ ธรรมเม จ โย อตุโถ

อตุถามิสมา ธีโร

โย จตุโถ สมปรายิกโ

ปณฺธิโตติ ปวฺจจติฯ

ธีรชนอันเรา (ตถาคต) ตรัสว่า "บัณฑิตย" เพราะยึดประโยชน์
ทั้งที่เป็นไปในปัจจุบันและประโยชน์ในโลกหน้า

อุปฺปมฺกฺโต อุโป อตุเถ อริกณฺหาติ ปณฺทิตฺโต

บัณฑิตยเป็นผู้ไม่ประมาทย่อมยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ดังนี้

อุปการะคุณของคุณโยมบุญเหลือ ย่อมเป็นที่ประทับใจของพุทธ-
ศาสนิกชนโดยมาก ทั้งนี้ เมื่อท่านถึงแก่กรรมลงเช่นนั้น ย่อมเป็นที่เศร้า
สลดใจอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ดี คุณโยมบุญเหลือ เป็นผู้มีชีวิตสว่างรุ่งโรจน์ ทั้ง
ส่วนตัว และทางสังคม ทั้งทางโลก และทางธรรม เมื่อล่วงลับไปก็ย่อม
สว่างไป จักต้องไปสู่สุคติอันสว่างรุ่งโรจน์อีกเช่นกัน นี้เป็นกฎธรรมดา

นักปราชญ์ฉลาดรู้

บำเพ็ญ

ประโยชน์ใหญ่ไว้เป็น

หลักแล้ว

มลายชีพตามเกณฑ์

กำหนด

ไปสู่สุขสวนแก้ว

กล่าวแล้วเมืองแมน ฯ

อ่อนใจ อ่อนอก ใจ

อนาถ

สักกัภพที่ชาติ

เช่นนั้น

จักเกิดร่วมนักปราชญ์

แม่พระ

พระแม่มาลัย

เหล่าข้าอาตุร ฯ

บุญกุศลที่ข้า

สร้างมา

อุทิศแต่มารดา

ปกเกล้า

เชิญอนุโมทนา

โดยชอบใจเทอด

หากประสบโศกเศร้า

ไปรคสันโศกสูญ ฯ

หากสบสุขสุขสร้าง

ส่งเสริม

เจริญสุขยิ่งกว่าเดิม

หลากสัน

ไซกชัยช่วยฉลองเฉลิม

ชูชื่น ชีพนา

ตราบเท่าแม่ล่วงพัน

แห่งห้วงสงสาร ฯ

.....

คำไว้อาลัย

ของ

พันเอก พระยาฤทธิรงค์กรมเอก

คุณนายเหลือ พลราชฎ์บำรุง เป็นภรรยาของอำมาตย์ตรี พระพลราชฎ์บำรุง นายอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา เมื่อครั้งกระโน้นถึงแต่ที่ว่าการอำเภอยังตั้งอยู่ที่ตลาดเก่า คุณนายเหลือวางตนเป็นที่สนิทสนมซื่อซื่อกับญาติพี่น้องและผู้อื่นทั่วไป อย่างหาคนเปรียบได้ยาก ไม่ว่ากิจการงานใด คุณนายเหลือไม่เคยขาด คณะกรรมการเมรุสมานมิตรทราบดีว่าเป็นผู้ใจกุศลต่อสาธารณประโยชน์ จึงได้เชิญมาเป็นกรรมการเมรุสมานมิตรด้วยผู้หนึ่ง คุณนายเหลือได้อุทิศเงินหลายหมื่นบาทร่วมในงานกุศลของเมรุสมานมิตรด้วย นอกจากนี้ก่อนวายชนม์ยังได้สั่งเสียให้บุตรหลานอุทิศทรัพย์ของ ตนที่มีอยู่ ร่วมช่วยสร้างพระอุโบสถ วัดแจ้งนอก ซึ่งกำลังก่อสร้างอีกจำนวนหนึ่งด้วย นับว่าเป็น ยอดหญิงของ ชาวนครราชสีมาที่บุคคลชั้นหลังควรถือเป็นเยี่ยงอย่าง ได้ คุณนายเหลือมีบุตรกับพระพลราชฎ์บำรุง ๓ คน คือ

๑. ค.ญ. สิริ อุเทนสุต (ถึงแก่กรรม)

๒. นายสำรวย อุเทนสุต

๓. นางเกษร ไกรฤกษ์

กับอีกสองคนซึ่งได้แก่ นายประสิทธิ์ อุเทนสุต กับนางนงเยาว์

ประสานสุข ซึ่งคุณนายเหลือรับนับถือเท่ากับบุตรในท้องของตน เพราะ
 ได้เลี้ยงดูตั้งแต่ยังเป็นทารก และก็เป็นบุตรพระพลราชภูริบำรุงเหมือนกัน
 แต่ต่างมารดา บุตรเหล่านี้ได้วิ่งเต้นทำศพนารคาอย่างไม่คำนึงถึงความ
 เหน็ดเหนื่อยและสิ้นเปลืองหวังแต่ในความกตัญญูกตเวทีแต่อย่างเดียว
 หากคุณนายเหลือทราบด้วยญาณเวทย์ใด คงจะปลาบปลื้มบิ๊คเป็นนักหนา ขอ
 กุศลบุญราศีใดซึ่งคุณนายเหลือสร้างสมไว้ จงบันดาลให้คุณนายเหลือ
 ได้ไปประสบในสัมปรายภพทุกเดือนนั้น เทอญ

พระยาฤทธิรงค์กรมเดท

คำไว้อาลัย

นางพลราชฎ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด)

นางพลราชฎ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด) เป็นบุตรของอ่าวข้าพเจ้า
นับตามลำดับก็เป็นญาติอันสนิทของข้าพเจ้า เมื่อเล็ก ๆ ก็ได้อยู่ร่วมบ้าน
กันมา โดยบิดาข้าพเจ้าเป็นผู้อุปการะ ณ ที่บ้านสวน คลองบางจาก
จังหวัดธนบุรี ทั้งน้อมทำให้ข้าพเจ้ารู้จักนิสัยใจคอได้เป็นอย่างดี ตั้งแต่
เล็ก ๆ มาแล้ว เธอเป็นคนดี เป็นเด็กที่อ่อนสอง่าย อยู่ในโอวาทของ
ผู้ใหญ่ รู้จักรักญาติพี่น้องและมิตรที่ บ้านใกล้เคียง และเป็นเด็กที่มี
เมตตาากรุณาอยู่ในจิตใจตลอดมา จนเมื่อเติบโตขึ้นและสมรสกับคุณพระ
พลราชฎ์บำรุงแล้ว นิสัยอันดีงามซึ่งมีประจำตัวมาตั้งแต่เด็ก ๆ ก็มีได้
เสื่อมคลาย คงติดประจำตัวตลอดมา เมื่อเธอติดตามคุณพระผู้สามีไป
แห่งหนตำบลใด ก็มีผู้เคารพนับถือสรรเสริญเยินยอทั่วไป โดยที่นาง
พลราชฎ์บำรุงเป็นผู้ประพฤติดี ประพฤติชอบ ช่วยเหลือเผื่อแผ่ต่อบุคคล
ทั่ว ๆ ไป โดยทั้งนั้นด้วยพรหมวิหาร ๔ ประจำอยู่ในจิตใจมิรู้สร้าง
อีกประการหนึ่งเธอเป็นผู้มีศรัทธาบศาทะมั่นคงในพระพุทธศาสนา เป็นผู้
ใคร่ศีลใคร่ธรรม บำเพ็ญบุญสุนทรทานอยู่มิได้ขาด จึงเป็นที่เคารพรักใคร่
ของบุตรหลานและบุคคลทั่วไป แม้แต่คุณพระผู้สามีก็ยกย่องไว้วางใจจน
ตลอดอายุขัยของท่าน

ในตำแหน่งความซื่อสัตย์สุจริต และกตัญญูทุกเวลาที่ เธอก็มีอยู่
พร้อมมูล จะเห็นได้จากการเจ็บป่วยของคุณบ๊วยปลั่ง บ้านถนนหลานหลวง
กรุงเทพฯ ฯ และมีตาข้าพเจ้าในสวนฝรั่งธนบุรี เมื่อเธอทราบ จะต้อง
รีบชวนคุณพระผู้สามี เดินทาง เข็มและปรนนิบัติด้วยความเป็นห่วง
แทบทุกครึ่งครา

ในตำแหน่งกตัญญู เธอก็เป็นผู้มีศรัทธาปสาทะมั่นคง ในพระ
พุทธศาสนา ทำบุญสุนทรทานมิได้ขาด ใครจะบอกบุญที่ไหน บวชนาค
ที่ไหน ทอดกฐิน ผ้าป่าที่ไหน ฯลฯ ถ้าเธอได้ทราบ จะต้องไปร่วมด้วย
เสมอมิได้ขาด เว้นเสียแต่ไม่ทราบเท่านั้น

เมื่อก่อนที่นางพลราชกุมารีบำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด) จะถึง
วาระสุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าได้รับโทรเลขจากหลานบอกว่าเธอป่วยมีอาการ
หนักอยู่ที่โรงพยาบาลนครราชสีมา ข้าพเจ้าก็ได้รับเดินทางไปเยี่ยมที่โรง
พยาบาล แต่เมื่อไปถึง เธอก็ไม่รู้สีกตัวเสียแล้ว พุทก็ไม่ได้ จำข้าพเจ้า
ก็เหมือนจะไม่ได้ ทั้งนี้แสดงว่าอาการมากมีใช้น้อย ถึงกระนั้นก็ดี ท่าน
นายแพทย์และพยาบาลก็ยังได้พยายามช่วยเหลือเต็มสติกำลังอยู่เสมอ เธอ
อยู่ต่อมาได้อีก ๓ วัน ก็ถึงวาระสุดท้ายของเธอด้วยความสงบ ต่อหน้า
บุตรหลานญาติมิตรพร้อมเพรียง ทั้งนี้ทำให้ข้าพเจ้าเศร้าเสียใจและ
เสียศานมาก หากเธอจะยังมีอายุอยู่ต่อไปอีก ก็คงจะได้ทำความดีได้อีก
ไม่มากนักน้อย

(๒๑)

ในที่สุก ข้าพเจ้าของกึ่งสัทย์ อธิษฐาน ขออำนาจคุณพระศรี-
รัตนตรัย และอำนาจแห่งคุณความดี และบุญกุศลทั้งหลายที่ได้บำเพ็ญ จง
เป็นพลังบัจจยให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของนางพลราชมูว์บำรุง(บุญเหลือ
อุเทนสุก) ได้ประสูติวิบุลย์ผล และความสุขในสัมปรายภพ
ตลอดไป เทอญ.

ขุนขัตตาญตรวอ

๕ ซอยเริงพวงกั ถนนปฏิพัทธ์ พระนคร

๗ เมษายน ๒๕๑๑

คำไว้อาลัย

แต่

คุณแม่เหลือ พลราชภูร์บำรุง

โดยที่ปรากฏว่า คุณแม่เหลือ พลราชภูร์บำรุงผู้วายชนม์นี้ เมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ เป็นผู้เพียบพร้อมไปด้วยคุณงามความดี มีศีลธรรม ถือความสัตย์ ซึ่งมีความประพฤติสุภาพเรียบร้อยและความเป็นไปสมควรจะนำมากล่าวไว้เป็นการสกุติถึงคุณงามความดีของท่านผู้ที่ได้ปฏิบัติมาเป็นตอน ๆ ตามกาลสมัย กล่าวคือ

เมื่อครั้งยังอยู่ในปกครองของท่านสามี คือ คุณพระพลราชภูร์บำรุง ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่เป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดียิ่ง ทำความอบอุ่นร่มเย็นให้แก่บรรดาลูกหลานและผู้อยู่ในปกครอง ปฏิบัติให้ความสุขสำราญแก่สามีเป็นอย่างดียิ่ง

ในฐานะเป็นแม่บ้านแม่เรือนก็ปกครองเลี้ยงดูท่านุบำรุงลูกหลานและผู้อยู่ในปกครองให้ได้รับความสุข การศึกษา และความยุติธรรม ลูกหลานได้รับการศึกษาและได้มีหน้าที่การงานเป็นหลักฐานโดยทั่วกัน

ในฐานะที่เป็นเพื่อนบ้านและญาติมิตรก็เป็นผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีเมตตากรุณาโอบอ้อมอารี ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ญาติมิตรด้วยความเสียสละอยู่เป็นนิตย์ เป็นที่พึ่งอาศัยของบรรดาญาติมิตรทั่วไป

ในตำแหน่งเจ้าเพี้ยคนทางพระพุทธศาสนา ก็เป็นผู้เคร่งครัดในการ
รักษาศีลธรรม และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทุกวิถีทาง อาทิ ในการสร้าง
โบสถ์ วิหาร ศาลา กุฏิ ตลอดจนเครื่องอุปการณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในวัด
นอกจากนี้ก็มีการทอดกฐินและบำเพ็ญธรรมทานอื่น ๆ อีกมากมาย เหลือ
ที่จะพรรณนา

โดยพฤติกรรมอันเป็นกรณียกิจที่คุณแม่เหลือ พลราชภรณ์บำรุงได้
ปฏิบัติมาแล้วด้วยดีดังกล่าวนั้น เป็นผลปรากฏว่า ท่านจึงเป็นที่รักใคร่
เคารพนับถือสรรเสริญของผู้ที่เกี่ยวข้องทั่ว ๆ ไปอย่างมากมาย

เมื่อท่านมาด่วนจากไปอย่างไม่มีวันกลับมาเช่นนั้น ก็ย่อมทำให้
บรรดาลูกหลานญาติมิตรและผู้ทูลูกคุณเคยทั้งหลายได้ทราบพากันเศร้า
สลดเสียใจอาลัยและเสียกายเป็นอย่างยิ่ง ฉะนั้นขอให้ผลแห่งคุณงามความ
ดีของท่านที่ได้เสียสละกระทำมาแล้วนี้ ประกอบด้วยอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์
ทั้งหลายและคุณพระศรีรัตนตรัย จึงกลับบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณแม่
เหลือ พลราชภรณ์บำรุง ไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

ขุนกงฤทธิศึกษากร

(ขุนกงฤทธิศึกษากร)

อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

ประธานสภาจังหวัดนครราชสีมา

ประธานสภาเทศบาลจังหวัดนครราชสีมา

คำไว้อาลัย

แต่ นางพลราชฎ์บำรุง (เหลือ อุเทนสุด)

ข้าพเจ้ารู้จักนางพลราชฎ์บำรุง (เหลือ) มาตั้งแต่ยังเด็ก ๆ

เพราะคุณพระพลราชฎ์บำรุงเป็นเพื่อนและญาติของบิดาข้าพเจ้า ทั้งนี้
บรรดาพี่น้องของข้าพเจ้าจึงเรียกท่านว่าคุณอาตสอคมมา ทั้งบรรดาลูกหลาน
ของท่านในตระกูลนี้มีความสนิทสนมกันกับบรรดาพวกพี่น้องของข้าพเจ้า
มาตั้งแต่เด็ก ๆ จนเป็นผู้ใหญ่ ความสนิทสนมนี้ไม่มีการเสื่อมคลาย เนื่อง
จากความรักและเคารพในท่านผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย

นางพลราชฎ์บำรุง (เหลือ) เมื่อสมัยมีชีวิตอยู่นั้น เป็นผู้ใหญ่

อันเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาญาติมิตรและบุตรหลานโดยทั่วไป แม้แต่
เพื่อนฝูงตลกจาเพื่อนบ้านใกล้เคียงก็มีความรักและนับถือ เพราะ
ท่านเป็นคนโอบอ้อมอารี หน้าใจกว้างขวางสมาคมกับคนทุกคนอย่างเป็น
กันเองไม่ถือตัวแต่อย่างใด แม้แต่ห้องถิ่นที่ท่านไปอยู่ด้วยสามีของท่าน
ประชาชนก็มีความรักใคร่นับถือ ทั้งนี้โดยอาศัยความเมตตากรุณาของท่าน
ซึ่งเป็นอุปนิสัยโดยกำเนิด จึงเป็นที่รักใคร่นับถือแก่บรรดาญาติมิตรและ
บุคคลทั่วไปที่ได้สมาคมกับท่าน

ในด้านการศานานนั้น ท่านมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็น

อันมาก ได้ช่วยเหลือในทางปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และช่วยเหลือใน
กิจการของสงฆ์เป็นอย่างดียิ่ง อาทิเช่น สมทบเงินปฏิสังขรณ์โบสถ์วัดอิสาน
และโบสถ์วัดพลับ นอกจากนี้ยังบริจาคเงินสร้างหีบทองลาย กระหนก
ให้แก่เมรุสมานมิตรไว้เป็นสาธารณกุศลอีกด้วย

ข่าวถึงแก่กรรมของนางพลราชฎีบำรุง (เหลือ) กว๊วยโรคโลหิต
จางในระยะเวลาเพียง ๑๐ วัน ย่อมเป็นที่สลดใจและเสียใจแก่บรรดา
ญาติมิตรและลูกหลานโดยทั่วกัน เพราะชาติผู้มีความอารีอารอบและ
ข้ากผู้ใหญ่อันเป็นหลักของตระกูลไปครั้งนี้ ซึ่งจะเว้นในความเศร้าสลดใจ
ไม่ได้

อันความตายของคนเราย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของสังขาร และ
เป็นอนิจจัง ซึ่งไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้ แต่คุณงามความดีของท่าน ได้ทำ
ไว้แล้ว ย่อมเป็นเกียรติประวัติจารึกอยู่ในความทรงจำของบรรดาลูกหลาน
และญาติมิตรอยู่ตลอดกาลนาน

ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งความดีและบุญ
กุศลทั้งหลายที่ได้บำเพ็ญมาแล้ว จงเป็นพลังปัจจัยให้ดวงวิญญาณของนาง
พลราชฎีบำรุง (เหลือ) ได้ประสบอิฐวิบุลยผลและความสงบสุขใน
สัมปรายภพตลอดไป เทอญ.

ทลโท เฉลิม อินทะกนก

๑ เมษายน ๒๕๑๑

คำไว้อาลัย

แต่

คุณน้ำบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด)

คุณเล่ารวย อุเทนสุด บุตรชายของคุณน้ำบุญเหลือ ได้มาขอให้
ผมช่วยเขียนคำไว้อาลัยแก่คุณน้ำ ซึ่งจะได้ทำการฌาปนกิจศพในวันอาทิตย์
ที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๑ ผมรู้สึกเป็นเกียรติและขอบคุณคุณเล่ารวย
ทั้งยินดีที่จะให้มีโอกาสกล่าวคำไว้อาลัยแก่คุณน้ำบุญเหลือในส่วนที่ผมได้มี
ความคุ้นเคยสนิทสนมและเคารพนับถือท่าน ประจวบกับผู้ใหญ่ที่ผมเคารพ
และนับถือสนิทยิ่งผู้หนึ่ง

คุณน้ำบุญเหลือ พลราชภูร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด) ผมเรียก
ท่านว่า "คุณน้ำ" เพราะท่านมีอายุอ่อนกว่ามารดาผม แต่ผมเรียก "คุณ
พระพลราชภูร์บำรุง" สามีของคุณน้ำว่า "คุณลุง" เพราะคุณพระพลราชภูร์
บำรุงมีอายุมากกว่ามารดาของผม ผมรู้จักคุณลุงและคุณน้ำมาตั้งแต่เยาว์วัย
เพราะบุตรของท่านเป็นนักเรียนรุ่นที่ผมก็มี และเป็นนักเรียนรุ่นน้องก็มี
อีกประการหนึ่ง คุณน้ำได้ถือโอกาสเยี่ยมเยียนไปมาหาสู่มารดาผมเสมอ
โดยนับถือว่าเป็นญาติอันสนิท ทั้งในระหว่างที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ผมจึงมี
ความสนิทสนมกับท่านอย่างญาติแท้จริง และได้เคารพนับถือท่านทั้งสอง
อย่างญาติผู้ใหญ่อยู่เสมอ คุณน้ำเคยสั่งสอนผมเมื่อเป็นเด็กให้อุทิศหัวใจ

เล่าเรียนประพฤติกินให้เป็นคนดี เมื่อผมออกมารับราชการแล้ว ท่านก็ยังสอน
ให้ปฏิบัติกินให้เป็นที่รักใคร่ของผู้บังคับบัญชา และให้ผู้ใต้บังคับบัญชา
เคารพนับถือทั้งให้สุขภาพแก่ตนทั่ว ๆ ไป และยึดมั่นในความซื่อสัตย์สุจริต
ท่านสอนผมให้ปฏิบัติเสมือนตั้งกับที่ท่านปฏิบัติแก่ตัวท่านเอง ท่านเป็นแม่
เรือนที่ดียิ่งของคุณลุงพระพลฯ มาตลอดอายุที่อยู่ร่วมกัน ไม่เคยเห็นว่า
ท่านเคยผิดพ้องหมองใจต่อกันเลย จนทราบเท่าคุณลุงท่านล่วงลับไป

คุณน้าเป็นผู้ที่มีธรรมาศัยอ่อนโยน สุขภาพเรียบร้อยและโอบอ้อม
อารีต่อญาติมิตรทุกคนที่ได้รู้จัก เป็นผู้มีความซื่อสัตย์ กตัญญูต่อผู้มีพระคุณ
ท่านเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ได้รับความดีและทำบุญ
ในพระพุทธศาสนาโดยสม่ำเสมอตลอดมาจนทราบเท่าอายุชั้ย ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่
นับว่าท่านได้ทำประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมเป็นอย่างมาก
เช่นได้ช่วยในการทำบุญกัมมัฏาติพี่น้อง ทำบุญกับทางศาสนา ทำบุญกับ
ทางราชการ ทำบุญกับสมาคมต่าง ๆ นับว่าคุณน้าเป็นผู้เสียสละอย่างยิ่ง
ทั้งกำลังทรัพย์และกำลังกาย ได้เป็นสมาชิกของสภาอากาศ เป็นสมาชิก
ฌาปนกิจของสมาคมนักเรียนเก่าราชสีมาวิทยาลัย และในภายหลังได้เป็น
กรรมการดำเนินงานเมรุสมานมิตรซึ่งเป็นสถานการกุศลตลอดมาจนถึงวัน
มรณะ

เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๕ เวลา ๑๗.๑๐ น.

(ท่าโมงเย็น) คุณหน้าไต้จากไปอย่างไม่มีวันกลับโดยอาการสงบ ต่อหน้า
 บุตรีภิกษุญาณิมิตร ณ โรงพยาบาลเมืองนครราชสีมาด้วยโรคชรา และได้เชิญ
 เชิญศพมาตั้งบำเพ็ญกุศล ณ เมรุสมานมิตร (ทิศใต้วัดแจ้งใน) ถนนจอม-
 สุรางค์ยาทร ตำบลในเมือง อำเภอเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้ยังความเศร้า
 สลดใจและอาลัยอย่างยิ่งของบรรดาญาติมิตรและผู้ที่เกี่ยวข้องโดยทั่วไป
 ทางสมาคมนักเรียนเก่าราชสีมาวิทยาลัยและกรรมการเมรุสมานมิตร ได้นำ
 พวงมาลาไปเคารพศพหลังจากพิธีรดน้ำศพในวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ.
 ๒๕๐๕ เวลา ๑๗.๑๐ น. แล้ว และต่อจากนั้นหน่วยองค์การต่างๆ
 ตลอดจนบรรพชิตที่คุ้นเคยกับคุณหน้าไต้มาร่วมในการบำเพ็ญกุศลอยู่ตลอด
 ๗ วัน ถึงวันที่เจ้าภาพบรรจุศพ ทั้งนี้นับว่าเป็นเกียรติแก่ศพของคุณหน้า
 เป็นอย่างยิ่ง

แม้จะเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ความตายย่อมเกิดกับทุกคน
 ไม่มีใครจะหลีกเลี่ยงไปได้ก็ตาม แต่เมื่อคนใดเช่นคุณหน้าบุญเหลือต้องมา
 จากไป ก็ยังเป็นทีเศร้าสลดใจและอาลัยอย่างสุดซึ้ง ผมขอตั้งจิตอธิษฐาน
 ขอกุศลผลบุญแห่งกรรมดีทั้งหลายจงสัมฤทธิ์ผลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์
 ของท่านคุณหน้าบุญเหลือผู้ล่วงลับไปแล้ว จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้น
 เทอญ.

ขุนสถิตพิทยายุทธ์

ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด สาขานครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชบุรี

“คุณแม่”

เมื่อจวนกลางเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๘ พวกเราลูก ๆ ของคุณแม่ซึ่งไปประกอบอาชีพในต่างจังหวัดได้รับโทรเลขจากบ้านด้วยความตกใจว่าคุณแม่ป่วยหนักต้องเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาล ข้าวเช่นนี้พวกเราลูกหลานไม่เคยได้ยินเลยตั้งแต่เล็กจนโต ทั้งนี้เพราะคุณแม่เป็นผู้ที่มีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง จิตใจเข้มแข็งเก๊กเกี้ยว และพร้อมไปด้วยความเมตตากรุณาต่อบุตรหลานและบุคคลทั่วไป

ความมีจิตใจเก๊กเกี้ยวเข้มแข็งของคุณแม่นั้น เราลูก ๆ จำได้ดีเมื่อครั้งที่เราได้ทำบุญรทน้ำคำหัวท่านในวันสงกรานต์เสร็จแล้ว เมื่อปี ๒๕๐๘ เราได้จักนำเที่ยวทัศนารระหว่างญาติบนภูกระดึง จังหวัดเลย เมื่อท่านได้ยินพวกเราปรึกษากัน ท่านก็บอกว่า “แม่จะไปด้วย” พวกเราเป็นห่วงเกรงว่าท่านจะเกินจากเชิงคอยถึงสันแปภูกระดึงไม่ไหว เพราะต้องเดินขึ้นเขาตลอดเวลาเป็นระยะทางถึง ๕ กม. เศษ ท่านรับว่า แม่ขึ้นได้ พวกเราก็จำต้องยอมและในที่สุดคุณแม่ก็กุมลูกหลานเดินจากเชิงคอยขึ้นถึงสันแปภูกระดึง วันรุ่งขึ้นยังสามารถเดินเที่ยวชมทิวทัศน์น้ำสน ถ่ายรูปร่วมกับลูกหลาน ๓๐ กว่าคนที่สันหมากคูกได้อย่างสบาย แล้วยกเดินลงเขากลับถึงบ้านได้โดยความสวัสดิภาพ พวกเรายังจำความสนุกสนานและนึกชมความเข้มแข็งของคุณแม่ซึ่งอยู่ในปูน ๖๗ ปี ในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี

ในด้านความมีเมตตาจิตประกอบการบุญการกุศลนั้นคุณแม่เป็นผู้
 หนึ่งที่ได้มุ่งบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมโดยมีเหตุมีผล และมีได้
 หวังผลตอบแทนแก่ประการใด ได้ตั้งมูลนิธิของสกุลอุเทนสุท ไว้ที่โรง-
 พยาบาลจุฬาลงกรณ์ ที่โรงพยาบาลสงฆ์ เมื่อครั้งท่านยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ตั้ง
 ลูกๆ ไว้ว่า ใครมีทรัพย์เหลือจ่ายเหลือใช้ก็ให้เพิ่มพูนมูลนิธิที่ท่านได้ก่อไว้
 เพื่อประโยชน์ต่อผู้อื่น เมื่อครั้งพระราชเพลิงศพของคุณพ่อเมื่อปี ๒๕๐๕
 ได้มีบรรดาท่านที่เคารพนับถือ ร่วมบริจาคเงินช่วยในงานศพ เป็นเงิน
 ๓๖,๐๐๐ บาทเศษ (สามหมื่นหกพันบาทเศษ) คุณแม่ได้จัดสรรเงิน
 จำนวนนี้ทั้งหมดมอบให้กับโรงพยาบาล, โรงเรียน, บุรณวัตถุ และเมรุ
 ที่ตั้งเผาศพของคุณพ่อ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านได้ปล่อยวางไม่ยึดถือใน
 สิ่งเหล่านี้อย่างมีเหตุมีผล

ความเป็นมาตามีตุ... ของท่านนั้น นับว่าท่านได้ปฏิบัติครบถ้วน
 ทุกประการ ท่านได้บำรุงเลี้ยงลูกพวกเราลูก ๆ ให้ได้รับการศึกษาและ
 ประกอบอาชีพในทางสุจริตด้วยดีทุก ๆ คน ลูกหลานคนใดที่ไม่สามารถ
 เล่าเรียนจนประกอบอาชีพในตำแหน่งหน้าที่ที่ดี เนื่องจากภูมิปัญญาไม่
 อำนวย ท่านก็จัดการฝากฝังกับผู้ใหญ่ที่ท่านรู้จัก ได้ประกอบอาชีพตาม
 อรรถภาพ พระคุณของคุณแม่ที่มีต่อพวกเราลูกหลานนั้นเป็นพระคุณที่ยิ่ง
 ใหญ่หาสิ่งใดมาเปรียบหรือประมาณมิได้ หลังจากการสูญเสียคุณพ่อไปเมื่อ

ปี ๒๕๐๕ แล้ว เรายังมีคุณแม่เป็นร่วมโพธิ์ร่วมไทรสืบแทนคุณพ่อ คุณแม่เป็นศูนย์รวมของลูกหลานและญาติพี่น้อง เมื่อถึงวันสงกรานต์ของทุกปี ลูกหลานทุกคนในสกุลนี้จะไปพบกันที่บ้านคุณแม่โดยไม่ต้องนัดหมาย เราได้ปฏิบัติเช่นนี้สืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายสิบปีแล้ว พวกเราได้พบญาติผู้ใหญ่ได้เห็นหลานเล็ก ๆ วิ่งเล่นกันสนุกสนาน ประการสำคัญนั้นเราได้มีโอกาสทำบุญร่วมกัน ได้ฟังคำสอนให้ลูก ๆ ประกอบแต่ความดี มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ซื่อสัตย์สุจริต เพื่อนำชื่อเสียงมาสู่วงศ์สกุล ดังที่คุณพ่อได้ประกอบไว้และรับพรจากคุณแม่เป็นประจำทุกปี ยิ่งความปลาบปลื้ม ความสุขใจและความอบอุ่นให้แก่ลูกหลานทุกคน

แต่ทุกอย่างในโลกนี้ ไม่มีความเที่ยงแท้ เราจึงต้องสูญเสียคุณแม่ไปโดยไม่คาดฝัน คุณแม่จากพวกเราไปโดยมิได้มีโอกาสสั่งเสียหรือฝากถ้อยคำที่ท่านเคยได้ให้แก่เราเลย ทั้ง ๆ ที่ลูก ๆ ได้ไปเฝ้าพยาบาลท่านที่โรงพยาบาลเป็นเวลาถึง ๑๐ กว่าวัน คุณแม่ต้องได้รับความทรมาณจากเครื่องช่วยชีวิตของท่านตามหลักวิชาการแพทย์อย่างน่าสงสาร บางครั้งท่านจะเหลือบตาขึ้นมองดูลูก ๆ ที่ยืนแวดล้อมท่านอยู่แต่ไม่พูดจาอะไร นาน ๆ จะได้ยินท่านครางออกมาอย่างเครือ ๆ ว่า "แม่เจ็บเหลือเกิน....." ลูก ๆ ก็ได้แต่มองตากัน เพราะช่วยอะไรท่านไม่ได้ ในที่สุดวาระสุดท้ายของคุณแม่ก็ได้มาถึงเมื่อเวลา ๑๗.๑๐ น. ของวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

ณ โรงพยาบาลเมืองนครราชสีมา การจากไปของคุณแม่ยังความเศร้าสลด
ให้แก่ลูกหลานอย่างสุดซึ้งเหลือที่จะพรรณนา

ลูกหลานทั้งหลายขอตั้งจิตอธิษฐานต่อดวงวิญญาณของคุณแม่ว่า
จะปฏิบัติตามคำสั่งสอนของคุณแม่ จะประกอบแต่กรรมดี ตามที่คุณแม่
ได้พำสอนไว้หากชาติหน้ามีจริง ลูกขอเกิดมาเป็นลูกของคุณแม่อีกทุกชาติ
ไป ด้วยอำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งคุณความดีที่
คุณแม่ได้บำเพ็ญไว้ในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ จงนำดวงวิญญาณของคุณแม่
ไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

ลูกหลาน

๕๔ มีนาคม ๒๕๑๓

คำสดุดี กล่าวไว้อาลัย

แด่

นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด)

ณ เมรุสมานมิตร

วันที่ ๗ เมษายน ๒๕๑๑

โดย กำปั่น กุมิพาณิชย์

ท่านผู้มีเกียรติและที่เคารพยิ่งทุกท่าน

เนื่องในวันนี้ เป็นวันสำคัญที่สุดวันหนึ่ง ซึ่งท่านทั้งหลายได้
กรุณาสละเวลามาเป็นเกียรติในพิธีการฌาปนกิจศพของ คุณนายพลราษฎร์
บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุด)

ในโอกาสนี้ ท่านเจ้าภาพได้ขอให้ข้าพเจ้ากราบขอบคุณท่านเป็น
อย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

และในโอกาสเดียวกันนี้ ท่านเจ้าภาพเห็นสมควรที่จะได้กล่าว
เกียรติประวัติของท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว เพื่อเป็นเกียรติแก่พิธีกรรมนี้สักเล็ก
น้อย โดยท่านเจ้าภาพ ขอกราบเรียนวิงวอนและชวนเชิญท่านที่เคารพ
ทั้งหลาย ได้โปรดหวนรำลึก ย้อนหลังไปถึงปรากฏการณ์ที่สำคัญยิ่งอัน
หนึ่ง ซึ่งได้อุบัติเป็นความจริงขึ้นในโลกนี้แล้วเมื่อ ๗๐ ปีที่ผ่านมา
และได้ถึงอวสานไปแล้วเช่นกัน สิ่งสำคัญนั้น ก็คือ—

เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๔๑ ณ บ้านปากคลองภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี ได้มีวิญญาณบริสุทธ^๕ดวงหนึ่งได้จุติมาปฏิสนธิ แล้วกลอดเป็นทารก ในตระกูล "ทิวานนท์" อันเป็นตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่ง

เจ้าของวิญญาณดวงนั้น ก็คือ คุณบุญเหลือ ทิวานนท์ ผู้เป็นเจ้าของเรือร่างอันสงบนิ่งอยู่ภายในหีบทองล่องชาต ซึ่งประจักษ์แก่ท่านอยู่ ณ บัดนี้

คุณแม่ มีพี่น้องร่วมสายโลหิตเดียวกัน เพียงสามคน ซึ่งยังมีชีวิตอยู่ขณะนั้นคนเดียว ชื่อ คุณนายปลาบู่ โดยคุณพ่อมาและคุณแม่ตายเป็นผู้ให้กำเนิด

คุณแม่ต้องเผชิญกรรมเป็นกำพร้าวทั้งบิดามารดามาตั้งแต่เยาว์วัย อายุได้ ๗ ปี และได้อยู่ในความอุปถัมภ์กำชูของคุณย่าสืนและคุณลุงแกง ทิวานนท์ ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ ณ บ้านสวนคลองบางจาก อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี ตลอดมา

ครั้นเจริญวัยขึ้น ในพุทธศักราช ๒๔๕๘ นางรังสรรสารกิจ (ปลั่งศรีเพ็ญ) ผู้บ้า ได้รับเป็นผู้อุปการะและรับตัวมาอยู่ที่บ้าน ถนนหลานหลวง หน้าว่าการอำเภอบ่อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร เพื่อศึกษาเล่าเรียน และฝึกฝนอบรมกิริยามารยาทตลอดจนกิจการบ้าน การเรือน อัน

ถือกันว่าเป็นสมบัติจำเป็นของกุลสตรี จะต้องมิเป็นอาภรณ์สำหรับประดับ
ตัว คุณบุญเหลือ เป็นผู้ว่าไม่จน สอนง่ายและเอาใจใส่ในโอวาทคำสั่ง
และเชี่ยวชาญในวิชาการช่างสตรี ตลอดจนระเบียบแบบแผน ขนบธรรมเนียม
นิยมประเพณีของราชสำนักเป็นอย่างดี

ในพุทธศักราช ๒๔๖๒ จึงได้เข้าสู่พิธีสมรสกับ อำมาตย์ตรี
พระพลราชภูร์บำรุง ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งนายอำเภอ นอก คืออำเภอ
บัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

คุณแม่ จึงถูกขนานนามตามบรรดาศักดิ์ของสามี เป็น “นางพล
ราชภูร์บำรุง” อีกนามหนึ่งแต่บัดนั้นมา แต่โดยมากเรียกกันว่า “คุณนาย
บุญเหลือ อุเทนสุด” ในนามเดิม

คุณนายพลราชภูร์บำรุง มีบุตร สิบสายโลหิตรวม ๓ คน แต่มี
ชีวิตเหลืออยู่ขณะนี้เพียง ๒ คน คือ นายสำรวย อุเทนสุด และนางเกษร
ไกรฤกษ์ ซึ่งต่างก็ได้รับการศึกษาและประกอบอาชีพเป็นฝั่งฝ้าทุกคนแล้ว

คุณนายพลราชภูร์บำรุง ได้รับภารกิจหน้าที่เป็นภริยากู้บุญของ
ท่านสามีมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และได้ติดตามสามี ไปดำรงตำแหน่ง
นายอำเภอ เกือบทั่วทุกอำเภอ ในเขตจังหวัดนครราชสีมา จนกระทั่งสามี
เกษียณอายุ ออกรับบำนาญ จึงได้กลับมาใช้ชีวิตบั้นปลายร่วมกันอยู่
ณ บ้านอีสานด้วยความสุขสำราญ ทราบเท่าสามีของท่านได้ละโลกนี้ ไป
เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๐๔

คุณนายพลราชภวัตรบำรุง ผู้^๕นี้เป็นคนมีความมานะอุตสาหะ ขยัน
หมั่นเพียรประกอบกิจการเป็นประโยชน์ทั้งทางโลกและทางพระศาสนาอยู่
เป็นนิจนิจวันกร มีสังฆะธรรม และพรหมวิหาร ๔ เป็นองค์ประกอบประจำ
จิต มีธนาสารสมบัติอันคหบดีของจังหวัดนี้ผู้หนึ่ง เป็นมิตรต่อกันทั่วไป
และไม่เป็นภัยต่อใคร จึงสร้างความมีเสน่ห์และปลุกความนิยมชมชอบให้แก่
สังคมทั่วไป มีชื่อเสียงเกียรติคุณเขจรกระจายไปทั่วทิศ ยากที่จะหา
ผู้เสมอเหมือนได้

แม้กระนั้นก็ ชีวิตมนุษย์เราใครก็ตามมีอายุยืนอยู่กำฟ้า ต่าง
กันอยู่แต่ว่า ใครจะช้าหรือเร็วกว่ากันเท่านั้น ร่างกายเหมือนเรือเอาศัย
เมื่อธาตุ ๕ แตกกับ ร่างนั้นก็ผุพัง เน่าเปื่อยสลายไป หากความเที่ยงแท้แน่
นอนและยังยืนมิได้เลย

เหตุการณ์อันสุขเศร้าสลดอันมิได้คาดฝัน ก็พลันบังเกิดขึ้นแก่
ตระกูล "อุเทนสุต" อีกวาระหนึ่ง ณ โรงพยาบาลจังหวัดนครราชสีมาใน
วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ ท่านก็ถึงอายุชั้ยด้วยโรคลม ม่าน
ละครแห่งชีวิตของท่าน ซึ่งได้แสดงตึกต่อกันมานานถึง ๖๗ ปีนั้นก็พลัน
ถูกรุกบีบสนิกลงในท่ามกลางความวิบโยคอย่างสุขซึ่ง และรับทบาทต่อไป
แล้วอย่างน่าเสียดาย ชาวบรรณกรรมของท่านยังความเศร้าสลดครันทกใจมา
สู่ความรู้สึกของเราอย่างถึงขนาด เราแสนจะว่าเหลวและวิเวกใจ เมื่อได้

สกับข้าวนั้น เหมือนหนึ่งว่า เราขาดสิ่งสำคัญประจำชีวิตของเราไปสิ่งหนึ่ง จนถึงวันนี้ เราก็ยังมีความรู้สึกว่าคุณสิ่งนั้นอยู่ และคิดว่าจะลืมได้ยากในชีวิตนี้ ท่านได้จากเราไปแล้วโดยไม่มีวันกลับ

การฉกฉวยทรัพย์ในวันนี้ ไฟใ้เชื่อว่า สามารถเผาผลาญ ทำลายไม่ว่าวัตถุธาตุใด ๆ ให้อยู่ยับเป็นขุยผงลงใต้ชั่วพริบตา แต่มีอยู่สิ่งหนึ่ง ที่เกี่ยวกับมนุษย์เรา ซึ่งไฟไม่อาจสามารถทำลายได้ สิ่งนั้นคือมวลความดี ที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ไว้เมื่อยังไม่คับขัน

คุณนายพลราชภรณ์บำรุง มิได้ตั้งตนอยู่ในความประมาท เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ท่านได้สร้างสมคุณงามความดีและบุญบารมีที่นับว่าเป็นคุณประโยชน์มากมายหลายประการ อาทิเช่น บริจาคเงินบำรุงโรงพยาบาลสงฆ์ (ไม่ทราบจำนวน) บริจาคเงินตั้งมูลนิธิ "อุเทนสุก" ที่จุฬาลงกรณ์ (ไม่ทราบจำนวน) บริจาคเงินและทรัพย์สินให้ เมรุสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๕

เป็นเงิน ๒๘,๗๑๕.- บาท

บริจาคเงินซื้อภาพเวสสันดรชาดกและธรรมาสน์

ถวายวัดพลับ เป็นเงิน ๓,๑๐๐.- บาท

บริจาคเงินสร้างอุโบสถวัดอิสาน เป็นเงิน ๕,๐๐๐.- บาท

บริจาคเงินถวายสร้างวัดสระแก้ว เป็นเงิน ๑,๐๐๐.- บาท

บริจาคเงินสร้างพระอุโบสถวัดบ้านพลับพลา

อ. โชคไชย เป็นเงิน	๘,๐๐๐.-	บาท
บริจาคเงินถวายวัดแจ้งนอก เป็นเงิน	๑,๐๐๐.-	บาท
บริจาคเงินถวายวัดป่าสาส์วัน เป็นเงิน	๒๐,๐๐๐.-	บาท
บริจาคเงินถวายวัดแจ้งใน เป็นเงิน	๖,๐๐๐.-	บาท
บริจาคเงินถวายวัดศาลาลอย เป็นเงิน	๒,๐๐๐.-	บาท
บริจาคเงินถวายวัดสมอราย เป็นเงิน	๑,๐๐๐.-	บาท

นอกจาก นี้ยังมีการบริจาคในกองการกุศลอื่น ๆ อีกมาก ซึ่งไม่สามารถรวบรวมหลักฐานได้ขณะนี้

การฉาบปกิฉศพในวันนี้ ไม่ใช่ว่าญาติมิตรของผู้มรณะ จะมาช่วยกันเผาร่างอันไร้วิญญาณซึ่งสงบนิ่งในหีบทองนี้ ให้มอกไหม้ไป ก็หาไม่ เพราะการเผาหีบ ทางเมรุได้จัดให้มีเจ้าหน้าที่จัดการโดยเฉพาะ อยู่อย่างพร้อมเพรียงแล้ว

การที่เราต้องใช้ รูป เทียน มาเคารพศพในวันนี้ ความหมายของการใช้รูป เทียน หาใช่เป็นแต่เพียงการใช้รูปและเทียนมาขอขมาศพของท่านผู้ล่วงลับไปแล้วแต่อย่างเดียวก็น่าไม่ ในพระพุทธศาสนา เราใช้รูปและเทียนบูชาคุณพระรัตนตรัย ซึ่งนับว่าเป็นสัจญ์ลัทธิและเป็นสักขีพยานสำหรับใช้ในการบูชา ความดี ของบุคคล

ในวันนี้ เราก็มายังใช้ รูป เทียนเพื่อการบูชาคุณงามความดีของของคุณนายพลราชภรณ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต) ผู้ล่วงลับไปแล้วเช่นเดียวกัน โดยที่คุณความดีของท่านจะยังยืนถาวรตลอดไป สมกัณภษิต

“พฤษภภาษร	อิกกุญชรอันปลตปลง
โททนต์เส่งคง	สำคัญหมายในกายมี
นรชาติวางวาย	มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี	ประทับไว้ในโลกา”

คุณความดีของคุณนายพลราชฎีบำรุง ที่ได้สร้างสมไว้ ขณะที่ท่านมีชีวิตอยู่ มีมากมายเหลือคณา คงได้กล่าวพอเป็นสังเขปมาแล้ว ซึ่งความจริงอันนี้ ย่อมประจักษ์แจ้งอยู่กับใจของท่านแล้ว ทุกท่านคงจะจำได้ว่า ในวินาทีแรกที่ทราบข่าวมรณกรรมของคุณนายพลราชฎีบำรุง ท่านบังเกิดความรู้สึกอย่างไร อารมณ์ของท่านถูกเปลี่ยนไปอย่างฉับพลัน บางท่านถึงสะอื้นด้วยความอาลัย บรรยากาศที่แจ่มใสรื่นเริง ก็เปลี่ยนเป็นเงียบเหงา วังเวง บางท่านเอื่อยอะไรไม่ออก เพราะความกั้นกั้นใจ ซึ่งในระยะเวลาชั่วแวบนี้เอง บรรดาภาพที่คุณนายพลราชฎีบำรุงได้ประกอบความดีไว้แก่เรา แต่ละคน หรือส่วนรวม ก็ปรากฏเป็นมโนภาพขึ้นในห้วงความนึกคิด แล้วภาพนั้นก็ค่อยเลือนราง หายไป เมื่อเราได้ถึงความสำนึกนั้นกลับคืนมา เสมือนกับที่เราได้ถ่ายภาพคุณความดีของคุณนายพลราชฎีบำรุง เหล่านั้น ประทับพิมพ์ฝังลงในจิตใจ

วันนี้เป็นวาระสุดท้าย ซึ่งพวกเราพร้อมกันมาประกอบกิจกรรมการระคุณความดี ของคุณนายพลราชฎีบำรุง เป็นส่วนรวมโดยพร้อมเพรียงกัน ซึ่งจะหาโอกาสไม่ได้อีกในกาลต่อไป

ขอความกรุณาต่อทุกท่าน โปรดจงสำรวมพลังจิต แล้วตั้งเอา
ภาพพิมพ์ประทับไว้ที่ส่วนลึกของหัวใจนั้นออกมา แล้วประกอบภาพนั้น
ให้เห็นเป็นรูปร่างของคุณนายพลราชฎ์บำรุงให้เด่นชัดขึ้น เพื่อเราจะ
ได้เห็น, สวมกอบศ. ทักทายท่านด้วยความอาลัยรัก เป็นครั้งสุดท้าย อีก
สักวาระหนึ่ง

ขอทวงวิญญาณของคุณนายพลราชฎ์บำรุง ที่กำลังลอยวนเวียน
อยู่รอบๆ เราขณะนี้ จงเข้าสิงสถิตรูปภาพที่เราได้ประกอบขึ้นด้วยพลังจิต
แล้วยิ้มหัว ทักทายเรา ให้เป็นสุข เป็นสุขเถิด

ต่อไปนี้ ขอทวงวิญญาณของคุณนายพลราชฎ์บำรุง จงมีความ
สุข อย่าห่วงร่างอันไร้สาระนี้เลย ดวงวิญญาณนี้ ก็จะตั้งจากเราไป
จริงๆ ไปสู่สวรรค์ภูมิ และสถิตอยู่ในถิ่นแดนสุขาวดีโน้น เทอญ

ขอทุกท่านได้โปรดยืนขึ้นเพื่อเป็นเกียรติและไว้อาลัย เป็นครั้งสุดท้าย
เพื่อส่งดวงวิญญาณของคุณนายพลราชฎ์บำรุง ไปสู่สุคติภพโน้น
โดยพร้อมเพรียงกันเป็นเวลา ๑ นาที ณ บัดนี้

บัดนี้ ได้อุคมฤกษ์แล้ว ท่านเจ้าภาพขอกราบเรียนเชิญ.....
ทอศผ้ามหาบังสุกุลและจุดเพลิง ณ บัดนี้.

สารบัญ

รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา

หน้า

เรื่องเมืองนครราชสีมา จากเที่ยวตามทางรถไฟ	๐
จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา	๒๗
การสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา	๗๕
ประกาศสร้างทางรถไฟกรุงเทพฯ - นครราชสีมา	๗๗
ประกาศเรื่องการเข้าหุ้นส่วนรถไฟ	๘๘
เริ่มถมทางรถไฟ	๘๙
รายงานการสร้างทางรถไฟ	๙๒
พระราชกฤษฎีกา	๙๕
เสด็จทอดพระเนตรทางรถไฟตอนเหนือ	๙๕
สำเนาพระราชหัตถ์เกล้า	๙๗
หนังสือของกรมรถไฟกรุงเทพ	๑๐๐
เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา	๑๐๔
รายงานเปิดทางรถไฟ	๑๑๖
พระราชกฤษฎีกาเปิดทางรถไฟ	๑๑๙
กรมหมื่นสรรเพชญ์พิทยะสงครามเจ้าพระยาจักร์นครราชสีมา	๑๒๓
สารตราเจ้าพระยาจักร์เรื่องจักร์การเมืองนครราชสีมา	๑๒๕
รายงานกรมหมื่นสรรเพชญ์พิทยะสงครามเจ้าพระยาจักร์ เมืองนครราชสีมา	๑๒๙

	หน้า
พระราชหัตถเลขาเรื่องจักราชการเมืองหลวงพระบาง	๑๓๘
ใบบอกพระพิเรนทรเทพเรื่องจักราชการเมืองนครราชสีมา	๑๔๒
เลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ	๑๕๓
ลายพระหัตถ์เรื่องเลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ	๑๕๕
พระราชกระแสเรื่องเลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ	๑๕๘
รายงานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาจักราชญาณนฤนาถวิมลกรมหมื่นนครราชสีมา	๑๕๙
พระราชกระแสในรัชกาลที่ ๕	๑๖๔
ความเจริญเปลี่ยนแปลงในเมืองนครราชสีมา	๑๗๒
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จตรวจราชการมณฑล	
นครราชสีมา	๑๖๕
ลายพระหัตถ์เรื่องเสด็จตรวจราชการของสมเด็จพระบรม	
โอรสาธิราช	๑๗๗
โทรเลขกราบบังคมทูล	๑๘๗
การจัศสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา	๑๘๙
ร่างประกาศจัศสุขาภิบาล	๑๙๔
เปิดโรงพยาบาล	๑๙๖
พระยาช้างกรุงรัตนโกสินทร์	๑๙๙
ช้างรัชกาลที่ ๑	๒๐๑
ช้างรัชกาลที่ ๓	๒๐๒

เรื่องเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา

จากเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราศนราดูร

สถานีรถไฟที่เมืองนครราชสีมาตั้ง ณ ตำบลวัดแจ้ง ทางด้าน
ตะวันตก ห่างกำแพงเมืองประมาณกิโลเมตรครึ่ง แต่สถานีไปถึงกำแพง
เมืองเป็นตลาดท่าเลค้าขาย เรียกว่าตลาดโพธิ์กลาง ทั้งสองฟากตลอดทาง
จนถึงประตูเมือง เมืองนครราชสีมาเป็นบ่อน้ำปรกการ (มีจุดหมายเหตุปรากฏ
ว่าช่างฝรั่งเศษให้แบบอย่างสร้างเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)
ยาวประมาณ ๑๗๐๐ เมตร กว้างประมาณ ๑๐๐๐ เมตร มีคูล้อมรอบ มี
ประตู ๕ ประตู ประตูด้านตะวันตก เรียกประตูชุมพล ประตูด้านเหนือเรียก
ประตูพลแสน ประตูด้านตะวันออกเรียกประตูพลล้าน ประตูด้านใต้เรียก
ประตูชัยณรงค์ แต่เดิมที่ว่าการและบ้านเรือนข้าราชการอยู่ในกำแพงเมือง
ทั้งนั้น ภายหลังมาเมื่อตั้งกองทหารที่เมืองนครราชสีมาในรัชกาลที่ ๕ สร้าง
บริเวณโรงทหารนอกกำแพงเมืองที่ตำบลหนองบัวทางฝั่งใต้ ฝ่ายพลเรือน
ก็สร้างที่พักสำหรับข้าราชการพลเรือนนอกกำแพงเมืองที่ริมหนองบัวฝั่ง
เหนือ ท่าเลเมืองนครราชสีมาบัดนี้จึงเป็น ๓ ตอน คือท่าเลการค้าขายอยู่
นอกเมืองทางทิศตะวันตก สถานที่ทำราชการอยู่ในเมือง ที่อยู่ข้าราชการ
และที่ตั้งกรมทหารบกอยู่นอกเมืองทางทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันออกนั้น
ข้างนอกเมืองเป็นบึงใหญ่ สำหรับขังน้ำเลี้ยงสัตว์พาหนะเรียกว่าหัวทะเล

ด้วยที่ตั้งเมืองนครราชสีมาไม่มีแม่น้ำลำคลองเหมือนเมืองทางที่แผ่นดินต่ำ
 เช่นเมืองสระบุรีและพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น ได้อาศัยลำน้ำตะคองอัน
 เป็นห้วยไหลมาแก่เขาใหญ่ในคงพระยาไฟ ลำตะคองนี้ไหลผ่านเมืองนคร
 จันทัก เมืองโคราชเก่ามาจนเมืองนครราชสีมา แล้วเลยไปตกลำน้ำมูล แต่
 ฝั่งแผ่นดินตรงที่ตั้งเมืองนครราชสีมามีเทือกเกิดลือมาก พาให้น้ำในลำ
 ตะคองเค็มใช้บริโภคไม่ได้ แต่ก่อนมาจึงคิดทำทำนบเรียกว่าก่งแระกั้นลำ
 ตะคองข้างเหนือน้ำที่ตำบลมะขามเถา แล้วขุดเหมืองเรียกว่าลำปะหรุ ชัก
 น้ำจืดไปใช้ที่ตลาดโพธิ์กลางตลอดจนในเมืองนครราชสีมา สองข้างลำ
 ปะหรุก็ทำเป็นสวนต้นไม้ตลอดทาง แต่ลำน้ำปะหรุไม่พอ ยังต้องทำบึงที่
 ข้างน้ำฝนไว้บริโภค เรียกว่าบึง คือบึงตลิ่งเป็นต้น มีหลายแห่งรอบบริเวณ
 เมืองนครราชสีมา และไปจากเมืองคูเหมืองจะเป็นป่าเปลี่ยวทุกด้าน เพราะ
 ฝั่งที่เป็นคอนสลักกับแอ่งไปทุกทิศ ที่บนคอนแห่งแล้ง พวกพลเมืองทำ
 การเพาะปลูกไม่ได้ก็ทิ้งไว้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์พาหนะ ตงบ้านเรือนทำ
 เรือกสวนไร่นาคามชายคอนและที่แอ่งอันเป็นที่ชุ่มชื้นควรแก่การเพาะปลูก
 ที่หว่างคอนบางแห่งเป็นท้องทุ่งทำนาได้ใหญ่โต ก็มีราษฎรพลเมืองตั้ง
 ภูมิลำเนาอยู่เป็นหมู่ ๆ ทั่วไป มิใครจะมีที่เปลี่ยว เว้นแต่ในก่งหรือบน
 คอนและทุ่งที่ฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมลึกนักทำการเพาะปลูกไม่ได้ เช่นที่เรียก
 ว่าทุ่งสัมฤทธิ์ และทุ่งกระแต็น เป็นต้น

เมืองนครราชสีมาฉบับในทำเนียบว่า เป็นชั้นเมืองโท ต่อมาภายหลัง
 (เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์) ยกขึ้นเป็นชั้น

เมืองเอกเสมอกับเมืองพิษณุโลก และเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองสำคัญ สำหรับการปกครองพระราชอาณาจักรทางทิศตะวันออก เหตุด้วยเป็นเมืองใหญ่อยู่ต้นหนทางที่จะไปมา ในระหว่างมณฑลในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับมณฑลทั้งหลายที่อยู่ทางลุ่มแม่น้ำโขง ต้องเดินผ่านเขตเมืองนครราชสีมา ช่องทางที่สำหรับข้ามเขาเขื่อน คือ ช่องก่งพระยากลาง ทางไปจากเมืองไชยบาลาคคี ช่องก่งพระยาไฟ ทางไปจากเมืองสระบุรีคี ช่องบุขุณ ช่องสะแกกรากและช่องตะโก อันเป็นทางไปจากแขวงเมืองปราจีนบุรีคี อยู่ในเขตเมืองนครราชสีมาทั้งนั้น เพราะฉะนั้นในการศึกสงครามทางมณฑลทิศตะวันออกก็คื ในการปกครองรักษาพระราชอาณาเขตทางนั้นก็คื จึงต้องเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่อำนวยการ ส่วนการค้าขายนั้น บรรดาสินค้าที่มาแต่หัวเมืองทางตะวันออก และสินค้าที่ส่งไปแต่กรุงเทพฯ เพื่อจำหน่ายทางหัวเมืองเหล่านั้น ก็ต้องผ่านช่องทางที่กล่าวมา อาศัยเมืองนครราชสีมาเป็นตลาดที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่สำคัญในการค้าขายด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ รถไฟแผ่นดินสายแรกที่สร้างในประเทศนี้ จึงทำไปเมืองนครราชสีมาก่อนทางอื่น

ตำนานเมืองนครราชสีมา

ท้องที่มณฑลนครราชสีมา เป็นที่สำคัญมาแต่ครั้งเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ในประเทศนี้ แต่พวกขอมอยู่ทางใต้ ถึงราชธานี ณ เมืองนครธม

(ซึ่งไทยเราเรียกว่าเมืองนครหลวง) ขยายอาณาเขตขึ้นมาทางข้างเหนือ เป็น ๒ ทาง ทาง ๑ ขยายอาณาเขตขึ้นมาทางแผ่นดินต่ำ (คือมณฑลปราจีนบุรี) มาจนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งเมืองลพบุรีเป็นเมืองหลวง ปกครองมณฑลละโว้มณฑล ๑ ตั้งเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหลวง ปกครองมณฑลสยามมณฑล ๑ ตั้งเมืองศรีเทพ (อยู่ในแขวงอำเภอวิเชียร จังหวัดเพชรบูรณ์) เป็นเมืองหลวง ปกครองหัวเมืองลุ่มแม่น้ำป่าสักทางข้างเหนือมณฑล ๑ ทางที่ขยายอาณาเขตอีกทาง ๑ นั้น พวกขอมเดินข้ามเขาเขื่อนขึ้นทางช่องซึ่งเรียกกันบ้างว่าช่องเสม็ก มาในท้องที่แผ่นดินสูง ซึ่งเป็นมณฑลอุบล มณฑลนครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุดรบ้าง เข้าใจว่าตั้งเมืองหลวงในการปกครองเป็น ๒ มณฑล คือมณฑลฝ่ายเหนือตั้งเมืองหลวงที่ริมหนองหาร (คือที่เมืองสกลนครบ้าง) แห่ง ๑ มณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลฝ่ายใต้ ตั้งเมืองหลวงที่พิมาย อยู่ริมลำน้ำมูล ห่างเมืองนครราชสีมาบ้างไปทางทิศตะวันออก ระยะทางประมาณ ๔๕ กิโลเมตรแห่ง ๑ เมืองพิมายเห็นจะเป็นเมืองสำคัญของขอม ยิ่งกว่าเมืองอื่นในที่แผ่นดินสูง เพราะบริเวณเมืองและเทวสถานที่ขอมสร้างไว้ ณ เมืองพิมาย งดงามใหญ่โตกว่าที่อื่น ๆ หมด ยังมีบริเวณเมืองและเทวสถานที่พวกขอมสร้างเป็นขนาดย่อมลงมาปรากฏอยู่ที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างตามที่ตั้งเมืองค่านและเมืองชั้น จะกล่าวแต่แห่งที่สำคัญในมณฑลนครราชสีมาบ้าง คือที่เมืองท่าไถ้เขาพนมรุ้ง ในแขวงจังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศใต้ห่างเมืองพิมายไประยะทางประมาณ ๗๐ กิโลเมตรแห่ง ๑ ที่ (วัดพนมวัน) ไถ้เมืองนครราชสีมาบ้าง ทาง

ทิศตะวันออกระยะทางประมาณ ๕ กิโลเมตรแห่ง ๑ ในท้องที่อำเภอ
สูงเนิน มีเมืองเรียกกันว่าเมืองเก่า (อยู่ไม่ห่างทางรถไฟนัก) ประมาณ
ระยะทางห่างจากเมืองพิมายมาทางทิศตะวันตก ประมาณ ๘๐ กิโลเมตร
แห่ง ๑ เมืองอันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนินที่กล่าวมานี้เป็น ๒ เมือง เรียก
กันว่า "เมืองเสมาร้าง" (เห็นจะเป็นเมืองกึ่งก่อน) อยู่ทางฝั่งใต้
ลำตะคองเมือง ๑ อีกเมือง ๑ (เห็นจะสร้างภายหลัง) เรียกกันว่าเมืองโคราช
หรือเมืองเก่า (สันนิษฐานว่าเดิมจะชื่อเมืองโคราชบุรี ตามชื่อเมืองใน
อินเดียเช่นเดียวกับชื่อเมืองอโยธยา เมืองลพบุรี เมืองเพชรบุรี และ
เมืองราชบุรี) อยู่ทางฝั่งเหนือลำตะคอง เมืองนี้ที่เป็นเมืองโคราชเดิม
พิจารณาจากโดยแผนที่เห็นได้ว่าเป็นเมืองด่านตั้งรักษาทางที่ลงมาแผ่นดินต่ำ
ด้วยทางเดินทางช่องพระยาไฟกับช่องพระยากลางไปรวมกันที่เมืองโคราช
นั้น พวกขอมที่ตั้งอยู่ทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับพวกขอมทางแผ่นดินต่ำ
เดินทางช่องพระยากลางและพระยาไฟเป็นนิจทั้ง ๒ ทาง ยังมีเทวสถาน
พวกขอมสร้างไว้ที่ตำบลซบจำปาในดงพระยากลางปรากฏอยู่แห่ง ๑ ทาง
ดงพระยาไฟ เมื่อสร้างทางรถไฟ ก็ชุกพบเทวรูปของขอมหลายองค์
แต่เทวสถานเห็นจะสูญเสียหมดแล้วจึงหาพบไม่

เมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้ ครั้นราชวงศ์พระร่วง
ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระเจ้ารามคำแหงมหาราชซึ่งเสวยราชย์
เป็นรัชกาลที่ ๓ เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๒๐ มีอำนาจมาก แผ่นพระราชอาณา
เขตกว้างขวาง ได้ทำศิลาจารึกบอกเขตแดนสยามประเทศในสมัยนั้นไว้ว่า
เขตแดนทางทิศใต้ตลอดแหลมมลายู ทางทิศตะวันตกตลอดเมืองหงสาวดี

ทางทิศเหนือแต่เมืองแพร่ เมืองน่านตลอดจนแม่น้ำโขง แต่ทางทิศตะวันออกบอกเขตแดนทางตอนแผ่นดินสูงเพียงตอนเหนือ (คือท้องที่มณฑลอุตรดิตถ์) ว่าถึงเมืองเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่สุด ตามความในจารึกนี้เห็นได้ว่า ครั้นนั้นมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอื่นทางตอนแผ่นดินสูงกับทั้งที่แผ่นดินต่ำ ซึ่งติดต่อกันอยู่ทางทิศตะวันออกของปากน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่เมืองลพบุรี อโยธยาไปจนมณฑลปราจีน และมณฑลจันทบุรีบัดนี้ยังเป็นอาณาเขตขอม สันนิษฐานว่า เมื่อราชวงศ์พระร่วงได้เขตแดนขอมมาจนถึงเท่าที่กล่าวในจารึกนั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินขอมเห็นจะยอมเป็นไมตรี ข้างพระเจ้ารามคำแหงจึงยอมให้หัวเมือง ซึ่งไทยยังมีกำลังน้อยกว่าขอมมากนัก คงเป็นอาณาเขตกรุงขอมอยู่อย่างเดิม ต่อมาเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๘๐ เศษ พระเจ้าอยู่ทองมีกำลังมากขึ้น ไล่หัวเมืองขึ้นของขอมตอนอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้าพระยา คือ เมืองลพบุรีและเมืองอโยธยา เป็นต้นตลอดจนมณฑลปราจีนมาเป็นอาณาเขตของเมืองอยู่ทอง แล้วตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ ในไม่ช้าพระเจ้าอยู่ทองก็เกิดรบกับขอม เหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนั้น ในหนังสือพงศาวดารกล่าวไว้ เพราะ "ขอมแปรพักตร์" สันนิษฐานว่า เก็บพระเจ้ากรุงขอมเห็นจะยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้พระเจ้าอยู่ทองโดยดี ครั้นพระเจ้าอยู่ทองตั้งเป็นอิสระ เกิดเป็นอริกับพระมหาธรรมราชาธิไทย ซึ่งครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง พระบรมล้าพงศ์เจ้ากรุงขอม ซึ่งเสวยราชย์ขึ้นใหม่เห็นเป็นที่ จึงคิดจะชิงเอาเขตแดนคืน ทำนองความจะเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระ

พระรามธิบดีอยู่ที่ทองจึงให้กองทัพยกออกไปตีกรุงขอม ในสมัยนั้นกรุงขอม
 เต็มกำลังลงมากแล้ว กองทัพกรุงศรีอยุธยาตีได้ราชธานีขอม จึงได้หัว
 เมืองขอมทางแผ่นดินสูง คือ มณฑลนครราชสีมา เป็นต้น ตลอดมณฑล
 จันทบุรีมาเป็นเมืองขึ้นของไทย ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามธิบดีอยู่ที่ทอง
 เป็นต้นมา แต่ในสมัยนั้นพื้นพลเมืองทางมณฑลนครราชสีมาเห็นจะเป็น
 ขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (คือกรุงกัมพูชาบัดนี้) ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อม
 ราบคาบทีเดียว ในรัชกาลต่อมา กองทัพไทยยังต้องยกออกไปตีกรุง
 กัมพูชาอีกหลายครั้ง การที่ไทยปกครองหัวเมืองตอนแผ่นดินสูงในสมัยนั้น
 เห็นจะตั้งรักษาเพียงเมืองโคราชเก่า (ที่ตำบลสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือ
 พระราชพงศาวดารจึงไม่มีเรื่องราวกล่าวถึงเมืองนครราชสีมา มาจนถึง
 แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในรัชกาลนั้น สร้างเมืองสำคัญใกล้
 ชายแดนเป็นบ่อนปราการ สำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตหลายเมือง
 คือเมืองนครศรีธรรมราชเมือง ๑ เมืองพิษณุโลกเมือง ๑ เมืองเพชรบูรณ์
 เมือง ๑ ได้ยินว่าเมืองตะนาวศรีด้วยอีกเมือง ๑ ในครั้งนั้นให้ย้ายเมือง
 โคราชจากเมืองเดิมซึ่งอยู่ชายฝั่งไปสร้างเป็นบ่อนปราการขึ้นใหม่ที่เมือง
 เดียวนี้ เอานามเมืองเดิมทั้งสอง คือ เมืองโคราชกับเมืองเสมา มาผูกเป็น
 นามเมืองใหม่ว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลายยังเรียกนามตามเคย
 จึงคงเรียกกันว่าเมืองโคราชจนทุกวันนี้ มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนอ้างถึงเรื่อง
 ในพงศาวดารเห็นว่าขุนสิงหฬสาครซึ่งพระเจ้าโคตมกรุงอินทปัตถ์แต่งตั้งให้
 ไปค้าขาย ได้หนังสือราชสีห์คอนบ่มาทางนี้ เมืองจึงชื่อว่าเมืองคอนราชสีห์

มา กิ่งนี้ เป็นเรื่องในตำราเกี่ยวกับที่ว่าเมืองสุพรรณบุรีเดิมชื่อเมืองสอง
พันบุรี เพราะมีราชบริพารตามเสด็จพระเจ้าแผ่นดินออกบวช ๒๐๐๐ คน
และว่าตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ นี้ เดิมชื่อว่าตำบลสามแสน เพราะ
คน ๓๐๐,๐๐๐ คนมีอาจจะลากพระพุทธรูปที่จมน้ำขึ้นได้ ล้วนไม่มีมูล

๕๕
ทางสน

เมืองนครราชสีมาเมืองชั้นในทำเนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์ ๕ เมือง คือเมืองนครจำนงค์ อยู่ทางทิศตะวันตกเมือง ๑ เมือง
ชัยภูมิ อยู่ทางทิศเหนือเมือง ๑ เมืองพิมาย อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
เมือง ๑ เมืองบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศตะวันออกเมือง ๑ เมืองนางรอง อยู่ทาง
ทิศตะวันออกเฉียงใต้เมือง ๑ ต่อมา (จะเป็นครั้งไหนบ้างไม่ปรากฏชัด)
๕ กิ่งเมืองเพิ่มขึ้นอีก ๕ เมือง คือ ทางทิศเหนือตั้งเมืองบ้านเหนือจนรงค์ ๑
เมืองจตุรัส ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองชนบท ๑
รวม ๕ เมือง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตั้งเมืองพุทไธสง ๑ ทางทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ตั้งเมืองประโคนชัย ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ทางทิศใต้ตั้ง
เมืองบักธงชัย ๑ เมืองนครราชสีมาจึงมีเมืองชั้นรวม ๑๔ เมืองด้วยกัน เมื่อ
สร้างเมืองใหม่ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น ทรงเลือกสรรข้าราชการที่
เป็นคนสำคัญออกไปครอง ส่วนเมืองอื่นหาปรากฏนามไม่ ปรากฏแต่ว่า
ไปรคฯ ให้พระยายมราช (สังข์) ไปครองเมืองนครราชสีมา ให้พระยา
รามเกษไชไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต
เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ พระเพทราชาซึ่งได้ราชสมบัติ พระยายมราชและ

พระยารามโกโช ไม่ยอมเป็นข้าพระเพทราชา ต่างตั้งแข็งเมืองนครราชสีมา
 และเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นด้วยกัน กองทัพกรุงศรีอยุธยาจึงยกขึ้นไป
 ทางคลองพระยาไฟ เป็นครั้งแรกที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร
 พระยายมราชต่อสู้รักษาเมืองนครราชสีมาอยู่ได้พักหนึ่ง แต่สิ้นกำลัง ต้อง
 หนีไปอยู่กับพระยารามโกโช ณ เมืองนครศรีธรรมราช ครั้นกองทัพกรุงฯ
 ลงไปที่เมืองนครศรีธรรมราช พระยายมราชออกต่อสู้จนตัวตายในที่รบ
 แต่พระยารามโกโชนั้นหนีไปได้ เมื่อกองทัพกรุงฯ ถึงเมืองนครราชสีมาได้
 ในครั้งพระยายมราช (สังข์) ตั้งแข็งเมืองนั้น คงกวาดต้อนผู้คนและเก็บ
 เครื่องศาสตราวุธ ซึ่งสำหรับรักษาเมืองมาเสียโดยมาก โดยหวังจะมีให้มี
 ผู้คิดทรยศได้อีก ต่อมาในรัชกาลนั้นเอง มีลาวซาวหัวเมืองตะวันออก
 คน ๑ ชื่อบุญกว้าง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษกล้าเข้ามาถึงเมือง นครราชสีมากับ
 พรรคพวกเพียง ๒๘ คน มาพักอยู่ที่ศาลาแห่ง ๑ ช้างนอกเมือง แล้วให้
 ทาพระยานครราชสีมาคนใหม่ออกไป พระยานครราชสีมาซึ่งช้างออกไป
 (เดิมเห็นจะตั้งใจออกไปจับ) ครั้นถูกอ้ายบุญกว้างขู่ พระยานครราชสีมา
 กลับครั้นคร้าม (คงเป็นเพราะพวกไพร่พากันเชื่อวิชาอ้ายบุญกว้างหมด)
 เห็นหนีไม่พ้น ต้องยอมเข้าเป็นพรรคพวกอ้ายบุญกว้าง แล้วลวงให้ยกลง
 มาตั้งช่องสุ่มผู้คนที่เมืองลพบุรี พระยานครราชสีมาเป็นไส้ศึกอยู่จนกองทัพ
 กรุงฯ ยกขึ้นไปถึง จึงจับตัวอ้ายบุญกว้างกับพรรคพวกได้ เห็นจะเป็น
 เพราะที่เกิดเหตุคราวนี้ ประกอบกับที่การในกรุงฯ เป็นปรกติสิ้นเดือน

หนามแล้ว จึงกลับตั้งกำลังทหารขึ้นที่เมืองนครราชสีมาตั้งแต่ก่อน ต่อมา
 ปราบกฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าเมืองหลวงพระบางยกกองทัพ
 มาตีเมืองเวียงจันทน์ฯ ขอให้กรุงศรีอยุธยาช่วย จึงโปรดให้พระยาสระบุรี
 เป็นนายทัพหน้า ให้พระยานครราชสีมา (ซึ่งเข้าใจว่าตั้งใหม่อีกคน ๑)
 เป็นแม่ทัพใหญ่ ยกขึ้นไปช่วยเมืองเวียงจันทน์ กองทัพยกขึ้นไปถึง พวก
 เมืองหลวงพระบางก็ยำเกรงเลิกทัพกลับไป หาต้องรบพุ่งไม่ แต่ขึ้นไปก็ไม่
 ปราบกฏเรื่องเมืองนครราชสีมาในหนังสือพระราชพงศาวดาร จนแผ่นดิน
 พระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เมื่อครั้งพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาหน
 หลัง ปราบกฏว่าเกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมาลงมารักษากรุงฯ เติมให้
 ตั้งค่ายอยู่ที่วัดพระเจดีย์แก่งข้างใต้เพนียด แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์คุมลง
 มารักษามืองธนบุรี ครั้นกองทัพพม่ายกลงมาจากเมืองสมุทรสงครามเมื่อ
 เดือน ๑๐ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ พระยารัตนาธิเบศร์นั้นก็กลับขึ้นไปกรุงฯ
 พวกกองทัพเมืองนครราชสีมาเห็นนายทัพไม่ต่อสู้ข้าศึก ก็พากันยกกลับไป
 บ้านเมือง หาได้รบพุ่งกับพม่าไม่ ต่อมาเมื่อพม่ากำลังตั้งล้อมพระนคร
 ศรีอยุธยา ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ มีเรื่องราวกับเมืองนครราชสีมาอีกตอน
 หนึ่ง เหตุด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธพี่ยาเธอ ซึ่งเป็นโทษต้องเนรเทศไปอยู่
 ณ เมืองจันทบุรี ชักชวนพวกชาวเมืองชายทะเลทางตะวันออกยกเป็นกอง
 ทัพมา หวังจะมารบพม่าแก่กรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธมาถึงเมือง
 ปราชินบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งที่ปากน้ำโยธกา แขวงจังหวัดนครนายก
 พม่ายกไปตีกองทัพหน้าแตก กรมหมื่นเทพพิพิธเห็นจะสู้พม่าไม่ได้ ก็เลย

ขึ้นไปทางแขวงเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่ท่านโคกพระยา พระพิบูล-
สงครามผู้ว่าราชการเมืองนครนายก กับหลวงนรินทร (ซึ่งได้เข้าเป็นพวก
กรมหมื่นเทพพิพิธ) ไปตั้งอยู่ที่เมืองนครจันทัก อีกพวก ๑ กรมหมื่น
เทพพิพิธ ก็คงจะชักชวนพระยานครราชสีมา ให้เกณฑ์กองทัพลงมารบพม่า
แต่พระยานครราชสีมาคนนั้นเป็นหรืออยู่กับพระพิบูลสงคราม ผู้ว่าราชการ
เมืองนครนายก แต่งคนร้ายให้มาลอบฆ่าพระพิบูลสงครามกับหลวงนรินทร
เสีย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้ไปลอบฆ่าพระยานครราชสีมาเสียบ้าง แล้ว
เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นหลวงแพ่งน้อย พระยานคร
ราชสีมาหนีไปยังเมืองพิมาย ไปเกณฑ์คนยกเป็นกองทัพมาจับกรมหมื่น
เทพพิพิธได้จะให้ปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมายไม่เห็นชอบด้วย ขอเอา
กรมหมื่นเทพพิพิธไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า
ข้าศึกสันพระราชวงศ์ที่จะครองพระราชอาณาจักร พระพิมายจึงยกกรมหมื่น
เทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่อยู่ ณ เมืองพิมาย จึงได้มีนามปรากฏว่าเจ้าพิมาย มี
อาณาเขตตลอดคมนครราชสีมา ตั้งเป็นอิสระอยู่ก็ ๑ ในเวลาบ้านเมือง
เป็นจลาจลเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา นั้น ที่ในบริเวณกลางเมืองพิมายมี
วัดอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือวัด ๑ แบบอย่างสร้างพระอุโบสถเป็น
ฝีมือช่างกรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าเห็นจะเป็นของสร้างกรุงเจ้าพิมายยัง
ปรากฏอยู่อย่าง ๑ กับที่ยอดปรารักษ์ใหญ่มีรอยก่ออิฐไว้แทนศิลาที่ชำรุดไป
ก็เห็นจะเป็นของก่อกรุงเจ้าพิมายอีกอย่าง ๑

ในสมัยใกล้กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐
นั้น ประเทศที่ต่อแดนไทยทางทิศตะวันออกก็กำลังยุ่งเหยิง กรุงศรีสัตนา-

คนสุดท้ายเป็นอิสระอยู่ แต่เกิดรบพุ่งชิงราชสมบัติกันที่เมืองเวียงจันทน์ ส่วนเมืองกัมพูชาเป็นประเทศชั้นกรุงศรีอยุธยา ก็เกิดชิงราชสมบัติกันเอง เป็นจลาจลทั้ง ๒ ประเทศ เพราะฉะนั้นการปกครองบ้านเมืองทางตอน แผ่นดินสูง อำนาจเจ้าเมืองเวียงจันทน์มีอยู่เพียงตอนเหนือ (คือที่เป็น มณฑลอุดรบัดนี้) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ก็ปกครองเพียงหัวเมืองที่อยู่ใกล้แม่น้ำโขง ข้างตอนใต้กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งเป็นเจ้าพิมาย ก็มีอำนาจอยู่เพียงในเขตมณฑลนครราชสีมา ท้องที่นอกจากที่กล่าว คือบรรดาเมือง ที่อยู่ใต้มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุดรบัดนี้ต่างอยู่โดยลำพัง ข้างตอนเหนือพลเมืองเป็นไทย (ซึ่งเราเรียกกันว่าลาวพุงขาว) โคกมาก ข้างตอนใต้ที่ต่อแดนกรุงกัมพูชา คือเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองชูรินทร์ ๓ เมือง นพลเมืองเป็นขอมเป็นพื้น เราเรียกกันว่า เขมรบ้าง กังน

เมื่อเจ้าตากมีชัยไล่พวกพม่าไปจากพระนครศรีอยุธยา แล้วมาตั้ง เมืองธนบุรีเป็นราชธานีนั้น ยังมีผู้ตั้งเป็นใหญ่อยู่ในประเทศนี้อีก ๔ ก๊ก คือ ทางเหนือ เจ้าพระฝางก๊ก ๑ เจ้าพระยาพิษณุโลกก๊ก ๑ ทางตะวันออกเจ้าพิมายก๊ก ๑ ทางใต้เจ้านครศรีธรรมราชก๊ก ๑ ต่างไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จึงยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลก เมื่อฤดูน้ำบิซวก พ.ศ. ๒๓๑๑ แต่ไปถูกอาวุธข้าศึก ต้องล่าถอยกลับมา พอถึงฤดูแล้งในปีชวกนั้น ก็ยกกองทัพไปตีเมืองนครราชสีมา กองทัพกรุงธนบุรีที่ ยกไปครั้งนั้นแยกเป็น ๒ ทัพ กองทัพที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมไปเอง ยกขึ้นไปทางกงพระยาไฟเข้าตีทางด่านตะวันตกทาง ๑ ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระราชรินทร์ กับกรม

พระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระมหามนตรี
 กุมกองทัพขึ้นไปทางช่องเรือแตก (เข้าใจว่าช่องสะพาน) เข้าตีทาง
 กันใต้ทาง ๑ ฝ่ายเจ้าพิมายให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
 กิน (คือพระพิมายที่เป็นผู้ยกขึ้นเป็นใหญ่นั้น) เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้มองยา
 ปลัดทัพพม่า ที่หนีพระเจ้ากรุงธนบุรีไปจากพระนครศรีอยุธยา เป็นที่
 ปรีกษา กุมกองทัพมาต่อสู้รักษาแดน ครั้นนั้นกำลังทัพของเจ้าพิมายเห็น
 จะมีน้อย ไม่พอจะรักษาบ้อมปราการเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่มั่น จึง
 ปราบกวางกองทัพเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ มาตั้งค่ายสกัดทางอยู่ที่ค่าน จอหอ
 ข้างเหนือเมืองนครราชสีมาแห่ง ๑ แล้วให้บุตรซึ่งเป็นพี่พระยาวรวงศาธิราช
 กุมกองทัพมาตั้งค่ายสกัดทางอยู่ที่ค่านกะโทก^(๑) ข้างใต้เมืองนครราชสีมา
 อีกแห่ง ๑ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ค่ายค่านจอหอ จับเจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์ได้ กองทัพพระมหามนตรี พระราชรินทร์ก็ค่ายค่านกะโทกแตก
 พระยาวรวงศาธิราชหนีไปทางเมืองเขมรคำ กองทัพพระมหามนตรีกับ
 พระราชรินทร์ตามไปตีได้เมืองเสียมราฐอีกเมือง ๑ เจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพ
 เสียมราฐหนีหมายจะไปอาศัยเมืองเวียงจันทน์ แต่ขณะนั้นกรมการ
 เมืองนครราชสีมาตามจับมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ จึงทรงตั้งให้ขุนชนะ
 เป็นพระยานครราชสีมา แต่นั้นก็ได้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองขึ้น
 กรุงธนบุรี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรียังต้องทำการปราบปรามพวกที่ตั้งเป็น
 อีสระก๊กอื่น เมื่อปราบปรามได้หมดแล้วยังต้องรบกับพม่าต่อมาอีกหลาย
 ปี จึงมิได้จ้จกวางการปกครองเมือง นครราชสีมาให้เป็น เชื้อนชนที่มั่นคง

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ค่านขุนทด ๆ ตามแผนก็มีอยู่ในกองทัพ

เพราะเหตุนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ เวลากำลังกรุงธนฯ ติดรบกับพม่าคราว
 อะแซห่วนก็มาตีหัวเมืองเหนือ พระเจ้าเมืองนางรองอันเป็นเมืองขึ้นของ
 เมืองนครราชสีมา ไม่ชอบกับพระยานครราชสีมาแต่เดิม เห็นได้ทีจึง
 เอาเมืองไปขอขึ้นต่อเจ้าโอ ซึ่งครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอิสระอยู่ใน
 สมัยนั้น ฝ่ายเจ้าโอคิดว่าไทยคงแพ้พม่าก็รับไว้ พระยานางรองก็ตั้งแข็ง
 เมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ครั้นพม่าล่าทัพกลับไปแล้ว พระเจ้า
 กรุงธนบุรีจึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระ
 ยศเป็นเจ้าพระยาจักรีเสด็จไปปราบปรามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ เจ้าพระยาจักรี
 ยกกองทัพไปยังเมืองนครราชสีมา แล้วให้กองหน้าไปจับได้ตัวพระยาเนาง
 รองมาชำระได้ความว่า เจ้าเมืองจำปาศักดิ์กำลังเตรียมกองทัพ จึงบอก
 เข้ามายังกรุงธนบุรี จะขอไปตีเมืองจำปาศักดิ์ต่อไป พระเจ้ากรุงธนบุรี
 จึงให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้า
 พระยาสุรสีห์ยกกองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ยกกองทัพ
 ไปตีได้เมืองจำปาศักดิ์และหัวเมืองทางปากแม่น้ำโขงฝั่งนั้น จนถึงเมือง
 อักบือ ได้หัวเมืองทางริมแม่น้ำโขงข้างใต้ตลอดจนต่อแดนกรุงกัมพูชา ซึ่ง
 เป็นประเทศราชกรุงธนบุรีอยู่แล้ว แล้วให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่า
 ดง ก็ยอมสวามิภักดิ์ขึ้นต่อไทยทั้ง ๓ เมือง ในครั้งนั้นราชอาณาจักรกรุง
 ธนบุรีขยายต่อออกไปตลอดแผ่นดินสูง ในตอนข้างฝ่ายใต้เมืองนครราชสีมา
 ได้ปกครองบังคับบัญชาเหล่าหัวเมืองที่ใต้ใหม่ เมืองนครราชสีมาจึงเป็น
 เมืองสำคัญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นนี้หัวเมืองทางข้างฝ่ายเหนือเมือง
 นครราชสีมา ยังคงเป็นอาณาเขตของกรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ด้วยพระเจ้า

บุญสาร เจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุต ได้ทำทางไมตรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้
 แต่ก่อน ครั้นเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรี
 กับกรุงศรีสัตนาคณหุต ภัยเหตุเรื่องพระวอเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์คน ๑
 เต็มเกลือกกับพระเจ้าบุญสาร จึงอพยพสมัครพรรคพวกลงมาตั้งภูมิลำเนา
 อยู่ที่ตำบลคอนมกแกงใกล้ลำน้ำมูล (ไม่ห่างจากที่ตั้งเมืองอุบลราชธานี
 เกี้ยวนี้) ซึ่งในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคณหุตมิได้ปกครองลงมาถึง ครั้น
 เมื่อเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอเข้า
 มาสวามิภักดิ์ขอขึ้นต่อกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้พระวอ
 ปกครองท้องที่ ๆ อยู่ขึ้น ต่อเมืองนครราชสีมา พระเจ้าบุญสารได้
 ทราบว่าพระวอมาสวามิภักดิ์ต่อกรุงธนบุรีก็โกรธ ให้พระยาสุโขกุมกำลังลง
 มาจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด-
 ฟ้าจุฬาโลก เมื่อดำรงยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพ
 ใหญ่ ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคณหุตทางเมืองนครราชสีมาทาง ๑
 ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ กุม
 กองทัพไปทางลำแม่น้ำโขง ตีหัวเมืองขึ้นกรุงศรีสัตนาคณหุต ขึ้นไป
 บรรจบกับ กองทัพ สมเด็จพระยามหา กษัตริย์ศึก ที่เมืองเวียงจันทน์อีก
 ทาง ๑ กองทัพไทยตีได้กรุงศรีสัตนาคณหุตคราวนี้ได้พระพุทธรูปปฏิมากร
 แก้วมรกต กับทั้งเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงบรรดาอยู่ในแผ่นดินสูง ซึ่งมีเคย

ได้ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมาเป็นอาณาเขตทั้งหมด เมืองหลวง
พระบางก็มาเสวยมีภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้นแทนมา

มาครั้งสมัยเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ในรัชกาลที่ ๑
ทรงจัด การปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงตอนริมแม่น้ำโขงเป็นประเทศ
ราช ๓ เมือง คือ เมืองเวียงจันทน์ ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองนครจำปาศักดิ์
๑ ให้เมืองนครราชสีมาปกครองเมือง เขมรป่าดงและหัวเมืองคอนอันทมิได้
ขึ้นต่อประเทศราชทั้ง ๓ นั้น และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราชเหล่า
นั้นด้วย เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอกในตอนนั้น จึงปรากฏว่า
ผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็นเจ้าพระยา อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นเกิดช้าง
เผือกพัง กล้องไถ่ในแขวงเมืองภูเขียว อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนคร
ราชสีมา ๒ ช้าง ขึ้นระวางเป็นพระอินทรไอยราช้าง ๑ พระเทพกฤษณ
ช้าง ๑ เสาซึ่งผูกช้างเผือกเมื่อส่งเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา ยังรักษาไว้
ปรากฏอยู่ข้างนอกเมืองทางบ้านเหนือจนบัดนี้

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อเจ้านครเวียงจันทน์อินทวงศ์ถึง
พิราลัย ทรงตั้งเจ้าอนุวงศ์น้องชายขึ้นเป็นเจ้านครเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์นี้
เรียกกันเป็นสามัญว่าเจ้าอนุ เป็นบุตรของพระเจ้าบุญสารคน ๑ เมื่อยัง
เป็นตำแหน่งอุปราช เจ้าอนุได้คุมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบพม่าที่
เมืองเชียงใหม่ครั้ง ๑ และที่เมืองเชียงแสนอีกครั้ง ๑ จึงเป็นผู้มีความชอบ

มาแต่ก่อน พ่อเจ้าอนุได้ครองเมืองเวียงจันทน์ไม่ช้าก็สิ้นรัชกาลที่ ๑ มีเนื้อ
 ความกล่าวกันว่า เมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้นเจ้าอนุแสดงความสามัคคีต่อ
 ราชการมาก หมั้นสงมาเผ้า ๆ และเวลามาอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ถ้ามีราช
 การอันใดก็รับทำโดยแข็งแรง จึงเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย อยู่
 มาถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีข้าคน ๑ ชื่ออ้ายสาเกียดโง้ง ทั้งตัวเป็นผู้
 วิเศษขึ้นที่เมืองสาละวันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวบรวมสมัครพรรคพวกได้
 หลายพัน ยกเป็นกองทัพมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์
 (หมาน้อย)สู้ไม่ได้ ต้องทิ้งเมืองหนีมา จึงมีท้องตราสั่งให้เจ้าพระยานคร
 ราชสิมายกกองทัพออกไปปราบปราม และสั่งให้เจ้าอนุแต่งกองทัพเมือง
 เวียงจันทน์ ลงมาช่วยปราบปรามด้วยอีกพวกหนึ่ง เจ้าอนุให้เจ้าราชบุตร
 (ไย) ซึ่งเป็นบุตรคุมกองทัพลงมาตามท้องตรา กองทัพเวียงจันทน์ไปถึง
 เมืองนครจำปาศักดิ์ ก่อนกองทัพเจ้าพระยานครราชสิมา เจ้าราชบุตรรบ
 ชนะพวกขบดจับได้ตัวอ้ายสาเกียดโง้ง กับพรรคพวกเป็นอันมากส่งเข้ามา
 ถวายยังกรุงเทพฯ เมื่อเสร็จการปราบขบดครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระ
 พุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์
 อ่อนแอ จะให้ไปครองเมืองอื่กกก็คงรักษาเมืองไว้ไม่ได้ และครั้งนั้นเจ้า
 อนุกราบทูลขอให้เจ้าราชบุตร (ไย) เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ รับจะดูแล
 มิให้เกิดเหตุร้ายขึ้นได้อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งเจ้าราชบุตร (ไย)

ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ คุ้มทรงไว้วางพระราชฤทัยในเจ้าอนุ เจ้าอนุ
จึงให้มีอำนาจตลอดกล้าแม่น้ำโขงลงมาจนถึงฝ่ายใต้ พอลงรัชกาลที่ ๓ เจ้า
อนุทูลขอครอบครองลาวที่เมืองสระบุรีไม่ได้ถึงประสงค์ก็เป็นขบถ คุ้มได้
กล่าวมาในตอนเรื่องตำนานเมืองสระบุรี เมื่อเจ้าอนุยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่
เมืองนครราชสีมาครั้งนั้น สั่งให้กวาดต้อนกรมการและพวกพลเมืองชาย
หญิงเป็นเชลยจะเอาไปเมืองเวียงจันทน์ทั้งสิ้น คุณหญิงไม้ภรรยาพระปลัด
ที่ถูกกวาดต้อนไปกับพวกครัวคุ้ม คุณหญิงไม้ นั้นเป็นหญิงที่กล้าหาญ
และมีความสามารถ จึงคิดอุบายกับพวกกรมการ และชาวเมืองนครราช-
สีมาที่ถูกจับไปด้วยกัน แกล้งทำกลัวเกรงประจบพวกเมืองเวียงจันทน์ที่คุม
ครัวไปให้ตายใจ แล้วทำเป็นป่วยเจ็บให้ต้อนไปช้า ๆ ค่อยรวบรวมพวก
ครัวจนเห็นว่ากำลังมากด้วยกันแล้ว พอลงที่ตำบลทุ่งสำริดพักค้างคืน
อยู่ที่นั่น เพลาก็กวาดครัวก็พร้อมกันฆ่าพวกชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุมตาย
เกือบหมด เก็บเอาเครื่องศาสตราวุธไว้สำหรับตัว แล้วหาที่ซุกซ่อนตัว
มันอยู่นั้น ตำบลนั้น เจ้าอนุรู้ความให้เจ้าสุทธีสารคุมกำลังไปปราบพวกครัว
พวกครัวก็จับกันเป็นกระบวนทัพ กรมการผู้ใหญ่คุมพลผู้ชาย ตัวคุณหญิง
ไม้คุมพลผู้หญิง ยกออกตีกองทัพพวกชาวเวียงจันทน์แตกยับเยิน พอเจ้าอนุ
ได้ข่าวว่าเจ้าราชวงศ์ลงมาทำการไม่สมประสงค์ และที่กรุงเทพฯ เกรียม
กองทัพจะยกไป เจ้าอนุก็รีบล่าทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์ หาได้พวก

กริ้วเมืองนครราชสีมาไว้ โดยความชอบครั้งนั้นเมื่อเสร็จการสงครามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งคุณหญิงไม้เป็นท้าวสุรนารี เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งคุณหญิงจันทรรยามหรรษาพระยาถลาง เป็นท้าวเทพกษัตรี โดยความชอบครั้งต่อสู้พม่ารักษาเมืองถลางไว้ได้แต่ก่อนหน้านั้น เมื่อปราบขบถเวียงจันทน์ราบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ แล้วแบ่งเขตแดนจกตั้งเป็นหัวเมืองน้อยใหญ่ อย่างหัวเมืองชั้นใน ชั้นกลางเมือง หัวเมืองทางแผ่นดินสูงที่มีอยู่ในบัดนี้ เช่นเมืองอุบลและเมืองร้อยเอ็ด เมืองหนองคายเป็นต้น เป็นเมืองตั้งครั้งรัชกาลที่ ๓ โดยมาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อทำสงครามกับญวนก็ได้รีพลเมืองนครราชสีมาเป็นกำลังสำคัญของราชการที่พลออกมาทุกคราว

ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเวลาการค้าขายเจริญ ค้าขายไปรคฯ อนุญาตให้ไพร่บ้านพลเมืองค้าขายกับนานาประเทศโดยสะดวก การค้าขายที่เมืองนครราชสีมาที่ตั้งขึ้นเจริญมาแต่บัดนั้นด้วย เพราะมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้งรับซื้อสินค้าทางหัวเมืองตะวันออก คือหนังเขานองและไหมเป็นต้น ส่งลงมาจำหน่ายในกรุงเทพฯ และรับสินค้าต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ไปจำหน่ายทางหัวเมืองตะวันออก โดยวิธีการดังกล่าวมาในตอนที่ว่าด้วยเมืองสระบุรีนั้น เพราะเมืองนครราชสีมามีความเจริญขึ้นในสมัยนั้น เมื่อรัฐบาล

ปรารถนาว่าจะมีราชธานีไว้ให้ห่างทะเลอีกสักแห่ง ๑ เมืองนครราชสีมา
จึงเป็นที่เลือกด้วย ได้โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จขึ้นไปทรงตรวจตราพร้อมทั้งสมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อ
ยังเป็นเจ้าพระยาทิพสุทธพระกลาโหม แต่ไปทรงเห็นความซบถของตัวทาง
ไปมากับกรุงเทพฯ ยกั้นการนัก อีกประการ ๑ ว่าที่เมืองนครราชสีมาอยู่
ข้างจะอ้อมค้ำน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสร้างพระ-
ราชวังที่เมืองลพบุรี ท้ายจะเอาเป็นราชธานีในเวลาต้องการ อย่างครั้ง
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

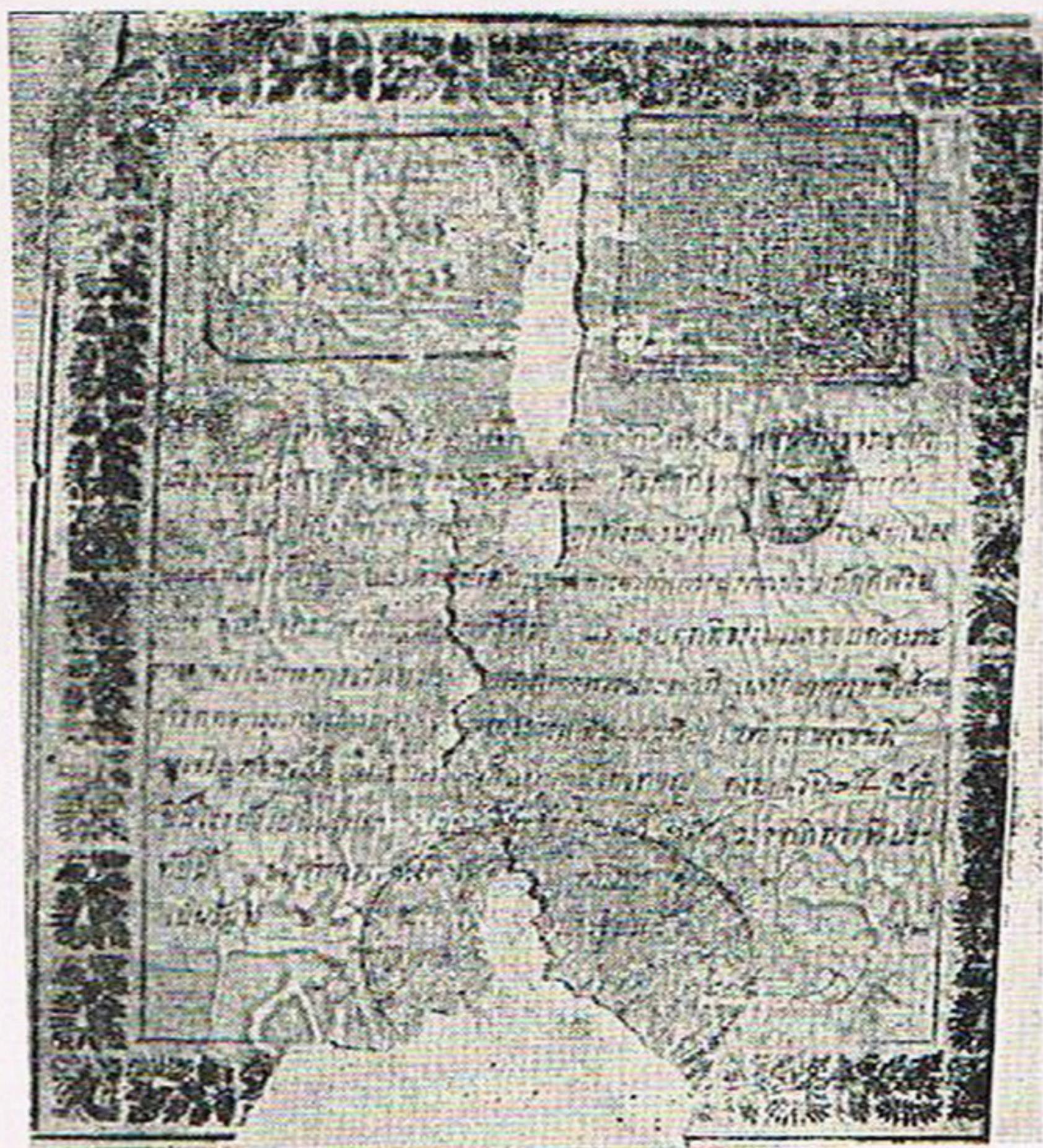
ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพวกโจรช่อมาย้ายเขตแดนเมืองหนองคายครั้ง
ปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็นั้น และในการปราบโจรช่อมายาวหลัง ๆ ช่อมายกก็
ได้ใช้กำลังเมืองนครราชสีมาเป็นสำคัญในการทัพทุกครั้ง แต่ในส่วนวิธี
การปกครองเมืองนครราชสีมา มาเริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงเมื่อรัตน-
โกสินทร์ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เป็นต้นมา ในบั้นนั้นโปรดฯ ให้รวม
หัวเมืองทางแผ่นดินสูงอีกเป็น ๓ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่ามณฑลลาว-
พวน เอาเมืองหนองคายเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ตอนใต้เรียกว่ามณฑล
ลาวทวาย เอาเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ตอนกลางเรียกว่า
มณฑลลาวกลาง เอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ทรงตั้งพระเจ้า

น้อยยาเชอเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการทุกมณฑลคือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง ต่อมาเมื่อจัดหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต เปลี่ยนนามมณฑลทั้ง ๓ นั้น มณฑลลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร ตั้งที่ว่าการ ณ บ้านเคื่อหมากแข้ง ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองอุดรราชธานีมณฑล ๑ มณฑลลาวกาวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองอุบลราชธานีมณฑล ๑ มณฑลนี้ต่อมาแยกออกเป็น ๒ มณฑลก่อนเหนือเรียกว่ามณฑลร้อยเอ็ด ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองร้อยเอ็ด มณฑล ๑ ตอนใต้ เรียกว่ามณฑลอุบล ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองอุบลราชธานี มณฑล ๑ ส่วนมณฑลลาวกลางนั้น เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองนครราชสีมาสืบมา

แต่การสำคัญที่สุด อันเนื่องด้วยเรื่องตำนานของเมืองนครราชสีมา ซึ่งได้มีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น คือการทำทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปจนถึงเมืองนครราชสีมา ทางรถไฟสายนี้ได้จับลงมือสร้างเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สร้างสำเร็จได้เปิดใช้การถึงพระนคร

ครืออยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ถึงเมืองสระบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และสร้าง
 ตำรวจถึงที่สุกทาง ณ เมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว ใต้เสด็จไปเบ็ดทางรถไฟถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๒๑
 ธันวาคม รักษโกสินทร์ศก ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ทั้งแต่มีรถไฟแล้ว
 เมืองนครราชสีมาที่เจริญรวดเร็วโดยลำดับมา จนตราบเท่าทุกวันนี้ ยุกติ
 เรื่องตำนานเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้.

จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา

สัญญาบัตรพระราชทานพระกัณฑ์สร้อยเดช

(ทองคำ มหาณรงค์ ๗ ราชสีมา)

ผู้สำเร็จราชการเมืองประโคนชัย

พ.ศ. ๒๔๑๐

จดหมายเหตุนครราชสีมา

คัดบอกในรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑๙ จ.ศ. ๑๑๘๘

หนังสือเจ้าเวียงจันทน์ เทียบพระหมาล้อมมาถึงกรุงเทพพระมหานคร

ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมอ อัฐศก

ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ครอบมิควร
ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานโทษ ขอพระราชทานชีวิต
ถวายอยู่ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมอ อัฐศก^(๑) เจ้าราชวงศ์
เชิญศุกอักษรรขึ้นโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้า ๒ ฉบับ มีข้อ
ความเป็นหลายประการกับคำสัญญาอังกฤษ ๑๔ ข้อ แลว่าแม่จะมีราชการ
มาจริง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็หวังพระทัยอยู่ที่ข้าพระพุทธเจ้า คงจะลง
มาช่วยเป็นแน่ ถ้ามีศุกอักษรรบอกข่าวราชการขึ้นไปเมื่อใด ก็อย่าให้ข้าพระ
พุทธเจ้าประมาทนอนใจอยู่ ให้เร่งกองทัพลงมาช่วยคิตราชการให้ทันที่วงที่
โดยเร็วนั้น ข้าพระพุทธเจ้ารับใส่เกล้าใส่กระหม่อมทุกประการแล้ว
ราชการครั้งนี้ แต่อังกฤษเข้ามาล่าเคี้ยว ราษฎรก็ระส่ำระสายรวนเรอยู่ ถวาย
ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อนบอบช้ำนัก เมืองใด ๆ จะไม่ได้ขาย
บุตรแลภรรยาอีกไม่มี ที่ทนได้ก็อยู่ ที่ทนไม่ได้ก็หลบหลีกหนีเข้าป่าหาที่พึ่ง
ไม่ได้ บรรดาสาวทั้งปวงมีแต่จะหนีเข้ามาหาข้าพระพุทธเจ้า เหลือสติกำลัง

(๑) ปีมอ อัฐศก จ.ศ. ๑๑๘๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๘

ข้าพระพุทธเจ้าจะห้ามปรามไว้ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะลงมาเฝ้าทูลละออง
 ธূলีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพพระมหานคร กราบทูล
 พระกรุณาชี้แจง เป็นแต่ข้าพระพุทธเจ้าคนเดียวเหลือสีกำลังข้าพระพุทธ
 เจ้าจะกราบทูลพระกรุณาคักง้าง ถ้าแต่พม่ายอมเข้าหาอังกฤษเหมือนศุก
 อักษรขึ้นไปโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นว่าจะเป็นที่พกระหนาบ พม่าจะเป็นที่พบก อังกฤษจะเป็นที่พเรือ ข้า
 พระพุทธเจ้าจึงได้จกให้เจ้าอุปราชไปอยู่เมืองร้อยเอ็ด เจ้าโถงอยู่เมือง
 สุวรรณภูมิ เจ้าบ่าสก็อยู่เมืองอุบล เพี้ยซ้ายอยู่เมืองหล่มสัก ท้าวข้าพเจ้าอยู่
 เมืองนครราชสีมา เกลือกกว่าจะมีราชการเอาคน จึงจะได้ทันที่วงที่ จะโปรด
 เกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าจกกองทัพลงมารักษาราชการพระองค์อยู่ ณ กรุงเทพ
 พระมหานคร ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานรับใส่เกล้าฯ จกลงมาหมื่น
 หนึ่ง คนหัวเมืองลาวทั้งปวงก็ทรงทราบอยู่ในบัญญัติทุกประการ คนเมือง
 นครราชสีมากับคนเมืองข้าพระพุทธเจ้ายังอยู่นอกนี้ พอจะทำราชการฉลอง
 พระเดชพระคุณได้ จะรับทัพอังกฤษครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราช
 ทานรับใส่เกล้าฯ ก็คจะให้มีทัพสี่ จึงจะรับทัพอังกฤษได้สนิท ทัพสี่นี้
 ล่วยเขมรจะได้สองหมื่นเศษ จะไม่ให้คนเก่าต้องหนักมือ ถ้าผู้ใดไม่อยู่
 ไนบังคับข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานเอาเข้าเป็นราชการให้จงได้ ซึ่ง
 ข้าพระพุทธเจ้าจะคิดเป็นทรยศจากใต้ฝ่าละอองธূলีพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เจ้าอยู่หัวนั้น ขอพระราชทานอย่าให้ทรงพระดำริถึงเป็นอันขาดที่เกี่ยว
 ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะลงมาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธूलีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า

อยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครครั้ง^{๕๕} ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำการละเมียดนอก
พระราชโองการ โทษข้าพระพุทธเจ้าถึงสิ้นชีวิต ต่อข้าพระพุทธเจ้าได้
ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสำเร็จแล้วเมื่อใด ข้าพระพุทธเจ้าจึงขอ
พระราชทานลงมาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ให้เจ้าราชวงศ์ลงมาแจ้งราชการ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด ขอพระราชทานกราบทูลพระกรุณา
ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะ
จอช^(๑)

คัดลอกในรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑๙ จ.ศ. ๑๑๘๘

วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมุน นพศก พญาปลัดเมือง
นครราชสีมา ให้ขุนไธฐถือหนังสือบอกลงมาถึงค่ายหลวง

ขุนไธฐกลับไปโอรราช

ข้าพเจ้า พญาปลัด พญายกกระบัตร์ หลวงพิชัย หลวงเมือง กรมการ
เมืองนครราชสีมา บอกลงมาว่า ค่ายอยู่ ณ วันเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ ปีมะ
จอชเจ้าเวียงจันทน์เข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าเวียงจันทน์ให้หาพญา
ยกกระบัตร์ หลวงสัสดี หลวงเมือง หลวงนา หลวงนรา หลวงปลัดเมือง

(๑) ปีมะจอช จ.ศ. ๑๑๘๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๗

พิมายออกไป เจ้าเวียงจันทน์ว่ากับกรมการว่า ถ้าผู้ใดยอมไปช่วยเจ้า
 เวียงจันทน์ ๆ จะฆ่าเสียให้สิ้น แล้วจะกวาดเอาครัวขึ้นไปเวียงจันทน์ กรม
 การกลัวจึงยอมเข้าช่วยเจ้าเวียงจันทน์ เจ้าเวียงจันทน์ให้กองทัพไล่ครัว
 นอกเมืองในเมืองออกแล้ว แต่งกองทัพคุมครัวไป ครั้นกรมการจะบอก
 ข้อความลงมา กลัวเจ้าเวียงจันทน์จะฆ่า กรมการจึงพาครอบครัวยกไปตั้ง
 อยู่ ณ บ้านลุมเขา เจ้าเวียงจันทน์เก็บเอาปืนหลวงไปสิ้น ครั้น ณ
 วันเดือน ๔ ข้าพเจ้ามาแต่บ้านงกกัน ข้าพเจ้าไปเฝ้าเจ้าเวียงจันทน์ ๆ
 ว่าครอบครัวยกไปแล้ว ให้ข้าพเจ้ายกไปตามครัว ณ เมืองเวียงจันทน์
 ข้าพเจ้ายกไปทันครัว ณ บ้านปราสาท พญายกกระบัตร์ หลวงเมือง
 หลวงวัง หลวงนา หลวงนรา หมื่นศรีธรรมาธิบดี หลวงปลัดพิมายเข้ามาหา
 ข้าพเจ้ากับกรมการ ปรีक्षाพร้อมกันให้ไล่ครัวเข้ามาตั้ง ณ บ้านสำริด
 แขวงเมืองพิมาย ข้าพเจ้ากรมการได้บอกข้อความให้ขุนพลถือลงมาบอก
 กองทัพยกขึ้นไปช่วย ก็หาเห็นกองทัพยกขึ้นไปไม่ ครั้น ณ วันเดือน ๔
 แรม ๘ ค่ำ เจ้าเวียงจันทน์ให้ยกกองทัพประมาณพันเศษไปที่ซึ่งเอาครัว
 ข้าพเจ้ากรมการ กับหมื่นศรีธรรมาธิบดี หลวงปลัดพิมาย พระณรงค์เดชะ
 เกณฑ์กำลังครัวได้ ๕๐๐๐ เศษ ยกออกรบ ตีกองทัพเจ้าเวียงจันทน์แตก
 ข้าพเจ้ากรมการฆ่ากองทัพเจ้าเวียงจันทน์ตายประมาณ ๑๐๐ เศษ ครั้น
 ณ วันเดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ เจ้าเวียงจันทน์แต่งให้เจ้าสุทธีสาร บุตร คุม
 คนประมาณ ๖๐๐๐ เศษ ยกไปที่ข้าพเจ้ากรมการอีก ข้าพเจ้ากรมการกับ

หมื่นศรีรัตนัน หลวงปลัดพิมาย พระณรงค์เกษะ ยกออกตีกองทัพเจ้า
 สุทธิสารแตก ข้าพเจ้ากรมการฆ่ากองทัพเจ้าสุทธิสารตายประมาณ ๑๐๐๐
 เศษ ไล่ปืนเชลยศึกที่ ๕๐ บอก ครั้นข้าพเจ้ากรมการพระหลวงขุนหมื่นจะ
 ยกเข้าตีเจ้าเวียงจันทน์ เกือบกองทัพเจ้าอุปราชเจ้าป่าสัก จะยกกองทัพ
 มากวาดครว้ไป ข้าพเจ้ากรมการจึงบอกให้ขุนโอรุ หมื่นวอ ถอลงมารับ
 พระราชทานกองทัพหลวงยกขึ้นไปโดยเร็ว ข้าพเจ้ากรมการกับหมื่นศรี
 รัตนัน หลวงปลัดพิมาย พระณรงค์เกษะ ยกเข้าตีบรรจบกัน ถ้าข้าเห็น
 จะเสียท่วงที่แก่เจ้าเวียงจันทน์ ข้าพเจ้ากรมการบอกมาให้ทราบ ณ วันศุกร์
 เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ปีจอ อัฐศก

ข้าพเจ้าขุนโอรุ เมืองนครราชสีมา ให้การว่า ณ วันเดือน ๓ แรม
 ๕ ค่ำ เจ้าราชวงศ์ลงมาตั้งอยู่ทะเลสาบ แล้วเข้าไปเบิกข่าวในเมืองนคร
 ราชสีมา คน ๓๕๐๐ คน ณ วันเดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เพลาเช้า ยกจาก
 ทะเลสาบลงมาทางคงพญาไฟ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ เจ้าอนุ
 เวียงจันทน์ยกลงมาตั้งค่ายอยู่ศิระทะเลข้างตะวันออกประมาณคน ๗๐๐๐
 เศษ พญาภักษะบัตร์ หลวงเมือง หลวงนา หลวงสำรวจ หลวงนรา
 พากันออกไปหาเจ้าอนุเวียงจันทน์ แล้วเจ้าเวียงจันทน์ว่าจะเข้ากับเราหรือ
 ไม่เข้า ถ้าไม่ยอมเข้าจะฆ่าเสีย พญาภักษะบัตร์ หลวงเมือง หลวงนรา
 กรมการก็รับว่าจะเข้าช่วยเจ้าเวียงจันทน์ ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ให้
 ท่อนครว้ออกจากเมืองให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดชักขึ้นอยู่จะฆ่าเสีย แล้วอนุให้

ลาวประมาณ ๒๐๐ คน กำกับเข้าไปกวาดครัวกับพญายกกระบัตกรกรมการ
 ครัว ๗ วันเดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ข้าพเจ้าพาครัวออกจากเมืองมาตั้งอยู่
 บ้านหมื่นไวย แล้วเลื่อนมาตั้งอยู่บ้านปราสาทแขวงเมืองพิมาย ทางไกล
 เมืองนครราชสีมาวันหนึ่ง เป็นครัวชายสกรรจ์ประมาณ ๘,๐๐๐ ชาย หญิง
 ใหญ่น้อยประมาณหมื่นเศษ ๗ วันเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ พญาปลัดมาแต่
 บ้านจงกันถึงบ้านปราสาท พญาปลัดบอกข้าพเจ้าว่า เข้าไปหาเจ้าอนุ ๆ
 บอกว่า ครอบครัวไปเมืองเวียงจันทน์สิ้นแล้ว ตามไปเด็ก แล้วพญา
 ปลัดให้หาพระพล พญายกกระบัต มาจากบ้านบึง พญายกกระบัตพระ
 ณรงค์เกษะ หลวงเมือง หลวงนา หลวงนรา ปลัดพิมาย ปรีक्षाพร้อมกัน
 ว่ารวบรวมครัวไว้แล้วจึงฆ่าลาวเวียงจันทน์ ซึ่งกำกับครัวประมาณ ๒๐๐
 เศษ แล้วเลื่อนครัวมาอยู่บ้านสำริด แล้วว่าแต่กำลังผู้ชาย ถ้าอนุยกมาไล่ตี
 จึงครอบครัวเรา ก็จะออกสู้รบกับลาวให้สิ้นฝีมือ อยู่ ๗ วันเดือน ๔ แรม
 ๗ ค่ำ อนุให้ลาวยกมาประมาณพันเศษ ห่างกันประมาณ ๓๐-๔๐ เส้น จะ
 เข้าชิงเอาครัวพญาปลัดกรกรมการ กับครัวชายสกรรจ์ ๘๐๐๐ ก็ยกออกสู้รบ
 กับลาว ฆ่าลาวตายประมาณ ๘๐๐-๘๐๐ ได้หอกดาบเครื่องศาสตราวุธของ
 ลาว ครัว ๗ วันเดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ อนุให้สุภทิสารคุมคน ๕๐๐๐ ยก
 ออกมาถึงลำเชิงไกร พอเพลาค่ำลาวก็หยุดทำสนามเพลารุกเข้ามา ครัวรุ่ง
 ๗ วันเดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ เปลาเข้าทูล พญาปลัด พญายกกระบัต กรม
 การ ต่างคนต่างยิงปืนคนละนัด พวกครัวก็เข้าพันแทง ข้างพระสงฆ์ ได้

เกเร ผู้หญิงในครัว หมนุให้ร้องไล่สาวแตก ไม่ผินหน้าสู่พวกครัว ข้าเดิม
 ซ้ำพันทนต์แค่เพล่าเช้าจนเพล่าบ่าย ๕ โมง จนกระทั่งบ้านบัว สาวตายประ
 มาณ ๒๐๐๐ คน ที่เหลือตายไม่เห็นเข้าไปทางเมืองนครราชสีมาหนีไปทาง
 เมืองเวียงจันทน์ พญาปลัด พญาภกกระบัตร์กรมการบอกข้าพเจ้าว่าสุทธิสาร
 ลงจากม้า พวกครัวแหงตาย ข้าพเจ้าได้เห็นแต่เป็นเครื่องทองลูกประจำทอง
 แล้วจับเป็นได้ ๕ คน เมื่อรบกันอยู่นั้นพวกครัวสงสัยกันด้วยอากาศพุ่งฟ้าขาว
 แหงตายคนหนึ่ง พญาปลัดถามสาวว่ามึงมาทำไม สาวว่าอนุให้มาฆ่าครัวผู้
 ชายเสีย แล้วจะกวาดแต่ผู้หญิงไปเวียงจันทน์ พญาปลัดถามว่า คนในค่าย
 อนุทำอะไร สาวบอกว่าคนรักษาค่ายอยู่ประมาณ ๓๐๐๐ พันเศษ พญาปลัด
 ถามว่าอนุจะกลับไปเมืองหรือ ๆ จะคิดรบพุ่งต่อไป สาวบอกว่า อนุไม่ไป
 เมืองเวียงจันทน์แล้ว จะเอาเมืองโคราชเป็นโลง แล้วพญาปลัดสั่งให้นาย
 อินบ่าวข้าพเจ้า เอาลาว ๕ คน ไปฆ่าเสีย ครั้น ๓ วันเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ
 อุปราชให้ลาว ๕ คน ถือหนังสือมาถึงเจ้าเวียงจันทน์ มาทางบ้านสำริกที่
 ครัวอยู่ หลวงปลัดเมืองพิมาย จับลาว ๕ คนฆ่าเสีย ได้หนังสือในดงยามลาว
 ในหนังสืออุปราชนั้นว่ามาถึงเจ้าเวียงจันทน์ว่า เกอชได้ช้าง ๑๕๐ ช้าง
 มารับครัวไปเมืองเวียงจันทน์ ครั้น ๓ วันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ลาวขี่ช้าง
 มาถึงบ้านสำริก ๗๐ ช้าง คนขี่ช้างมาช้างละ ๒-๓ คนบ้าง พวกครัวฆ่าลาว
 ตาย ๗๐ คน ที่เหลืออยู่ลาวโคกช้างหนีไป ๓๐ เศษ พวกครัวจับได้ช้าง
 ๖๐ ช้าง ๓ วันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ พญาปลัด พญาภกกระบัตร์ กรมการ

จะเข้าที่ค่ายอนุ เกรงอุปราช บ้าสัก จะยกมาตีครัว จึงยกครัวเข้าไปถึงบ้าน
 เปลาะปลอ ทางใกล้เมืองโคราช เข้าจนเที่ยง แล้วพญาปลัดกรมการจึงทำ
 หนังสือบอกให้ข้าพเจ้าถือลงมาทางสำโรง พบนายอยู่ นายชู บ่าวเจ้าพญา
 โคราช ข้าพเจ้าถามว่าเจ้าพญาโคราชอยู่แห่งใด นายอยู่ นายชู บอกว่าอยู่
 บางระแหะ มีคนอยู่ ๑๐๐๐ ครัวอยู่ ณ วันเดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ
 พญาไกรสงคราม เมืองขุขันธ์ ยกทัพมา ๕๐๐๐ เศษ รบกันกับเจ้าพญา
 โคราช เจ้าพญาโคราชเห็นจะต้านทานมิได้ ถอยไปถึงเมืองสวายจิก
 แลเจ้าพญาโคราชจะเอาครอบครัวไปฝากพญาอภัยภูเบศรเมืองบัตบอง
 ไว้ แล้วว่าเจ้าพญาโคราชจึงจะลงไป ณ กรุงเทพฯ นายอยู่ นายชู ว่า
 เจ้าพญาโคราช ไม่กลับไปเมืองโคราชแล้ว ข้าพเจ้ามาถึงบ้านมะเร็งที่
 ครัวขุนพลอยู่ ณ วันเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ข้าพเจ้าพูดกับขุนพลตามใน
 หนังสือบอก พญาปลัด ขุนพลจึงให้ขุนแก้วสิงหราช ขุนอาจรักษา ไพร
 ๓ คนขี่ม้าถือหนังสือไปถึงพญาปลัด พญาขกกระบัตกรมการ ว่าจะยกเข้าตี
 เจ้าเวียงจันทน์วันใด ขุนพลจะได้ยกบรรจบที่เจ้าเวียงจันทน์ด้วยกัน ขุนแก้ว
 สิงหราช ขุนอาจรักษา ถือหนังสือขึ้นไป ข้าพเจ้าลงมาแจ้งราชการถึงค่าย
 หลวง ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ บิขุนนพศก ลั่นคำให้การข้าพเจ้าแก่ท่าน.

คัดบอกในรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๑๘๙

วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ บิขุน นพศก^(๑) พญาไชยวิชิตผู้
 รักษากรุงเก่าบอกลงมาว่า พระเสนาพิพิธ เป็นผู้ช่วยราชการกรุงเก่า พา

(๑) บิขุน นพศก จ.ศ. ๑๑๘๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๐

นายช่าง มหาคเล็ก ซึ่งถือหนังสือบอกพญาสมบัตินาย กั้นนายจ่ารงนั้นนำ
 ขึ้นไปเผ่าสั้นเกล้า ๆ กรมพระราชวังบวร ฯ ณ ค่ายขอนแก่นว่าง กลับลงมา
 ได้ความว่า ชุนพลให้หนังสือถึงค่ายเวียงจันทน์ว่า อ้ายเคอะมาหลงเซอะ
 กวาคครัวโคราชอยู่ พวกเมืองเชียงใหม่เขายกไปกวาคครัวเมืองเวียงจันทน์
 ไปสั้นแล้ว ทัพเมืองเวียงจันทน์ทันกัน เด็กกลับมาจากโคราชแต่ ณ วัน
 เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำแล้ว ทั้งข่าวของช่างม้าเสียเป็นอันมาก กำหนด
 ล้นเกล้า ๆ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จะไต่ยกจากขอนแก่นขึ้นไป
 เมืองโคราช ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำเป็นแน่แล้ว

ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ บิขุน นพศก หลวงศรีหัสเดช ถือ
 หนังสือบอกเจ้าพญาพระคลัง ส่งตัวนายเกษ ทนายเจ้าพญานครราชสีมา
 กับหนังสือเจ้าพญาโคราช เวรมหากไทย ๒ พญาราชินิกุล ๑ (รวม) ๓
 ต้นหนังสือพญาปลัดถึงเจ้าพญาโคราช ๑ ตราพระราชสีห์ เจ้าพญาโคราช
 ทำปลอม ๑ หนังสืออุปราช ราชวงศ์ สุทธิสาร มีไปถึงกัน ๗ หนังสือ
 พญาไกร เมืองชุนขึ้น ถึงเมืองเวียงจันทน์ ๑ หนังสือ หลวงปลัดเมืองสุรินทร์
 ไปถึงเมืองสุวรรณภูมิ ๑ (รวม) ๑๔ ชุนจ่านสงคราม เมืองบัตบอง เจ้า
 พญาพระคลัง พญาบ้ำเวอภักดี (รวม) ๒ กับหนังสือพญามุมถึงพระ
 พิพิธวาทิ ๑ (รวม) ๓ (รวมทั้งสิ้น) ๑๗ (คือ)

หนังสือเจ้าพญาโคราชมาถึงพญาราชินิกุล เวรมหากไทย ถ้วย

เจ้าพญาโคราชทยลงมาอยู่หนองปรือ ลาวเมืองเวียงจันทน์ ส่งยเซมร
เมืองขุขันธ์ ยกมาล้อมพญาพิมายไว้ เจ้าพญาโคราชตีลาว, ส่งย แยก
ฆ่าลาวฆ่าช่วยตาย ๕๐ คน แล้วทยมาตั้งอยู่สวายจิต ข้าพเจ้าแต่งให้ผู้
มีชื่อไปสืบที่หนองปรือ กลับมาแจ้งความว่า กองทัพลาวกองทัพช่วย
พวกบ่าตง ยกมาตั้งอยู่หนองปรือ คน ๓๐๐๐ ยกติดตามเจ้าพญาโคราช
มา ครั้นจะตั้งอยู่ที่สวายจิต กำลังน้อย จึงทยลงมาหากองทัพ ณ เมือง
ปราจิณ

พญาปลัดบอกมาถึงเจ้าพญาโคราชว่า ไต่ยกออกไปจากค่ายเจ้า
เวียงจันทน์ไปตามครัว ทันครัว ณ บ้านลุมเขา ณ วันเดือน ๕ แรม
๓ ค่ำ พญาปลัดได้ประชุมครัว ณ บ้านปราสาท ณ วันเดือน ๕ แรม
๕ ค่ำ พญายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงปลัดพิมาย มาหาพญาปลัด
ณ บ้านปราสาท พระณรงค์เคชะ หลวงวัง หลวงนา หลวงปลัดพิมาย
ขุนอินทสุภา กำหนดพันทนายบ้านทั้งปวงชุมนุมครัวได้เลิกสกรรจ์ ๕๐๐๐
ยกทยมาตั้งอยู่ ณ ท้องบ้านสำริด แล้วให้จับลาวกองทัพซึ่งคุมครัวฆ่าเสีย
๕๐ คน พญาปลัด พญายกกระบัตร กรมการ พร้อมกันเห็นกำลังพอ
จะสู้ทัพเวียงจันทน์ได้ จึงตั้งมั่นอยู่ ณ บ้านทุ่งสำริด ถ้าเจ้าพญาโคราช
รู้หนังสือนี้แล้ว ให้เร่งยกไปตั้งกลางวันกลางคืน ให้ถึงบ้านสำริดโดย
เร็ว จะได้เข้าตีทัพเจ้าเวียงจันทน์

ตราพระราชสีห์เจ้าพญาโคราชทำปลอมนั้น มีไปถึงเจ้าเมือง

ศรีสะเกษ เจ้าเมืองสุรินทร์ เจ้าเมืองสังขะ ว่าลาวแขวงตะวันออกทาง
ใต้ ทางเหนือ กับพญาไกร กิตกบฏ ให้พญาสังขะเป็นแม่ทัพใหญ่
คุมกองทัพเมืองบ่าคงที่ทัพลาวพญาไกร เจ้าพญาโคราช พญารามคำ
แหง ยังกอยกองทัพหลวงอยู่ แล้วให้เจ้าเมืองศรีสะเกษ เจ้าเมืองสุรินทร์
กรมการฟังบังคับบัญชาพญาสังขะแม่ทัพ แล้วให้พญาสังขะเจ้าเมือง
ศรีสะเกษ พระสุรินทร์กรมการ ยกไปตีทัพเมืองบ่าคงที่ทัพลาวพญาไกร
บ่าคงให้แตกยับเยินให้จงได้

หนังสือพญาไกรเมืองซุซันไปถึงอุปราชเมืองเวียงจันทน์ว่า ได้ยก
ไปเฝ้าเจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช มาถึงบ้านเก่า พบนายแสงมหาดเล็ก
เพี้ยเมืองแพน บอกว่า มีหนังสือรับสั่งเจ้าเวียงจันทน์ให้ไปตามตัวเจ้าพญา
โคราช พญาไกรก็ไปตามท่วย ไปถึงบ้านระลือแขวงเมืองสุรินทร์
นายแสงบอกว่าไปถึงตะลุง ให้นายแสงพาไป หาทันเจ้าพญาโคราชไม่
เจ้าพญาโคราชให้ขุนภักดิ์เชิญตราบาสามฉบับ พญาไกรได้ส่งให้พระ
สุรินทร์ฉบับหนึ่ง เอาไปให้เจ้าเวียงจันทน์ฉบับหนึ่ง ได้มอบตัวหลวง
ศรีเสนาให้นายแสงพาไปหาเจ้าเวียงจันทน์ พญาไกรกับพระสะเทือน
หลวงปลัดเมืองสุรินทร์ คุมไพร่พันเศษยกไปตามเจ้าพญาโคราช ณ วัน
เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ

หนังสืออุปราช ราชวงศ์ เมืองเวียงจันทน์นั้น มีไปถึงพญาไกร

เมืองชุน ให้แต่งคนไปกำวสกัด อย่าให้เจ้าพญาโคราชเสียดอกหนี
ไปได้

คัดบอกในรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑๑ ค. จ.ศ. ๑๑๘๙

สมุดไทยคำแสนคืนสอขาว

— ครั้น ณ วันเดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ เพี้ยอำมาตย์มนตรีให้ขุนนาถ
ภักดีพาท้าวบุญจันทร์ บุตรเจ้าเมืองเหมราษ มาหาพญาราชสุภาวดี ณ
เมืองพุทไธสง แจ้งความว่า เจ้าโคงให้ราชวงศ์ ท้าวบุญจันทร์ เจ้าฝ่าย
คุมไพร่ ๗๐๐ คนอยู่รักษาเมืองสุวรรณภูมิ แต่เจ้าบ้ำสั๊ก เจ้าโคงตั้งอยู่
บ้านส้มบ่อยคนประมาณ ๕ พัน ๖ พัน เจ้าอุปราชตั้งอยู่เมืองร้อยเอ็ด
คนประมาณพันเศษ แล้วเจ้าบ้ำสั๊กให้ฆ่าพญาไทรสงครามเมืองชุนเสีย
พญาราชสุภาวดีนายทัพนายกอง พร้อมกันให้ท้าวบุญจันทร์ขึ้นไปชักชวน
พวกห้องไพร่พลเข้ากองทัพ รีบขึ้นไปตีเจ้าอุปราช เจ้าบ้ำสั๊ก เจ้าโคง
ฝ่ายเจ้าพญาโคราช มาเผ้าทูลละออง ฯ กราบถวายบังคมทูลว่า พญาสังขะ
พญาวิเศษภักดี พระสุรินทร์ มีหนังสือมาถึงเจ้าพญาโคราชฉบับหนึ่งว่า
เจ้าอนุเวียงจันทร์ เจ้าบ้ำสั๊ก เป็นกบฏต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ยก
มาเผาบ้านเมือง กวาคกรอบครัวไปครั้งนี้ พญาสังขะ พญาวิเศษภักดี

พระสุรินทร พาครอบครัวหนีไปอยู่ ณ เชียงเขา รวบรวมชายสกรรจ์
 ไว้ได้เป็นคนเมืองสังขะ ๑๓๐๐ คน เมืองสุรินทร ๑๕๐๐ คน เข้า
 กัน ๒๘๐๐ คน สรรพไปท้วยเครื่องศัสตราวุธเตรียมไว้คอยเจ้าพญา
 โคราชอยู่ ถ้าเจ้าพญาโคราชยกทัพไปถึงเมื่อใด พญาสังขะ พญา
 วิเศษภักดิ์ พระสุรินทร จะยกบรรจบทัพเจ้าพญาโคราช ๆ มีหนังสือ
 ไปถึงพญาสังขะ พญาวิเศษภักดิ์ พระสุรินทรว่า เจ้าพญา
 โคราชเข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ ณ เมืองโคราชก่อน ให้พญาสังขะ พญา
 วิเศษภักดิ์ พระสุรินทร จัดแจงไพร่พลเสบียงอาหารในเมืองบ่าคง
 ไว้ให้จงมาก ถ้าเจ้าพญาโคราชยกทัพกลับมาเมื่อใด ให้พญาสังขะ
 พญาวิเศษภักดิ์ พระสุรินทร ยกเข้าบรรจบทัพเจ้าพญาโคราช ไปตี
 เมืองบ่าสัก แล้วจะได้เลยไปตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้าพญาโคราชได้
 บอกราชการลงมาทางเมืองประจิมแต่ก่อนแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า
 ราชการทางหัวเมืองลาวเขมรฝ่ายตะวันออกนี้ คงจะกลับใจเป็นของเรา
 อยู่ จะต้องคิดกระทำถึง ๒ ทาง ทัพพญาราชสุภาวดีก็ยกขึ้นไปเมือง
 สุวรรณภูมิเบียดขึ้นไปแต่ทัพเดียว ครั้นจะให้เจ้าพญาโคราชมาเข้า
 กระบวนทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ตามบอกลงมาแต่ก่อนแล้ว เจ้าพญา
 โคราชก็มีหนังสือไปชักชวนเกลี้ยกล่อมพญาสังขะ พญาวิเศษภักดิ์ พระ
 สุรินทร ให้เตรียมชายสกรรจ์ไว้เป็นกำลังแล้ว ให้พญารามคำแหง
 พญาจันทบุณ พญาราชนิกุล พญาร่องเมือง ขึ้นไปช่วยพญาสังขะ

พญาวิเศษภักดี พระสุรินทร คิคราชการภิกษุพักน้อยอยู่ เจ้าพญาโคราช
 ก็สั่งทัตทางฝ่ายเมืองเขมรป่าดง พญาไกรสงครามซึ่งเป็นอริกับเจ้าพญา
 โคราช เจ้าป่าสักฆ่าเสียแล้ว จึงทรงจัดทัพให้พญาราชสุภาวดี เป็น
 แม่ทัพใหญ่สำเร็จราชการทางเมืองลาว เมืองเขมรฝ่ายตะวันออก ขึ้นไป
 กระทำทางเมืองสุวรรณภูมิทางหนึ่ง เจ้าพญาโคราชกับพญารามกำแหง
 พระมหาสงคราม ยกออกไปคุมทัพเมืองสุรินทร เมืองสังขะ ทัพหนึ่ง
 ให้พญาจันทบุณ พญาราชนิกุล พญารองเมืองทัพหนึ่ง ยกขึ้นไป
 กระทำทางเมืองเขมรป่าดง ไปบรรจบพญาราชสุภาวดี ระคมตีเมืองป่า
 สักให้สำเร็จโดยเร็ว แล้วให้ขึ้นไปบรรจบทัพหลวง ณ เมืองเวียงจันทน์
 กำหนดเจ้าพญาโคราช จะได้ยกขึ้นไป ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ฯลฯ
 กำหนดทัพหลวง จะได้กราบถวายบังคมลาเสด็จจากเมืองโคราชแต่ ณ วัน
 เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ฯลฯ หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ
 ปีกุน นพศก (๑)

จดหมายเหตุ ร. ๓ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๑๘๙

หนังสือท่านเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีผู้ใหญ่ ณ กรุงพระมหา
 นครศรีอยุธยา มาถึง อองเสโบ เสนาบดีกรุงเวียตนาม
 ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา
 มีพระราชโองการมานพระราชาบัณฑิตสุรสิงหนาทกำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า

(๑) ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๑๘๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๐

อยู่ ณ วันเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ บิโจ อัฐศก เจ้าเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมือง
 บำสักคิดการขบดต่อแผ่นดิน ยกไพร่พลลงมาล้อมวงหัวเมืองรายทางว่าจะ
 ลงไปช่วยทำการฉลองพระเศวตพระคุณ พระบรมศพลสมเด็จพะอมรินทรา-
 มาตย์ ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงไม่มีความ
 สงสัย หัวเมืองทั้งปวงตามระยะทางก็จ่ายเสบียงอาหารให้ไพร่พลเมืองเวียง
 จันทน์ เมืองบ้ำสักกินตามเคยมาแต่ก่อน เจ้าเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมือง
 บ้ำสัก เห็นว่าเจ้าเมืองกรมการไม่รู้ตัว ได้ท้วงทักกวาดเอาครอบครัว
 หัวเมืองลาวเล็กน้อยตามรายทางไป และเมืองชุนนั้นเจ้าเมืองกับหลวง
 ยกกระบัตรผู้น้องวิวาทรบพุ่งกัน เจ้าพระยานครราชสีมา พระยาปลัด
 กรมการผู้ใหญ่ยกไพร่พลไประงับห้ามปรามจัดแจง เมืองชุนหาที่อยู่กับ
 บ้านเมืองไม่ เจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกลงมาล้อมเมืองนครราชสีมา กวาดเอา
 ครอบครัวออกจากบ้านเรือน ฝ่ายเจ้าเมืองบ้ำสักก็ยกกองทัพมาตั้งอยู่เมือง
 ศรีสะเกษ กวาดเอาครอบครัวหัวเมืองฝ่ายตะวันออกไป สมเด็จพระพุทธ-
 เจ้าอยู่หัวทรงทราบ เจ้าเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมืองบ้ำสักคิดการใหญ่เป็น
 ขบดต่อแผ่นดิน จึงโปรดให้สิ้นเกล้าฯ พระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพ
 หลวงขึ้นไปปราบปรามเจ้าเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมืองบ้ำสัก พร้อมไปด้วย
 นายทัพนายกองท้าวทหารพลเป็นอันมาก ขึ้นไปทรงจัดแจงกองทัพ
 หัวเมืองไทยฝ่ายเหนือฝ่ายตะวันตกตะวันออกและหัวเมืองลาวพุงคำ ให้
 ยกกองทัพแยกขึ้นไป ๔ ทาง จะตีทัพเจ้าเมืองเวียงจันทน์ ให้พระยาราชา

สุภาวดี พระยาราชนิกุลยกขึ้นไปตีเมืองบ้ำสักทางหนึ่ง กองทัพหลวงพระ
 ราชวังบวร ฯ เสกัจยกขึ้นไปเมืองนครราชสีมายังหาทันไม่ถึง เจ้าพระยา
 นครราชสีมาอยู่ ณ เมืองขุขันธ์รู้ว่าเจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกมาล้อมเมือง
 นครราชสีมา กวาดเอาครอบครัวไป เจ้าพระยานครราชสีมายกออกจาก
 เมืองขุขันธ์ จึงให้พระยาปลัดเมืองนครราชสีมาเป็นแม่ทัพหน้ารับยกมา
 ก่อน พระยาปลัดยกมาถึงเมืองนครราชสีมาทันครอบครัวไว้ได้ เจ้าเมือง
 เวียงจันทน์จัดกองทัพให้สุทธิสารผู้บุตรยกออกก็พระยาปลัดกับพวกครัว
 พระยาปลัดกับไพร่พวกครัวต่อสู้รบพุ่ง สุทธิสารแตกหนีไป เจ้าเมืองเวียง
 จันทน์รู้ข่าวกองทัพกรุงพระมหานครก็รีบยกขึ้นไปมาก เจ้าเมืองเวียง
 จันทน์พาไพร่พลถอยหนีขึ้นไปตั้งค่ายมั่นที่หนองบัวลำภู ในแดนเมืองเวียง
 จันทน์แห่งหนึ่ง ที่ซอกเขาช่องแคบทางจะข้ามไปเมืองเวียงจันทน์แห่ง
 หนึ่งให้อุปราชราชวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นแม่ทัพ คุมไพร่ลาวรักษาค่าย
 ๒๐,๐๐๐ เศษ คอยจะสู้รบกองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ครั้น
 ลันเกล้า ฯ พระราชวังบวร ฯ เสกัจขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาแล้วทรงจัด
 ให้เจ้ากรมหมื่นนเรศโยธีเป็นแม่ทัพหน้า คุมนายทัพนายกองรพลยกขึ้นไป
 ทางบ้านสามหมอทางจะไปทางเมืองเวียงจันทน์ กองทัพหลวงก็เสกัจยก
 หนุนตามขึ้นไป ฝ่ายเจ้าเมืองหลวงพระบางและหัวเมืองลาวพุงคำ ๑๓ หัว
 เมือง ยกทัพหลวงขึ้นไปช่วยตีเมืองเวียงจันทน์เป็นหลายทาง พอทัน
 กองทัพเจ้ากรมหมื่นนเรศโยธีแม่ทัพหน้า ที่ค่ายซึ่งลาวตั้งรักษาอยู่ที่หนอง
 บัวลำภู ที่ค้ำช่องแคบบ้านข้าวสาร กองทัพเจ้ากรมหมื่นนเรศโยธี
 กองทัพหัวเมืองลาวพุงคำยกเข้าระดมตีค่ายลาวแตกยับเยินไปทั้ง ๒ ค่าย

อุปราชราชวงศ์ฟ้าโพร่พลหนีไปจากค่ายหนองบัวลำภู ค่ายค่านข้าวสารสิ้น
 โพร่พลซึ่งแตกหนีไปหาเข้าบ้านเมืองไม่ โพร่พลในเมืองเวียงจันทน์ก็แตก
 คั้นหนีออกจากเมืองกระจัดกระจายไป เจ้าเมืองเวียงจันทน์พาครอบครัว
 อพยพทั้งบ้านเมืองเสีย ลงเรือหนีต้องลงไปตามลำน้ำของ แต่ ณ วัน
 เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ กองทัพหลวงพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปตั้งอยู่
 ณ เมืองเวียงจันทน์ โพร่พลเมืองแจ้งความว่า เจ้าเมืองเวียงจันทน์หนีไป
 ขึ้นทำศรีกาไปอยู่เมืองมหาไชยกองแก้ว จึงโปรดให้กองทัพหัวเมืองลาว
 พุงค่ายกไปติดตามเจ้าเมืองเวียงจันทน์ไป แต่ครอบครัวหัวเมืองลาวทั้งปวง
 ซึ่งเจ้าเมืองเวียงจันทน์กวาดไปนั้น โปรดให้กลับคืนมาอยู่บ้านเมืองตามภูมิ
 ลำเนาเดิม เมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองลาวทั้งปวงก็เรียบร้อยเป็นปกติ
 แล้วทัพหลวงพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จกลับลงมา ณ กรุงพระมหานครศรี
 อโยธยาในเดือน ๘ ปีกุน นพศก และทางเมืองบ้ำสกันนั้นเจ้าเมืองบ้ำสก็รู้ข่าว
 กองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาขึ้นไป เจ้าเมืองบ้ำสก็ถอยจากเมือง
 ศีระเกษขึ้นไปตั้งค่ายใหญ่อยู่ ณ แคนเมืองอุบลให้เจ้าปานเจ้าสุวรรณน้อง
 เจ้าเมืองบ้ำสคุมกองทัพ ๑๕,๐๐๐ เศษมาตั้งค่ายรับอยู่ ณ เมืองยโสธร
 พระยาราชสุภาวดี แม่ทัพไทยให้กองทัพหน้ายกขึ้นไปตีค่ายเจ้าสุวรรณ
 เจ้าปานน้องเจ้าเมืองบ้ำสก็ กองทัพเจ้าสุวรรณ เจ้าปานก็แตกหนีไปขึ้น
 พระยาราชสุภาวดียกกองทัพขึ้นไปจะตีค่ายเจ้าเมืองบ้ำส ณ เมืองอุบล
 เจ้าเมืองบ้ำสก็รู้ว่ากองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาตีค่ายหน้าได้แล้ว
 เห็นจะต้านทานสู้รบไม่ได้ เจ้าเมืองบ้ำสก็ยกหนีไปจากเมืองอุบล กองทัพ
 พระยาราชสุภาวดียกตามติดตามไป ฝ่ายเจ้าเมืองอุบลราชธานีกับโพร่พล

เข้าช่วยกองทัพพระยาราชสุภาวดีไล่ฆ่าฟันไพร่พลในกองทัพเจ้าเมืองบ้ำลัก
 แยกกระจัดกระจาย เจ้าเมืองบ้ำลักจะเข้าเมืองหาได้ไม่ หนีข้ามแม่น้ำของ
 ไปฟากตะวันออก กองทัพยกก้าวสกัดไปเป็นหลายทาง จับได้เจ้าเมือง
 บ้ำลัก อุปราชกับญาติพี่น้องบุตรภรรยาพวกพ้องเจ้าเมืองบ้ำลักสิ้น และ
 ครอบครัวหัวเมืองทั้งปวง ซึ่งเจ้าเมืองบ้ำลักกวาดไปได้บ้างนั้น พระยา
 ราชสุภาวดีแม่ทัพจักแจงเมืองบ้ำลัก และครอบครัวให้กลับคืนไปอยู่บ้าน
 เมืองตามเดิม เมืองบ้ำลัก หัวเมืองลาวทั้งปวงก็เรียบร้อยเป็นปรกติ
 อยู่แล้ว และเจ้าเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมืองบ้ำลักก็ยกเอาทหารขบถครั้ง
 มีไพร่พลทั้ง ๒ เมืองประมาณ ๕๐,๐๐๐-๕๐,๐๐๐ เท่านั้น เมืองเวียง
 จันทน์ เมืองบ้ำลักเป็นเมืองน้อยขึ้นกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พึ่ง
 พระเดชพระคุณภาพพระบรมโพธิสมภาร ใ้ที่อยู่เย็นเป็นสุขสืบเชื้อวงศ์ต่อ
 มา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระมหากรุณาโปรดปราน ทรง
 สงเคราะห์ทะนุบำรุงชุบเลี้ยงประกอบไปด้วยเกียรติยศเป็นอันมาก เจ้าเมือง
 เวียงจันทน์เจ้าเมืองบ้ำลักหามีความกตัญญูคิดถึงพระเดชพระคุณที่ชุบเลี้ยง
 ไม่ กลับคิดทรยศชิงหาญมักใหญ่ใฝ่สูงหมายแต่ใ้ได้ตายเดียว ครั้นกองทัพ
 กรุงพระมหานครศรีอยุธยายกขึ้นไป เจ้าเมืองเวียงจันทน์สู้รบต้านทาน
 มิได้ก็ทิ้งสมบัติพัสถานบ้านเมืองเสียหลบหนีไป เจ้าเมืองเวียงจันทน์เป็น
 คนอัครพาลกึกการไม่ชอบคนเคียว จึงพาให้ไพร่บ้านพลเมืองพลอยไ้
 ความเดือดร้อนหาผลประโยชน์มิได้ และกรุงพระมหานครศรีอยุธยากับ
 กรุงเวียงจันทน์เป็นทางพระราชไมตรี มีการศึกสงครามสุขทุกข์ประการใด
 ก็เคยบอกกล่าวถึงกันทุกครั้ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงโปรดใ้บอกข้อ

ความออกมาให้สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนามทราบ ซึ่งเจ้าเมืองเวียงจันทน์
 เป็นขบถต่อแผ่นดินแล้วหนีไปจากบ้านเมือง ลั่นเกล้าฯ พระราชวังบวรฯ
 ทรงจัดแจงกองทัพหัวเมืองลาวพุงดำให้ยกไปติดตามนั้น เจ้าเมืองเวียง
 จันทน์จะคอยสู้รบอยู่ที่เมืองมหาไชยกองแก้วหรือ ๆ จะหนีต่อไปเข้าแดน
 ช่อแดนต่อแดนกรุงเวียตนาม และบ้านเมืองไทยยังหาได้แจ้งความมาไม่
 สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีตราขึ้นไปยังกองทัพหลวงพระ
 ราชวังบวรฯ ให้กองทัพเร่งรีบติดตามจับเอาตัวเจ้าเมืองเวียงจันทน์ให้จงได้
 ถ้าแม่เจ้าเมืองเวียงจันทน์จะหลบหนีเข้าไปแอบแฝงในเขตแดนกรุงเวียต
 นาม ก็ให้ห้ามปรามกองทัพรอไว้ อย่าเพิ่งล่วงเกินเข้าไปก่อน ด้วยกรุง
 เวียตนามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทางพระราชไมตรีและไมตรีอัน
 สนิทเสมอต้นเสมอปลายมาช้านาน ห้ามมีความรังเกียจสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ ถึง
 ว่าแม่ทัพนายกองไพร่พลทั้งปวงจะโกรธแค้นเจ้าเมืองเวียงจันทน์สักเท่าใด
 ก็ต้องเห็นแก่ทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ กรุงใหญ่ ให้หยุดยั้งกองทัพไว้ก่อน
 ให้แม่ทัพ มีหนังสือบอก ส่งต่อไปตาม หัวเมืองรายทางให้ ถึงกรุงเวียตนาม
 สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนามทราบความแล้ว จะมาเห็นอะไรกับเจ้าเมือง
 เวียงจันทน์คนสิ้นคิดหาความสัจยกตัญญูมิได้ ให้แม่ทัพนายกองรอฟัง
 หนังสือรับสั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนาม แล้วให้บอกข้อความลงไป ณ
 กรุงฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็จะแต่งทูตมีพระราชสาส์นออกมายังกรุง
 เวียตนาม ถ้าองเลโบแจ้งความในหนังสือนี้แล้ว ให้องเลโบเห็นกับทาง
 พระราชไมตรีและไมตรี นำข้อความขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุง
 เวียตนามให้ทราบ

หนังสือมา ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ บั๊กน นพศก^(๑)

(๑) บั๊กน นพศก จ.ศ. ๑๑๘๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๐

ใบบอกเมืองนครราชสีมา

เรื่องขอให้ตั้งพระกัณฑ์นุชิตเป็นยกกระบัตร

คัดจากกระดาดเพลา รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๒๓๘๖ เลขที่ ๖๒

หนังสือเจ้าพระยากำแหงสงครามรามภักดี อภัยพิโรธปรากฏมาหา
เจ้าพยานนครราชสีมา อวยพรมายังเจ้าคุณพระยาศรีวิพัฒน์ ข้าราชการเจ้าทุก
วันเนชราภาพ จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณไปมีแต่จะทรุกโทรม
ถอยกำลังลงไปทุกวัน ราชการก็มีมาก มีแต่บุตรจะได้ทำราชการฉลอง
พระเดชพระคุณและเจ้าคุณไปเบื้องหน้า ทียกกระบัตรว่างอยู่ พระกัณฑ์
นุชิตบุตรข้าพเจ้า เจ้าคุณเห็นควรพอจะเป็นทียกกระบัตรได้ ก็ให้เจ้าคุณ
จัดแจงมาไว้จะได้เป็นข้าใต้เท้าเจ้าคุณต่อไป ถ้าเห็นจะเป็นไม่ได้แล้วแต่
เจ้าคุณจะไปปรก ข้าพเจ้าอวยพรมาไว้ทราบ ณ วันพุธ เดือน ๕
แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเมีย จอกก ก

ตรารูปช้างน้อยประจำพนัก

ใบบอกเจ้าพยานนครราชสีมา

เรื่องบัญชีกองทัพเมืองนครราชสีมา ยกไปเมืองพระตะบอง

คัดมาจากสมุดไทยดำ เส้นดินสอขาว จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๓๔

วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะจิด โทศก เจ้าพยานนคร
ราชสีมา กรมการบอกหนังสือให้ขุนเทพกำรจร ถอลงมา เวรนายชำนาญ

ว่าพระยาปลัดกรมการ ได้จัดให้พระยกกระบัตร พระมหากษัตริย์ หลวง
 พรหมตำรวจ คุมกองทัพไพร่ ๒๐๐๐ คน ขึ้นคาบศิลาหลวง ขึ้นคาบ
 ศิลาเขลยศักดิ์ ๖๘๕ บอก กระสุน ๒๔๕๑๐ กระสุน ดินกำหนัก $\frac{100}{๑๕|๑๓}$
 ศิลาปากนก ๑๓๗๐ ปาก ไปพึ่งราชการ ณ เมืองปัตบอง แต่ณวันที่ ๑๑ คำ
 กับได้จัดให้ขุนชิตณรงค์ ไปพึ่งราชการเมืองนครเสียมราบ ให้ขุนสงคราม
 ราวี่ ไปพึ่งราชการทางเมืองนครพนม หลวงราชพลไปพึ่งราชการเมือง
 ป่าสัก เมืองขุขันธ์ ไป ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ คำ กับบอกจำนวนเลข
 เมืองนครราชสีมา จำหน่ายตาย ๕๕๑ จำหน่ายเป็น เลขค้างเมือง ๕๖๖
 รวมเป็น ๑๕๐๗ คงมีตัว หนี, บวช, ชรา, พิการ ๑๓๕๓
 หลวงขุนหมื่นกรมการ ๒๘๓๔ ไพร่ ๘๐๘๐ เป็น ๑๐๘๑๔ (รวมสอง
 จำนวน) ๑๒๒๖๗ (รวมทั้งหมก) ๑๓๖๗๔ คน

๑ วันที่ ๒ คำ บิซวก โทศก เจ้าพระยานครราชสีมาบอกหนังสือ
 ให้ขุนพรหมสุภา กรมการเมืองสระบุรีถือลงมาว่า

เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิต บุตรหลาน พระพลกรมการ
 นายไพร่ ๓๘๕๐, คน พระนรินทร์บริรักษ์ พระมหาณรงค์ กองนอก
 นายไพร่ ๑๑๕๐ คน (รวมเป็น) ๕๐๐๐ คน ขึ้นหลัก ๕๐ บอก ขึ้นคาบศิลา
 ๑๓๑๑ บอก (รวม) ๑๓๕๑ บอก กระสุนเหล็ก ๒๐๐๐ กระสุน กระสุน
 ดีบุก ๓๗๖๕๐ กระสุน ศิลาปากนก ๓๐๐๐ ปาก ดินกำหนัก $\frac{๑๕}{๑๐|๑๖}$
 ช้างศึก ๕๐ ช้าง ช้างบรรทุก ๑๕๖ ช้าง (รวม) ๑๕๖ ช้าง ม้า ๓๐ ม้า

เกวียน ๑๐๐ เล่ม โกลากเกวียน ๒๐๐ ตัวได้ยกไปจากเมืองนครราชสีมา
ณ วัน ๕๑๒ คำ

เลิกซึ่งยังไม่ครบตามเกณฑ์ ให้พระยาปลัด พระสัสดี กรมการ
เร่งเกณฑ์เลิก ให้หลวงต่างใจคุมตามไปครั้งหลัง

อยู่รักษาเมือง พระยาปลัด พระสัสดี หลวงนา หลวงสำรวจ
หลวงแพ่ง ๕ คน

เรื่องต้อนรับทองคำช่วยเมืองบักธงไชย

คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒

เล่มที่ ๑๗๐ สมุดไทยคำ เส้นดินสอขาว

สารตรา เจ้าพระยาจักรีฯ ให้มาแก่พระยาปลัดกรมการผู้อยู่
รักษาเมืองนครราชสีมา ถวายบอกลงไปว่า หลวงปลัดกรมการเมือง
บักธงไชย จัดได้ทองคำช่วยจำนวนบักขุน เอกศก หน้า $\frac{๑๕}{๑}$ ลงไปส่ง
ณ กรุงเทพฯ ฯ แล้วหลวงปลัด หลวงพิไชยจางวางแจ้งความว่า คุมทอง
ลงมาถึงเมืองสระบุรี พบหมื่นจงกับไพร่ข้าส่วยทอง ๔ คน ออกไปร่อน
ทอง ณ เมืองบางสะพาน กลับเข้ามา หมื่นจงแจ้งความกับหลวงปลัด
ว่าหมื่นจอร่อนได้ทองคำก้อนหนึ่งหนัก $\frac{๔}{๒}$ ก้อนหนึ่งหนัก $\frac{๓}{๑}$
(รวม) $\frac{๗}{๒}$ หลวงปลัดจึงเอาทองคำทรายหนัก $\frac{๗}{๒}$ แลกทองคำ
ก้อนลงมาทุกเกล้าฯ ถวาย ครั้นจะเอาตัวหมื่นจอร่อนได้ทองคำก้อนใหญ่

ลงไป ณ กรุงเทพฯ หมื่นจงบ่วยเป็นไข ได้ให้คนมีชื่อ ๔ คนอยู่
พิทักษ์รักษาแล้วให้รับกลับขึ้นไปบ้านเมือง จึงนำเอาหนังสือบอกแลคำ
หลวงปลัดขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว ทรงแสดงพระกรุณาตรัสเหนือ
เกล้าฯ สั่งว่า หมื่นจงอยู่ ณ เมืองบักธงชัยมีความอุทสาหะพากเพียรออก
ไปร่อนทองแดงเมืองบางตะพาน แล้วร่อนได้ทองก้อนใหญ่หาบักบัง
อำพรางไว้ไม่ พบหลวงปลัดผู้หนายก็เอาทองก้อนมาบอกกล่าว ^๕ _๕
หมื่นจงมีความชอบหนักหนา ครั้นให้หาหมื่นจงลงไปเฝ้าทูลละอองฯ
หมื่นจงหายบ่วยกลับขึ้นไปบ้านเมืองเสียดหาได้ลงไปไม่ แลทองก้อน
ใหญ่นั้น หลวงปลัดผู้หนายหมื่นจง ก็ได้คิกเอาทองคำทรายหนัก $\frac{๗}{๒}$
แลกเปลี่ยนเอาทองก้อนใหญ่ของหมื่นจงส่งลงไปแทนตัวไพร่เสมอ คนละ
 $\frac{๑}{๒}$ แล้วจึงไปรคเกล้าฯ ให้พระราชทานเงินตรา $\frac{๑}{๒}$ เต็มแพรว่น
๑ ผ้าไหมนุ่ง ๑ แพรขาวท่ม ๑ เป็นบำเหน็จรางวัลเต็มให้แก่หมื่นจงอีก
ได้มอบเงินตราเสื่อผ้า ให้หลวงปลัดคุมขึ้นมา ให้พระยาปลัด กรมการ
เรียกเอาเงินตรา เตื่อผ้า พระราชทานให้กับหมื่นจงให้ครบ อย่าให้เจ้าเมือง
กรมการคิดหักเอาเงิน ซึ่งพระราชทานใช้แทนค่าทองคำทรายแลทองคำ
ทรายกับเงินซึ่งแลกทองก้อนใหญ่ส่งลงไปนั้นเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าหมื่นจง
ยังไม่หายสนิทก็ให้พระยาปลัดกรมการ จัดหมอบแต่งกรมการพาหมอไป
รักษาพยาบาลหมื่นจงให้คลายหายโดยเร็ว แลพระวงศาอัครราชเจ้าเมืองบัก
ธงไชยแดงแก่กรรมแล้ว ยังหาได้จัดแจงตั้งแต่งเจ้าเมืองไม่ ให้หลวงปลัด
ว่าราชการเมืองบักธงไชยบังคับบัญชา กิจสุขทุกข์ของราษฎร แลว่ากล่าว

เรียกส่วยทองไปพลางให้หลวงยกกระบัตร์ หลวงพิไชย กรมการ ขุน
 หมื่น ไพร่ ข้าส่วยทอง พังบังคับบัญชา หลวงปลัด ผู้ว่าราชการเมือง
 แต่ซึ่งชอบด้วยราชการ ทามฤชากลองประเพณีบ้าน ประเพณีเมืองสืบ
 มาแต่ก่อนอย่าให้มีความรังเกียจถือเปรียบแก่งแย่งกันให้เสียราชการ ไปแต่
 สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ถ้าถึงเทศกาลร้อนทอง ก็ให้หลวงปลัด ผู้ว่าราชการจัด
 จัดแจงให้หลวงขุนหมื่นคุมไพร่ออกร้อนทองแต่ต้นฤดู ให้ได้เนื้อทอง
 ก้อนใหญ่แลทองทรายส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ให้ครบจำนวนเสมอทุก
 ปี ถ้าผู้ใดร้อนได้ทองก้อนใหญ่ก็ให้พาตัวลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้
 พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าให้กับผู้ร้อนได้ทองก้อนใหญ่ตามสมควร แล
 ทองคำจำนวนบิณฑ์ เอกศก ซึ่งส่งลงไปนั้น ได้ให้เจ้าพนักงานซึ่งรับไว้
 ได้ทองก้อนร้อน ก้อน ๑ หนัก $\frac{๕}{๑}$ ได้ทองเมืองบางตะพาน ก้อน ๑
 หนัก $\frac{๓}{๒}$ (รวม) $\frac{๘}{๗}$ ได้ทองทรายร้อน ได้ทองห้วยโกโละหนัก
 $\frac{๘}{๑}$ เข้ากัน $\frac{๑๔}{๒}$ รับไว้แล้ว ทองขาดไม่ครบตามบอก $\frac{๑}{๑}$
 หนึ่งหลวงปลัดกรมการขอรับพระราชทานกระษาเงินทองสีต่างกัน ซาค
 แบ่งหอม น้ำมันหอม ขึ้นไปบวงสรวงเทพารักษ์ ณ บ่อร้อนทอง ได้
 ให้เจ้าพนักงาน จัดกระษาเงิน ๒๐ กระษาทอง ๒๐ (รวม) ๔๐ แผ่น
 จัดสีต่างกันสีละ ๑๐ แผ่น จัดซาค ๒ ห่อ จัดน้ำมันชวก ๑ แบ่งหอม
 หอม ๑๐๐ เม็ก ให้หลวงปลัดคุมขึ้นมาถวายแล้วสารทรามาณ วัน ๒๖๔
 คำ บิชวก โทศก

ร่างตรา^๒ ท่านเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ท่านปลายเชือกคู
แลแล้ว ณ วัน ๕๗ คำ เพลาเช้า เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดีว่าราชการ
อยู่ ณ จวน ได้เอาร่างตรา^๒อ่านกราบเรียนจนสิ้นข้อความ แล้วสั่งว่าให้
มีไปตามร่าง^๒นี้เถิด เมื่อสั่งนั้น ขุนอมรินทร์ ขุนพรหม นั่งอยู่ด้วยเบิก
ถามขึ้นไปแต่กรุงฯ หลวงปลัด ขุนหมื่น ๑๘ บินคาบศิลา ๒ บอกชื่อ
กระตะเหล็กมีหู ๒ ใบ

คำให้การเรื่องทำตะกรุดเสกน้ามนต์ให้ราษฎรนิยม

คัดจากจดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑

วัน ๒๗๔ คำ บิชาต โทศก ท่านพระมหาดไทย ท่านหลวง
กำแหง ท่านพระสุรียา ท่านพระธานี ท่านหลวงสำรวง ท่านหลวงวัง
ท่านหลวงแพ่ง นั่งพร้อมกัน ณ ศาลากลาง ได้ทำกระทู้ตามนายกอร
ด้วยผู้มีชื่อลงไปกราบเรียนแต่ ฯ พณ ฯ ณ เมืองสวายจิดว่าตัวขึ้นมา
แต่กรุงเทพมหานคร ตัวขึ้นมาถึงเมืองนครราชสีมา พักอาศัยอยู่ตาม
สุ่มทุมบ้าและวัดวาอารามแล้ว ตัวก็ท้าวว่าเป็นผู้วิเศษรู้ในไตรเพทเชี่ยวชาญ
ชาญในห้องพระไตรลักษณ์ญาณ จนว่าราษฎรชาวบ้านนิยมยินดีพากันไป
ขอน้ำมนต์บ้างขอตะกรุดพิสมรก็มีบ้าง ตัวก็ทำน้ำมนต์และตะกรุดพิสมรให้
แก่ราษฎรชายหญิง ๆ ก็พากันติดตามขอตะกรุดพิสมรน้ำมนต์ ทั้งสมณชี-
พราหมณ์ก็พากันลุ่มหลงเลื่องลือบิตยนิศให้ข้างให้มาโภชนาอาหารตบแต่ง

ไปสู่มาหาทั่วทุกบ้านทุกตำบล และท้าวถือว่าท้าวเป็นผู้วิเศษตั้งนี้ ให้
 ราษฎรชายหญิงสมณชีพรามณ์ ลุ่มหลง ตักตามเป็นศานุศิษย์ เป็น หลาย
 คน ๆ พณ ๆ จึงไปรอกเกล้า ๆ ผมให้ ท่านหลวงกำแหง ท่านหลวง
 นรา ท่านพระลคร ขึ้นมาเอาท้าวลงไปไต่ถามเอาความจริง ครั้นท่าน
 หลวงกำแหง หลวงนรา พระลคร จะเอาท้าวลงไปหา ๆ พณ ๆ
 ท้าวขัดแข็งไม่ไปนั้น ท้าวก็คล่อลวงสมณชีพรามณ์ราษฎรชายหญิง
 ให้ลุ่มหลง ขอน้ำมนต์ตะกรุดพิสมร ท้าวก็คทำทั้งนี้จะคิกอ่านเป็น
 ประการใด ให้ท้าวให้การไปแต่ที่จริง

ในทันใดนั้น ได้ชักตามนายกอรตามกระทุ่ นายกอรให้การว่า
 บิดาข้า ๆ ชื่อนายมี มารดาข้า ๆ ชื่ออำแดงกุม บิดาข้า ๆ เป็นข้าอยู่
 ในทูลกระหม่อมพระองค์น้อย กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ท้าวข้า ๆ เป็นทนาย
 อยู่ในพระไกรศรี บ้านเรือนข้า ๆ อยู่ ณ บ้านชะม้าแขวงเมืองนนท์
 ครั้นข้า ๆ เติงอุปสมบท บิดามารดาข้า ๆ เอาข้า ๆ ไปบวชเป็นพระภิกษุ
 อยู่ ณ วัดประคู้โรงธรรมได้ ๓ พระพรรษา แล้วข้า ๆ กลับมาเรียนฝ่าย
 วิปัสสนา ณ วัดสมอรายประมาณ ๖ เดือน แล้วข้า ๆ มาจำพรรษาอยู่
 ณ วัดนากพรรษาหนึ่ง แล้วข้า ๆ ไปเรียนฝ่ายวิปัสสนา ณ วัดแถบ
 เมืองเพชรบุรีพรรษาหนึ่ง ข้า ๆ บวชเป็นพระภิกษุได้ ๑๘ พรรษา
 อยู่ ณ วัน ๗ ๘ คำ บิณฑุ เอกศก ข้า ๆ สึกออกมาจากพระภิกษุมาอยู่ณเรือน
 พระไกรศรี ๆ จึงใช้ให้ข้า ๆ กับนายกลีน ถือหนังสือขึ้นมาตามลุดหน
 หลวงซึ่งหนีขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ ๆ ชาย ๑ หญิง ๒ (รวม) ๓ คน ข้า ๆ
 กับนายกลีนพวกนั้นขึ้นมาหยุดอยู่ ณ วัดสูงเนินคันทหนึ่ง ข้า ๆ จึงถามผู้มีชื่อ

ว่าพบปะชาย ๑ หญิง ๒ (รวม) ๓ คน พวกนั้นหนีมาข้างนี้บ้างหรือ
 ผู้ช้อบอกข้าฯ ว่าหาพบไม่ แล้วข้าฯ พบนายศรี นายพรหม นายศรี
 นายพรหมว่าจะเข้ามาเมืองนครราชสีมา ข้าฯ ก็มาช่วยกันกับนางศรี
 นายพรหม เถิงบึงวัดแจ่งเพลากลางคืน ข้าฯ พวกนั้นอาศัยนอนอยู่ ณ บ่า
 กิ่งหนึ่ง ราษฎรชาวบ้านชาวเมืองชายหญิงพากันไปหาข้าฯ ประมาณ
 ๕๐ คน ผู้ช้อชายหญิงพากันขอตะกรุดด้วย ข้าฯ ลงตะกรุดให้ผู้ช้อ
 เป็นหลายคน แล้วผู้ช้อจะพาเอาตัวข้าฯ เข้ามาหาท่านพระยาปลัด ข้าฯ
 บอกกับผู้ช้อว่าเป็นเพลากลางคืน ข้าฯ ยังไม่ไป ต่อขึ้นรุ่งเพลาเข้า
 จึงจะไป ครั้นรุ่งขึ้น.....(ลบ).....ก็เอาหนังสือไปวางต่อ.....(ลบ).....
 ท่านพระยาปลัด...(ลบ).... มาอาศัยอยู่ ณ วัดสำมะบ็ียร์ดแล้วผู้ช้อชาย
 หญิงชาวบ้านพากันไปกุ้ข้าฯ เป็นอันมาก แล้วข้าฯ ไปอยู่ณวัดปลัดกิ่ง
 หนึ่ง ผู้ช้อเอาข้าวไปให้ข้าฯ กินแล้วผู้ช้อขอนามนต์ ขอตะกรุดด้วย
 ข้าฯ ก็ทำนามนต์ทำตะกรุดให้ผู้ช้อเป็นหลายคน แล้วข้าฯ พากันไปอยู่
 ณ วัดไทยกิ่งหนึ่ง ผู้ช้อชายหญิงชาวบ้านประมาณ ๒๐ คน ขอตะกรุด
 ขอนามนต์ด้วย ข้าฯ ก็ให้แก่ผู้ช้อ แล้วข้าฯ ก็พากันไปอยู่ ณ วัด
 พนมวัน ๒ คับ มีใจศรัทธาจึงเอาผ้าห่มทำเพดานกันพระพุทธรูปบาท แล้ว
 ข้าฯ บ่าวร้องราษฎรชาวบ้านให้มาทำบุญเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์ ราษฎรชาวบ้าน
 ก็มาทำบุญด้วยข้าฯ ผู้ช้อราษฎรชาวบ้านไปมาหาสู่ข้าฯ อยู่ประมาณ
 ๘๐ เศษ ผู้ช้อขอนามนต์ขอตะกรุดด้วย ข้าฯ ก็ทำให้ผู้ช้อ ๆ ตาม
 ข้าฯ ว่าข้าฯ มาธุระสิ่งไร ข้าฯ ชื่อไร ข้าฯ บอกผู้ช้อว่าข้าฯ
 เป็นข้าหลวง ขึ้นมาตามคนหลวงซึ่งหนีมาชายหญิง ๓ คน ผู้ช้อ

ชาวบ้านได้พบปะบ้างหรือไม่ ผู้มีชื่อบอกข้าฯ ว่าหาพบไม่ แล้วข้าฯ
 นิมนต์พระภิกษุสงฆ์สำแดงธรรม พระภิกษุให้ทานธรรมจบแล้ว นายมณี
 กับผู้มีชื่อ ๖ คนออกไปตามข้าฯ ณ วัดพนมวัน นายมณีบอกข้าฯ ว่า
 ทานพระยาปลัดกับพระมหาคไทย ให้หาตัวข้าฯ เข้าไป ข้าฯ กับนายกลิ่น
 นายศรี นายพรหมก็เข้ามาด้วยนายมณี ๆ ธิ่ม้ามาก่อน ข้าฯ ทาเห็นว่า
 นายมณีไปแห่งใดไม่ ข้าฯ จึงไปหาท่านพระยาปลัดผู้ว่าราชการเมือง ข้าฯ
 เรียนถามท่านผู้ว่าราชการเมืองว่า ให้หาข้าฯ มาหรือ ท่านผู้ว่าราชการ
 เมืองบอกข้าฯ ว่ามิได้ใช้นายมณีไปเอาตัวข้าฯ มาไม่ ข้าฯ ก็ลาท่านผู้ว่า
 ราชการเมือง มาอาศัยอยู่ ณ โบสถ์วัดกลางใต้ ๒ คืน ผู้มีชื่อเอาข้าวไป
 ส่งให้ข้าฯ กิน แล้วผู้มีชื่อตะกรุดขอนามหนักด้วย ข้าฯ ก็ทำให้ผู้มีชื่อ
 ชายหญิง พระภิกษุสงฆ์ไปมาหาสู่ข้าฯ อยู่ประมาณ ๕๐ คน แล้วข้าฯ
 ขอยืมม้าท่านพระยาปลัดตัวหนึ่ง กับม้านายข้างตัวหนึ่ง ซื่อออกไป ณ
 วัดพนมวัน แล้วข้าฯ ขอยืมม้าพระวัดพนมวันตัวหนึ่ง ท่านวัด
 พนมวันให้ ข้าฯ ตัวหนึ่ง ข้าฯ จะซื่อออกไปเมืองชัยภูมิ ข้าฯ เห็น
 นายชมซึ่งข้างพลายจะออกไปเมืองชัยภูมิ ข้าฯ จึงขอขึ้นสารข้างไป
 ด้วยนายชม ข้าฯ กับนายชมคนมีชื่อ ปลงข้างหยุดนอนอยู่กลางป่ากิน
 หนึ่ง รุ่งขึ้นเพลตะวันบ่ายถึงเมืองชัยภูมิ ก็พากันหยุดอาศัยอยู่ ณ ศาลา
 ริมเมืองชัยภูมิคืนหนึ่ง ผู้มีชื่อชาวเมืองชัยภูมิ ๖ คน ออกมาตามข้าฯ
 ว่า ข้าฯ พากันมารุระอะไร ข้าฯ บอกผู้มีชื่อ ว่า ข้าฯ มาตามคนหลวง
 หนึ่งขึ้นมาแก่กรุงเทพฯ ผู้มีชื่อถาม ข้าฯ ว่ามีหนังสือมาหรือ ข้าฯ ว่า
 มีหนังสือมาด้วย ผู้มีชื่อจึงคัดเอาสำเนาหนังสือ ข้าฯ ไปบอกแก่ผู้รักษา

เมืองกรมการ แล้วผู้มีชื่อมาหา ข้าฯ อีก ๔ คน ข้าฯ จึงถามผู้มีชื่อว่ามีชื่อ
 พบปะอำมย์มีชื่อ ๓ คน ซึ่งหนีมาบ้างหรือ ผู้มีชื่อบอก ข้าฯ ว่าหาเห็น
 ไม่ แล้วข้าฯ กับนายกลั่น นายชม นายพรหม เสมียนมี นายข้าง นาย
 เพชร นายเวียง นายพวง พาคนกลับมาถึงบ้านจวน พบนายทองอิน ๆ
 ก็มาก้วยข้าฯ แล้วนายชม นายเพชร พาเอาช่างพลายกลับไปบ้านนาย
 ชม ข้าฯ กับนายกลั่น นายพรหม เสมียนมี นายข้าง นายเวียง นาย
 ทองอิน ซีม้านายทองอินมาที่บ้านหน้าคา บ้านมะรุม ข้าฯ จึงซื้อ
 เชื้อม้าทำนวกัณฑ์คาตัวหนึ่งราคา ๒ ตำลึง ๒ บาท ทำนขรวักมะรุม
 ให้ม้ากัณฑ์ข้าฯ ตัวหนึ่ง ข้าฯ ก็ซีม้าเข้ามาถึงวัดหนองบัว ข้าฯ จึงไป
 ขอยืมช่างพลายสี่คอกของพระวัดหนองบัวซิมากัณฑ์หนึ่ง ข้าฯ กับพวกก็พากัน
 ออกมาหยุดอยู่ ณ บ้านหมื่นไวย ข้าฯ จึงเอาม้าซึ่งยืมทำนพระยาปลัดไป
 เข้ามาส่งทำนพระยาปลัดคืน แล้วทำนหลวงกำแหงพบข้าฯ ที่เรือน ทำน
 พระยาปลัด หลวงกำแหงบอกข้าฯ ว่า ฆพณฯ ให้หาตัวข้าฯ ออกไปพยาบาล
 ฆพณฯ ข้าฯ ก็รับว่าจะไป แล้วหลวงสำรวจก็มา ณ เรือนทำนพระยาปลัด
 หลวงสำรวจว่ากับข้าฯ ว่า อ้ายคนนี้หลวงสำรวจไล่ที่เมืองชัยภูมิครั้งหนึ่ง
 แล้วทำไมจึงกลับมาอีกเล่า หลวงสำรวจจึงใช้ให้บ่าวจับเอาตัวข้าฯ มาจำ
 ไว้ ณ ตะรางโรงตำรวจ ซึ่งข้าฯ จะไต่ยกตัวว่า ข้าฯ เป็นผู้วิเศษ มีความรู้
 วิชาอันนั้นหามิได้ เป็นความสัตย์ความจริง ข้าฯ แต่เท่านั้น ถ้ามีสัตย์จริงคำ
 ข้าฯ ให้การไว้นี้ ให้มีโทษจงหนัก

ใบบอกเมืองนครราชสีมา

เรื่องส่งทองคำช่วย

คัดจากกระดาษเพลา รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๐๓ เลขที่ ๔๕

ข้าพระเจ้า พระยาสุริยเกษตรราชปลัด พระภักดีนุชิตกรมการ บอก
ปรนนิบัติมายังท่านนอกพื่นนายเวร ขอให้ให้นำขึ้นกราบเรียน แต่ พล ทั่ว
เจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาใต้ทราบ ท่วยท่านผู้รักษาเมือง ข้าพเจ้ากรมการ
เร่งรีบเจ้าเมืองกรมการ..... ส่วยทองให้เอาทองส่วยจำนวนนี้
และใช้ค้ำเข้ามาซึ่งจะได้ส่งลงมาทุกเกล้าทุกกระหม่อมถวาย อยู่ ณ วัน
เดือนนี้ แรม ๑๓ ค่ำ บิดลุตวิรัตน์ พระมหาณรงค์ หลวงพิทักษ์สุวรรณ
หลวงสวัสดิ์ชุมพล ขุนเทพพลภักดี กองพระมหาพิไชยคชลักษณ์ หลวง
เทศกชกัณฐ์ กองนอกเอาทองคำ เข้ามาแจ้งแก่ท่านผู้รักษาเมือง ข้าพเจ้า
กรมการ.....ซึ่งชั้นสูตรได้ทองคำจำนวนนี้ชวด โทศก กองพระมหา
ณรงค์ทองก้อน ๆ หนักหนัก ๖ บาทสลึง ก้อนหนึ่งหนักตำลึง ๓ สลึง
ก้อนหนึ่งหนักบาท ๓ สลึงเฟื้อง เข้ากัน ๓ ตำลึง ๓ สลึงเฟื้อง ทองคำ
ทรายหนักซึ่งเฟื้อง เข้ากันทองคำหนักซึ่ง ๓ ตำลึงบาท กองหลวงพิทักษ์
สุวรรณส่วยเต็มทองคำหนัก ๕ ตำลึง เข้ากันซึ่ง ๘ ตำลึงบาท หลวงเทศ
กชกัณฐ์ ทองคำก้อนหนึ่งหนักตำลึงบาท ทองคำทรายหนัก ๑๓ ตำลึง
๓ บาท เข้ากันทองคำหนัก ๑๕ ตำลึง กองพระมหาพิไชยคชลักษณ์ทองคำ
หนักซึ่ง ๕ ตำลึง ๘ สลึง เงินใช้ค่าทองเป็นเงินตรา ๑๐ ซึ่ง ๗ ตำลึง

๓ บาท ท่านผู้รักษาเมืองข้าพเจ้ากรมการได้เอาทองคำและเงินตราเข้า
 กลักบีกกรารูปเสือประจำครั้ง มอบให้พระมหาดรงค์กุมทองกองพระมหา
 ดรงค์ หลวงพิทักษ์สุวรรณ ขุนเทพพลภักดิ์กุมทองกับเงินค่าทองกอง
 พระมหาพิไชยคชลักษณ์ หลวงเกษกชกัณฐ์กุมทองกองหลวงเกษกชกัณฐ์
 ลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แต่ทองคำเมืองบักธงไชย เมืองชัยภูมินั้น
 ท่านผู้รักษาเมืองข้าพเจ้ากรมการยังเร่งรัดจะส่งลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อม
 ถวายครั้งหลัง ข้าพเจ้ากรมการบอกปรนนิบัติมาได้ทราบ ณ วันพุธ เดือน
 ๓ ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีฉลู รัชชัตร์ ตรีนศก

ใบบอกเมืองนครราชสีมา

เรื่องชำระขุนหมื่นตัวเล็กลูกหมูทำส่วยทอง กองขุนประเสริฐ
 มอบให้เมืองบักธงไชย

คัดจากกระดาษเพลา รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๖๗

(ต้นฉบับขาด).....เกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นไปถึง
 ข้าพเจ้ากรมการฉบับหนึ่งว่า หลวงปลัดกุมเอาทอง.....ขุนเอกศก.....
ชวค โทศก ๑๕ ตำลึง เข้ากัน ๑๕ ตำลึงสลึงเฟื้อง ๖ กล้า เจ้า
 พนักงานชาวพระคลังซึ่งรับไว้ได้ทองคำจำนวนบักน เอกศก สลึงเฟื้อง ๖
 กล้า บิชวค ๑๕ ตำลึง ๓ บาท ๒ กล้า เข้ากัน ๑๕ ตำลึง ๓ บาท ๒
 สลึง ทองคำจำนวนบิชวค โทศก ยังค้างอยู่ ๓ สลึงเฟื้อง..... ข้าพเจ้า
 กรมการเร่งให้หลวงปลัดกรมการคุมไพร่ออกร่อนทองแต่ต้นฤดู ให้ได้

กองขุนประเสริฐนี้ เค็มบิศา^(๑) ข้าพระเจ้าตามเสด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระ
บรมอัยกาธิราช ยกขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ บิศาข้าพเจ้าตีได้เพี้ยอุปราช
ท้าวเพี้ยครัวชายหญิงไพร่ชายพันเศษ ครั้นสำเร็จราชการเมืองเวียงจันทน์
แล้วไปรคเกล้าไปรคกระหม่อมพระราชทานเพี้ยอุปราช ท้าวเพี้ยครอบครัว
ให้บิศาข้าพเจ้าเอาไว้เมืองนครราชสีมา บิศาข้าพเจ้าจึงให้เพี้ยอุปราชพา
ครอบครัวไปตั้งรักษาคำนกะโปะ ไปรคเกล้าไปรคกระหม่อมให้หลวง
วาสุเทพขึ้นไปสักเลกเมืองนครราชสีมา บิศาข้าพเจ้าเอาพวกเพี้ยอุปราช
มาสักไว้ในบิศาข้าพเจ้า บิศาข้าพเจ้าจึงบอกลงมากราบบังคมทูลพระกรุณา
ขอยกคำนกะโปะตั้งขึ้นเป็นเมืองบักธงไชย ไปรคเกล้าไปรคกระหม่อมให้
เพี้ยอุปราชเป็นที่พระยาวงศาอัครราชเจ้าเมืองบักธงไชย ทำราชการขึ้น
แก่เมืองนครราชสีมา ครั้นพระยาวงศาอัครราชตั้งแก่กรมแล้ว ไปรค
เกล้าไปรคกระหม่อมตั้งหลวงยกกระบัตรเป็นที่พระยาวงศาอัครราช บุตร
พระยาวงศาอัครราชผู้ตั้งแก่กรมเป็นหลวงยกกระบัตร ทรงพระกรุณาไปรค
เกล้าไปรคกระหม่อม ให้ข้าพเจ้า^(๒) รักษาเมืองนครราชสีมา ขุนแพง
เมืองบักธงไชยเข้ามาร้องแก่ข้าพเจ้าว่า ขุนแพงกับพระยาวงศาอัครราชหลวง
ปลัดกรมการหาชอบพอกันไม่ ไม่สมัครทำราชการอยู่ในเมืองบักธงไชย
ข้าพเจ้าจึงหาท้าวพระยาวงศาอัครราชกรมการมาว่ากล่าว พระยาวงศาอัครราช
กรมการว่า ขุนแพงไม่สมัครทำราชการอยู่ในเมืองบักธงไชยแล้ว ก็ให้ขุน
แพงอยู่ทำราชการกับข้าพเจ้า ๆ จึงตั้งขุนแพงเป็นหลวงเพชรสงคราม

(๑) เจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) ในปลายสมัยกรุงธนบุรีซึ่งได้รับพระราชทานทะนุบำรุง
เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ๗ ราชสีมา) เป็นบุตรบุญธรรม

(๒) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ๗ ราชสีมา)

กุมสัตรพรรคพวกทำราชการอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา แต่ ณ บึงอก ฉอ
 ศก (จ.ศ. ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗) อยู่ ณ บึงอ อัฐศก (จ.ศ. ๑๑๘๘
 พ.ศ. ๒๓๖๙) พระยาไทรสงครามเจ้าเมืองชูนัน หลวงยกกระบัตรเมือง
 นั้น วิวาทรบพุ่งกัน ไปรบเกล้าไปรบกระหม่อม ให้ข้าพเจ้ายกออกไป
 ห้ามปรามจัดแจงเมืองชูนันอยู่ภายหลังอนุเวียงจันทน์ก็ยกบฏ ยกกองทัพ
 เข้ามาถึงลำพะสี พระยารวงศาอัคราการพานไปรับอนุเข้ามาเมือง
 นครราชสีมา แล้วพาคองทัพลาวเวียงจันทน์ไล่กวาดครอบครัวจุกเผาบ้าน
 เมือง พาคครอบครัวยกไปเมืองเวียงจันทน์ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปถึง
 เมืองนครราชสีมา ข้าพเจ้ากลับมาแต่เมืองชูนัน เข้าเฝ้าทูลละอองธุลี
 พระบาท มีพระราชบัญชาไปรบเกล้าไปรบกระหม่อม ให้ข้าพเจ้ายก
 กองทัพแยกไปทางเมืองสกลนคร ข้าพเจ้ายกไปถึงเขาพันนาแค้นเมืองไทร
 บุรี พบหลวงเพชรกับครอบครัวเมืองบักธงไชย แยกทัพหลวงมา ข้าพเจ้า
 ให้กองทัพกันเอาตัวหลวงเพชรท้าวเพี้ยครอบครัวไว้ ให้กรมการคุมเอา
 ตัวหลวงเพชรท้าวเพี้ยครอบครัวเข้ามาทางเมืองกาฬสินธุ์ ข้าพเจ้ายกกอง
 ทัพไปถึงเมือง พระยารวงศาอัคราการแยกกองทัพหลวง ณ ห้วย
 หลวง พาคครอบครัวก็ยกมาพบกองทัพข้าพเจ้า ๆ ให้กันเอาตัวพระยา
 รวงศาอัคราการการครอบครัวเมืองบักธงไชยไว้ แล้วข้าพเจ้าไปเฝ้าทูล
 ละอองธุลีพระบาท ณ เมืองเวียงจันทน์ มีพระราชบัญชาไปรบเกล้า
 ไปรบกระหม่อมให้ข้าพเจ้านำเอาครอบครัวเมืองบักธงไชยมาใส่บ้านเมือง
 ตามเดิม ครั้นมาถึงเมืองนครราชสีมา พระยารวงศาอัครา หลวงปลัด
 หลวงยกกระบัตรเมืองบักธงไชย หลวงเพชรสงครามถึงแก่กรรม

ข้าพเจ้าจึงให้ขุนจำเมืองว่าราชการเมืองบักธงไชย นายกนิริบุตรหลวงเพชร
 สงคราม เป็นที่หลวงประเสริฐสงคราม ณ บิชาล โทศก (จ.ศ. ๑๑๕๒
 พ.ศ. ๒๓๗๓) ไปรคเกล้าไปรคกระหม่อมพระราชทานโกหลวงให้ข้าพเจ้า
 ขึ้นไปไว้สำหรับราชการ ณ เมืองนครราชสีมาพันแก้ว ข้าพเจ้าจึงให้ขุนจำ
 เมืองผู้ว่าที่พระวงศาอัครราชลงมารับเอา โทหลวงทอหลวง ยกกระบัตกรกรุง
 เก่า ใต้โคแก่ ๕๘๑ ตัวขึ้นไปตั้งเลี้ยงปรนปรืออยู่ ณ เมืองบักธงไชย ณ
 บีเกาะ ตรีนิศก (จ.ศ. ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๗๔) ไปรคเกล้าไปรคกระหม่อม
 ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่กองสักเลกเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนคร
 ราชสีมา ที่เป็นเลกเมืองบักธงไชยก็สักเป็นเลกเมืองบักธงไชย เลกกอง
 หลวงประเสริฐก็สักกองเมืองนครราชสีมา ณ บีระกาน พศก (จ.ศ. ๑๑๕๔
 พ.ศ. ๒๓๗๕) จมื่นสรรเพชญ์ภักดิ์ ขึ้นไปสักเลกลูกหมู่ขึ้นเมืองนคร
 ราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ที่เป็นเลกเมืองบักธงไชย ขุนจำ
 เมืองผู้ว่าที่พระวงศาอัครราช นำสักเลกเมืองบักธงไชย เลกกองหลวง
 ประเสริฐสงครามก็สักกองเมืองนครราชสีมาไว้ตามเดิม มิตราไปรคเกล้า
 ไปรคกระหม่อมให้ยกเมืองบักธงไชยออกเป็นส่วย รอนทองทูลเกล้าทูลกระ
 หม่อมถวาย ข้าพเจ้าให้ชำระเอาโคซึ่งมอบให้เลี้ยงไว้ให้ครบจำนวน ขุน
 จำเมืองผู้ว่าที่พระวงศาอัครราช ตั้งจำหน่ายตายหาย เป็นโค ๖๕๕ ตัว เมือง
 บักธงไชยได้ส่งโคให้ ๓๒๖ ตัว จึงมอบโคให้หลวงประเสริฐเลี้ยงไว้ หลวง
 ประเสริฐถึงแก่กรรม จึงให้นายสาบุตรหลวงประเสริฐ เป็นที่ขุนประเสริฐ
 คุมขุนหมื่นแลไพร่เลี้ยงโคอยู่ ณ บ้านตะคุ ซึ่งหลวงปลัดเมืองบักธงไชย
 ขุนประเสริฐทำเรื่องราวกล่าวโทษข้าพเจ้าว่า ขุนประเสริฐควบคุมขุนหมื่น

แลไพร่ทำราชการอยู่เมืองบักธงไชยมาช้านาน ข้าพเจ้าชักเอาขุนหมื่นแล
 ไพร่ไว้ใช้งานการไม่ให้ทำทงนั้น หากจริงเหมือนเรื่องราวหลวงปลัด
 ขุนประเสริฐไม่แต่ทว่าขุนประเสริฐสมัครทำส่วยทองทุกเกล้าทุกกระหม่อม
 ถวาย ข้าพเจ้าให้ชำระตรวจโคซึ่งมอบให้ขุนประเสริฐเลี้ยง ขุนประเสริฐ
 จำหน่ายตาย หาย ๑๕๑ ตัว ส่งโคให้ข้าพเจ้าไม่ครบจำนวน และเมือง
 บักธงไชยขุนประเสริฐทำให้โคหลวง ตายบ้าง หายบ้าง เอาไปขายเลี้ยบ้าง
 เป็นโคกองเมืองบักธงไชย ๖๕๕ ตัว กองขุนประเสริฐ ๑๕๑ ตัว เข้ากัน
 ๘๐๖ ตัว เจ้าคุณจะโปรดประการใด ขอบุญบุญญาเจ้าคุณเป็นที่พึ่ง โปรด
 ขึ้นไปให้ข้าพเจ้าทราบด้วย อวยพรมาใต้ทราบ ณ วันจันทร์ เดือน ๘
 ประถมมาศ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวด นักษัตร จัตุวารศก (จ.ศ. ๒๐๕
 พ.ศ. ๗๓๘๕) ฯ

หนังสือพระยามหาอำมาตย์

มาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา

คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ ฉบับเลขที่ ๑๗
 และ ๓๖ สมุคไทยคำ เส้นดินสอขาว

หนังสือ พระยามหาอำมาตย์ ฯ มาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ด้วย
 บอกลงไปว่า ได้มีหมายประกาศเบ่าวร้องเจ้าเมืองกรมการ อาณาประชา
 ราษฎรเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ผู้ใดมีเงินแดง เงิน

ตะกั่ว เงินหุ้ม เงินรอง ให้มาส่งกับเจ้าพระยานครราชสีมา กรมการ ฯ
 ชำระไค้เงินทองแดงบาท $\frac{๑๕}{๑}$ เงินทองแดงสลึง $\frac{๑๑}{๓}$ เงินทองแดง
 เฟื้อง $\frac{๓๑๐}{๑}$ (รวม) $\frac{๔๑๓}{๑๑}$ กับเจ้าพระยานครราชสีมาจ้กไค้ช่างพลายบาน
 สูง ๕ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ช่าง ๑ ช่างพลายเยียวสูง ๕ ศอก ๕ นิ้ว ช่าง
 ๑ (รวม) ๒ ช่าง พระภักดีนุชิตจ้กไค้ช่างพลายสูง ๕ ศอกช่าง ๑ เข้ากัน
 ๓ ช่าง ให้หลวงอินทมนเทียรคุมเอาเงินแดงแลช่างลงไปทูลเกล้า ฯ ถวาย
 แจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ฯ นั้นไค้้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูล
 พระกรุณาแล้ว ทรงพระกรุณาไค้ร้ตามแจ้งอาการโรคเจ้าพระยานครราช-
 สติมา ค่อยคลายหายมากขึ้นหรือประการใด หลวงอินมณฑ์เทียรกราบ
 บังคมทูลพระกรุณาว่า อาการโรคเจ้าพระยานครราชสีมาประทั้งอยู่ ทรง
 พระกรุณาไค้ร้ว่า ถ้าเจ้าพระยานครราชสีมาลงมา ณ กรุงเทพฯ ฯ ไค้ ก็
 จะไปรคเกล้า ฯ ให้หมอโรงพระโอสถรักษาให้เต็มมือ โรคเจ้าพระยานคร
 ราษติมาจึงจะค่อยคลายหายขึ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกแจ้ง
 อาการโรคเจ้าพระยานครราชสีมามากอยู่ แลช่างพลาย ๓ ช่างซึ่งเจ้าพระ
 ยานครราชสีมาส่งลงไปทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น ไปรคเกล้า ฯ ให้กรมช่างวัด
 ชันสุทรช่างพลายเยียวสูง ๕ ศอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว รูปเป็นกลางค่อนอยู่ช่าง
 ศี ช่างพลายบานสูง ๕ ศอก ๑ คืบ ๖ นิ้ว ช่างพลายแลมสูง ๕ ศอก ๑๑
 นิ้ว ๒ ช่างรูปพรรณเป็นกลาง กรมช่างก็คราคา ฯ ช่างพลายบาน $\frac{๒}{๑}$

ช่างพลายเยี่ยม $\frac{๒}{|}$ ช่างพลายแลม $\frac{๑๐}{|}$ (รวม) ๓ ช่าง เป็นเงิน

$\frac{๑๐}{|}$ กรมช่างได้รับช่างเข้าผูกโรงเลี้ยงปรนปรือไว้ ณ กรุงเทพฯ แล้ว
แลช่างเจ้าพระยานครราชสีมา ช่างพระภักดีนุชิตที่ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น
เป็นช่างสูงใหญ่ได้ศอกได้นิ้วก็อยู่ทั้ง ๓ ช่าง พอจะขึ้นระวางผูกโรงได้
จึงมีพระราชโองการ คำรัสตามหลวงอินทมนเทียรว่า ช่างรูปก็รูปงามสูง
๖ ศอก ที่เมืองนครราชสีมาเมืองชนกับเมืองนครราชสีมาจะมีอยู่บ้างหรือ
ไม่ หลวงอินทมนเทียรให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ช่างใหญ่สูง ๖ ศอก
มีอยู่บ้าง รูปไม่คี่ไม่งาม หูหางก็ไม่สรรพ ถ้าจะจัดหาช่างรูปงามใหญ่ศอก
นิ้วอย่างเช่นช่างเจ้าพระยานครราชสีมาส่งลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ก็พอจะ
ได้ จึงทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยานครราชสีมาจัดได้ช่างรูปดี รูปงาม
ใหญ่ ศอก นิ้ว ทูลเกล้าฯ ถวายครั้งนั้น จะใคร่ได้หน้าตาชื่อเสียงและ
ความชอบ จะพระราชทานเงินค่าช่างกับเจ้าพระยานครราชสีมา ๆ ก็จะมี
ความเสียใจ แต่เกตุอกว่าเจ้าพระยานครราชสีมาจะซื้อช่างผู้ใดมากก็ไม่ทรง

ทราบ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเงิน $\frac{๑๐}{|}$ ให้หลวงอินทมนเทียร
คุมขึ้นมา แลช่างซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมาทูลเกล้าฯ ถวายนั้นถ้าเจ้าพระยา
นครราชสีมา พระภักดีนุชิต ไม่รับพระราชทานราคา ก็ให้เจ้าพระยา

นครราชสีมาเอาเงิน $\frac{๑๐}{|}$ ไปเที่ยวสืบเสาะจัดซื้อช่างรูปก็รูปงามสูง ๖
ศอกช่างหนึ่งสองช่าง ถ้าไม่ได้ช่างสูง ๖ ศอกจะได้ส่งแต่ ศอก นิ้ว เท่า
ช่างเจ้าพระยานครราชสีมาส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวายครั้งนั้นก็ตาม สุกแต่จะ

ให้จัดหาซื้อช้างรูปคี่รูปงาม สูงใหญ่ คอก นิ้วส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวายให้
 ได้สัก ๒ ช้าง ๓ ช้าง จะได้เอาไว้เป็นช้างผูกโรงสำหรับพระนคร แลช้าง
 ซึ่งจะส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ถ้าเป็นช้างแก่ชราแล้วก็อย่าให้ส่งลงไป
 ณ กรุงเทพฯ เลย ถ้าเจ้าพระยานครราชสีมากรมการจักซื้อช้างได้แล้ว พอ
 จะส่งลงไปถึงกรุงเทพฯ ในเดือน ๑๒ เดือนอ้าย ปีมะโรง ฉศกได้ ก็ให้
 จักแจงแต่งกรมการเดินช้างลงไป ณ กรุงเทพฯ ถ้าเห็นว่าจะเดินช้างลง
 ไปไม่ทัน จะเดินลงไปได้ก่อนเดือน ๕ เดือน ๖ ปีมะเส็ง สัปตศก ก็ให้
 เจ้าพระยานครราชสีมากรมการ แต่งกรมการเดินช้างพลายลงไปอย่าให้
 เป็นเหตุการณได้ แล้วให้เจ้าพระยานครราชสีมากรมการบอกราคาช้างลง
 ไปด้วย แลกรมการซึ่งจะไปจักซื้อช้างนั้นให้เจ้าพระยานครราชสีมากรมการ
 กำชับกำชาว่ากล่าว ให้จักซื้อช้างตามราคาราษฎรซื้อขายแก่กัน อย่าให้
 กตขี้ทักถนราคา ๆ ช้างให้ราษฎรได้ความยากแค้นเดือดร้อนต่อไปได้
 เป็นอันขาดทีเดียว ถ้าเจ้าพระยานครราชสีมาสืบเสาะหาช้างสำคัญได้ส่งลง
 ไปทูลเกล้าฯ ถวาย ก็ยังจะได้มีความชอบเป็นอันมาก แลช้างที่กรุงเทพฯ
 ทุกวันนี้ ช้างสูงใหญ่ ๖ คอก ทามีผูกโรงไม้ ให้เจ้าพระยานครราชสีมาจัก
 หาซื้อช้างสูง ๖ คอก รูปงามคี่ นูทางสรรพช้างหนึ่งให้จงได้ จะได้ให้ขึ้น
 ๒
 ว่างใหญ่ผูกโรงไว้ทรงทอกพระเนตรสักช้างหนึ่ง แลเงินแดง $\frac{๘}{๑} | \frac{๑}{๓}$ ซึ่ง
 ส่งลงไปนั้น ได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว แลเมืองนครราชสีมาเป็นเมือง
 ใหญ่ ผู้คนมีมาก เมืองขึ้นก็มีอยู่หลายเมือง ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา

กรมการชำระได้เงินทองแดงส่งลงไป $\frac{๘}{๑} \frac{๑}{๓}$ นั้น เห็นยังหาสิ้นเชิงไม่
 ให้เจ้าพระยานครราชสีมากรมการชำระเอาเงินทองแดง เงินทองขาว เงิน
 ทองเหลือง เงินหุ้ม เงินรอง ซึ่งมีอยู่ในแขวงเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น
 กับเมืองนครราชสีมา ส่งลงไป ณ กรุงเทพ ฯ จงเนื่อง ๆ ให้สิ้นเชิงตาม
 ท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาแต่ก่อน อย่าให้เงินทองแดง เงินทองขาว เงินหุ้ม
 เงินรอง หลงเหลืออยู่ในแขวงบ้านเมืองได้ หนึ่งสี่มา ณ วัน ๕๗ คำ

๑๓

บีมะโรง ฉศก

ร่างตรา^๕ เจ้าคุณฝ่ายเหนือทำ ได้ให้พระยาศรีสหเทพ ท่าน
 พระยามหาเทพ คุแล้ว สั่งว่าให้เขียนปีกไปตามร่างนี้เดี๋ย

วัน ๗๘ คำ ได้ส่งตราให้หลวงอินทมนเทียรถือไป แต่เงิน $\frac{๑๐}{๑}$ ^๕
 หลวงอินทมนเทียรรับไปจากเจ้าฟ้าอาภรณ์

สารตราเจ้าพระยาจักรี

ตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวายฯ

คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๗

ฉบับเลขที่ ๒๔๗ สมุดไทยคำ เส้นคินสอขาว

หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ถวายบอก
ลงไปว่า เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิต จัดได้ช้างพลายบาน
พลายเขียว พลายแถม ๓ ช้าง ให้หลวงอินทมนเทียรคุมลงไปทูลเกล้าฯ

ถวายแต่ก่อน ไปรทเกล้าฯ พระราชทานเงินค่าช้างพลายบาน $\frac{๖}{|}$

ค่าช้างพลายเขียว $\frac{๒}{|}$ ค่าช้างพลายแถม $\frac{๑๐}{|}$ (รวม) $\frac{๑๒}{|}$ ให้

หลวงอินทมนเทียรขึ้นไปให้กับเจ้าพระยานครราชสีมา กรมการฯ กราบ
ถวายบังคมรับพระราชทานเงินไว้ จัดแจงแต่งหลวง ขุน หมื่น กรมการ

เที่ยวซื้อช้าง ณ แขวงเมืองนครราชสีมา แลเมืองลาวตะวันออกหามีส่าง
ข้างรูปดี รูปงาม สูงใหญ่ศอกนิ้วไม้ เจ้าพระยานครราชสีมาจัดช้าง

พลายอุเทน สูง ๖ ศอกข้างหนึ่ง จัดช้างพลายสาร สูง ๕ ศอก ๑ คืบ
๖ นิ้ว ข้างหนึ่ง (รวม) ๒ ช้าง กับเงินค่าช้างพลายบาน พลายเขียว

พลายแถม $\frac{๑๐}{|}$ ให้พระภักดีนุชิตคุมลงไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ได้นำ

เอาหนังสือบอกกราบทูลพระกรุณาแล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ
 สั่งว่า ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมาจักได้ช่างปลายอุเทน ช่างปลายสารลง
 ไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ชอบด้วยราชการอยู่แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรม
 ช่างวัดชั้นสุทร ช่างปลายอุเทนสูง ๖ ศอก ช่างสารสูง ๕ ศอก ๑ คืบ
 ๘ นิ้ว ทรงทอดพระเนตรช่างปลายอุเทนรูปงาม ปลายสารรูปเป็นกลาง
 ได้ให้กรมช่างเอาช่างปลายอุเทน ช่างปลายสาร ขึ้นระวางผูกโรงไว้สำหรับ
 พระมหานคร กับได้ให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติรับเอาเงินค่า

ช่าง $\frac{๑๐}{๑}$ ไว้ได้ครบตามบอกแล้ว หนังสือมา ณ วัน ๖ ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง
 สัปตศก

ร่างตรา^๕ เรียนเจ้าคุณราชสุภาวทีฝ่ายเหนือ เมื่อวันที่ ๖ ๕ ค่ำแล้ว
 สั่งว่าให้มิไปตามร่างนี้เถิด

วัน ๖ ๕ ได้ส่งตรา^๕ ให้พระภักคินุชิต ถือไป

สารตรา

ถึงพระยาสุริยเดช พระพรหมภักดี

พระพิไชย เมืองนครราชสีมา

เรื่องนำตั้งอากรสุรา

คัดจากสมุดไทยดำ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๗๗

สารตรา เจ้าพระยาจักรีศรีอโศกพร้อมนายกองอัครมหาเสนาธิบดี
อภัยพิริยปรากรมพาหุ ให้มาแก้ พระยาสุริยเดชปลัด พระพรหมภักดี
ยกกระบัตร พระพิไชยบรรพต พระเมือง แดงกรมการทั้งหลาย กว๊วยพระ
ภักดีนุชิตเมืองนครราชสีมา ขอแต่งตั้งขุนทรงไตรภพทำเรื่องราวมายื่นว่า
เดิมเจ้าพระยานครราชสีมาแต่งตั้งให้นายบุญคงเป็นที่ขุนอินทรอากร รับทำ

อากรสุราเมืองนครราชสีมา กุลเกล้าฯ ถวายบิละ $\frac{๓๕}{|}$ เจ้าพระยานคร
ราชสีมา ก็ถึงอสังกรรมแล้ว จำนวนบิละเส็ง สัปตศกนี้ พระภักดีนุชิตเห็น
ว่านักเลงชุกชุมกว่าแต่ก่อน อากรสุรามีกาษีอยู่ พระภักดีนุชิตจะขอบวก

เงินอากรกุลเกล้าฯ ถวายขึ้นพระคลังมหาสมบัติอีก $\frac{๒}{|}$ เข้ากัน เดิม

$\frac{๓๕}{|}$ บวกถวาย $\frac{๒}{|}$ (รวม) $\frac{๓๗}{|}$ ก่อน ถ้าและทำอากรครบงวด
ครบปี มีกาษีจะบวกกุลเกล้าฯ ถวายขึ้นอีก จึงเอาเรื่องราวพระภักดีนุชิต
ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ซึ่ง

พระภักคินุชิตจะรับ ทำอากร บัสะ $\frac{๓๗}{+}$ จะขอแต่งตั้งให้ขุน ไตรภพ เป็นตัว
 นายอากรแทนนั้น ก็ให้ตั้งขุนทรง ไตรภพ เป็นนายอากรขึ้นมาทำอากรสุรา
 ตามเรื่องราวพระภักคินุชิตให้กราบบังคมทูลพระกรุณานั้นเด็ด และเจ้า
 จำนวน ได้เรียกเอานายประกันขุนทรง ไตรภพ ไว้มั่นคง สมควรด้วยเงินอากร
 อยู่แล้ว จึงตั้งให้ขุนทรง ไตรภพ เป็นที่ขุนอินทรสมบัติ ขึ้นมาตั้งโรงเตา
 ต้มสุรา เมืองนครราชสีมา เตาหุงข้าวเตาหนึ่ง เตาต้มสุราเตาหนึ่ง เมือง
 พิมาย เตาหุงข้าวเตาหนึ่ง เตาต้มสุราเตาหนึ่ง เมืองนางรอง เตาหุงข้าว
 เตาหนึ่ง เตาต้มสุราเตาหนึ่ง เมืองปัก เตาหุงข้าวเตาหนึ่ง เตาต้มสุรา
 เตาหนึ่ง จำหน่ายน้ำสุรา แขวงเมืองนครราชสีมา แขวงเมืองพิมาย แขวง
 เมืองนางรอง แขวงเมืองปัก เมืองประ เมืองสีมูม เมืองคตุง เมือง

บ้านเห็นจณรงก์ เมืองพุทไธสง เมืองชัยภูมิ จำนวนปี $\frac{๓๗}{+}$ สืบไป และ
 เงินอากรขึ้นพระคลังมหาสมบัติเต็ม $\frac{๓๒}{+}$ บวกถวาย $\frac{๒}{+}$ (รวม) $\frac{๓๔}{+}$
 กรมพระราชวังบวร $\frac{๓}{+}$ (รวม) $\frac{๓๗}{+}$ และให้ขุนอินทรสมบัติส่งเงิน
 อากรบัสะงวคคึกแต่ ณ วัน ๕ คำ บัมะเส็ง สัปดาห์ ถึงงวคส่งเงิน ณ วัน
 $\frac{๓๔}{๑๕}$ คำ บัมะเส็ง สัปดาห์ งวคหนึ่ง ส่งเงินเจ้าจำนวนพระคลังมหาสมบัติ
 $\frac{๓๔}{+}$ กรมพระราชวังบวร $\frac{๓}{+}$ เข้ากัน $\frac{๓๗}{+}$ จึงทุกงวคทุกปีสืบไป
 อย่าให้เงินอากรขาดคลังงวคส่งไปแต่จำนวนหนึ่งได้ และให้พระ

ปลัดให้กรมการจักษุที่ตั้งโรงให้แก่ขุนอินทรสมบัติตามสมควร และทคน้ำเข้าไปในเมืองตามธรรมเนียมแต่ก่อน ขุนอินทรจะได้ต้มสุราทำอาหารโดยสะดวก และให้ขุนอินทรสมบัติต้มสุรา จำหน่ายสุรา แก่ราษฎรแต่ในจังหวัดแขวงเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นเมืองนครราชสีมา ๑๐ เมือง ห้ามอย่าให้ขุนอินทรสมบัติเอาน้ำสุราไปจำหน่ายล่วงแขวง และหัวเมืองอื่นนอกจาก ๑๐ เมืองนี้เป็นอันขาดที่เกี่ยว และให้ผู้รักษาเมือง ให้กรมการ ห้ามห้ามแขวงนายบ้านนายอำเภอ ราษฎร ไทย จีน ลาว เขมร ญวน ลวงจราย และอาณาประชาราษฎร์ให้ทั่ว อย่าให้ต้มเหล้าบักตา ทำน้ำกาลส้ม น้ำตาลกะแซ่ น้ำตาลมะพร้าว น้ำข้าวหมากคองเป็นเหล้ากิน และซื้อขายแก่กันเป็นอันขาดที่เกี่ยว และให้ขุนอินทรสอดแนมดู ถ้าผู้ใดมีพึง ลอบลักต้มเหล้าบักตา ทำน้ำกาลส้ม น้ำตาลกะแซ่ น้ำตาลมะพร้าว น้ำข้าวหมากคองเป็นเหล้ากิน และลักค้าเอาน้ำสุราหัวเมืองอื่นล่องเข้ามาจำหน่ายในแขวงเมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย เมืองนางรอง เมืองปัก ก็ให้ขุนอินทรจับกุมเอาตัวผู้กระทำผิดไปว่ากล่าวแก่เจ้าเมือง กรมการ ให้บอกส่งตัวลงไปยังลูกขุนศาลาฉบับหนึ่ง จะเอาเนื้อความกราบทูลพระกรุณา จะเอาตัวผู้กระทำผิดเป็นโทษตามโทษานุโทษ หนึ่ง เงินอากรส่งบี่ละวงก ให้คิกแบ่งออกเป็นสามส่วน ให้ขุนอินทรสมบัติต้มน้ำสุราไว้สำหรับโรงแต่พอเงินอากรส่วนหนึ่ง ห้ามอย่าให้ขุนอินทรสมบัติและจีนมีชื่อ ต่อผู้ขังน้ำสุราไว้ให้เหลือกว่าจำนวนเงินอากรวงกหนึ่งเป็นอันขาดที่เกี่ยว ประการหนึ่งพรรคพวกบ่าวและทาสขุนอินทรสมบัติเกิดวิวาทกัน

เป็นเหื่อความะโนสาเร่ ก็ให้ขุนอินทรสมบัติสมัครสมานว่ากล่าวให้สำเร็จ
 แต่ในกันเอง ถ้าเป็นเหื่อความมหันตโทษข้อใหญ่ก็ให้ส่งไปยังผู้รักษาเมือง
 กรมการพิจารณาว่ากล่าวตามพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าแลราษฎรฟ้อง
 หากกล่าวโทษขุนอินทรสมบัติและสมัครพรรคพวก ก็ให้ขุนอินทรสมบัติส่ง
 ตัวผู้ตอ้งคดีให้ผู้รักษาเมืองกรมการพิจารณาว่ากล่าว ถ้าคดีตอ้งตัวขุน
 อินทร ก็ให้ขุนอินทรสมบัติแต่งทนายไปว่าไปแก้ต่าง อย่าให้ขัดขวางคดี
 ราษฎรไว้ อนึ่ง อย่าให้ผู้รักษาเมืองกรมการ กรมการแขวง นายบ้านนาย
 อำเภอกะกุ่มขุนอินทรสมบัติ พรรคพวกบ่าวและทาสซึ่งไปทำอากรด้วยกัน
 นั้นกะเกณฑ์ใช้ราชการเบ็ดเสร็จซึ่งมิได้เป็นพนักงาน และเก็บเกี่ยวต่าง
 ช้างโคกระบือขุนอินทรไปให้บ่วยการทำอากรแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ และให้
 ขุนอินทรสมบัติกำชับห้ามปรามว่ากล่าวแก่พรรคพวกบ่าวและทาส อย่าให้
 กระทำกุมเหงฉกชิงฉ้อตระบัด ทำกรรโชกราษฎรเป็นโจรผู้ร้ายปล้นสะคม
 เอาพัสดุทองเงินเครื่องสมอัญมณีของสมณะชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร
 ไพร่บ้านพลเมือง ลูกกำวาดิษ และสุบี่ฝั้น กินี่ฝั้น ซ้อฝั้น ขายฝั้น ทำลาย
 พระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระอุโบสถ พระ
 วิหาร การเปรียญ วัดวาอาราม ฆ่าช้างเอางาและขนาย ฆ่าสัตว์อันมีคุณ
 ซื่อขายสิ่งของตอ้งห้าม ทำให้ผิดก้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปราม
 เก่าใหม่ แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ครนรู้ตอ้งตราให้ไซ้ ถ้ามีทรานกวายูกักษ์-

ตราหนังสือเจ้าจำนวน มาด้วยเรื่องราวจำนวนเงินต้องกันแล้ว ก็ให้พระ
ปลัดกรมการ ลอกเอาท้องตราไว้แล้ว ให้ประทวนท้องตราให้แก่น
ทรงไตรภพผู้เป็นที่ขุนอินทรสมบัติคนใหม่ เข้าต้มสุราจำหน่ายน้ำสุราทำ
อากร ณ วัน ๕ ค่ำ บีมะเส็ง สัปตศก สิบไป อย่าให้เงินอากรเว้น
ว่างอยู่แต่วันหนึ่งได้ตามท้องตราและรับสั่งมานั้นจงทุกประการ

สารตรา ณ วัน ๕^๕ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๗ บีมะเส็ง สัปตศก
อนึ่ง เพลาบ่าย ๔ โมง นายพิบูล นายเวรชาววังมาสั่งว่า ด้วย
นายเสมกรักษามหาดเล็กรับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ฯ สั่งว่า พระยาราชสุภาวดีผู้สำเร็จราชการกรมพระคลังมหาสมบัติ
กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า พระภักดีนุชิตทำเรื่องราวมายื่นว่า เติมเจ้า
พระยานครราชสีมา แต่งให้นายบุญคง รับทำอากรสุรา บ่อนเบี้ยเมืองนคร

ราชสีมา อากรสุราบิลละ $\frac{๓๕}{|}$ บ่อนเบี้ยบิลละ $\frac{๑๐}{|}$ (รวม) $\frac{๔๕}{|}$ เจ้า
พระยานครราชสีมาถึงแก่อสัญกรรมแล้ว พระภักดีนุชิตเห็นว่าเงินอากรสุรา

บ่อนเบี้ยยังมีภาษีขอเบิกเงินอากรขึ้นพระคลังมหาสมบัติออกสุรา $\frac{๒}{|}$ บ่อน

เบี้ย $\frac{๓}{|}$ (รวม) $\frac{๕}{|}$ เข้ากับเดิมบวก สุรา $\frac{๓๗}{|}$ บ่อนเบี้ย $\frac{๑๓}{|}$

(รวม) $\frac{๕๐}{|}$ ขอแต่งตั้งให้ขุนทรงไตรภพทำอากรสุรา ขุนพินิจอักษรทำ
บ่อนเบี้ยแทนพระภักดีนุชิตนั้น ก็ให้ตั้งไปเถิด รายหนึ่งอากรบ่อนเบี้ย

ให้จีนเมืองฉะเชิงเทรา เมืองพนัสนิคม เก็บเงินเจียมทำจำนวนปีละ $\frac{๕๔}{๑}$
 เงินเจียมถึงแก่กรรมตาย ทามีนายอากรไม่ จึงลักยืมเรื่องราวจะขอรับ

พระราชทานทำตามเดิมจำนวนปีละ $\frac{๕๔}{๑}$ นั้น ก็ให้ตั้งเงินตกเป็นที่
 ชุนพัฒนาสมบัติ รับอากรสืบไปนั้นเถิด ให้มีตราพระราชสีห์นำตั้งไปตาม
 อย่างธรรมเนียมตามรับสั่ง.

การสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา

ประกาศสร้างรถไฟสยาม

แต่กรุงเก่า ถึงเมืองนครราชสีมา

มีพระบรมราชโองการมานพระบัตินุรักษ์สุรสิงหนาทคำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศแก่มหาชนทั้งปวงทราบทั่วกันว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชหฤทัยรำพึงถึงเหตุการณ์ซึ่งจะทรงทะนุบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรือง เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นไป ทรงพระราชดำริเห็นว่า การสร้างถนนทางรถไฟเดินไปมาในระหว่างหัวเมืองไกล เป็นเหตุให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมืองได้ เป็นอย่างสำคัญอันหนึ่ง เพราะทางรถไฟอาจจะชักย่นถนนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ไกล ไปมาถึงกันยากให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกเร็วพลัน การย้ายขนสินค้าไปมา ซึ่งเป็นการลำบาก ก็สามารถจะย้ายขนไปมาถึงกันได้โดยง่าย เมื่อเป็นดังนี้ หัวเมืองใดซึ่งที่ดินอุดมก็แต่สินค้ายังไม่บริบูรณ์ เพราะชักหนทางไปมายาก ไม่สามารถที่จะย้ายขนสินค้าที่จะบังเกิดขึ้นไปค้าขายแลกเปลี่ยนกันกับหัวเมืองอื่นได้ ก็คงมีผู้อุตสาหกรรมสร้างท่าแลเพาะปลูกสิ่งสินค้านั้นให้มากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาราษฎรมีทางตั้งการค้ามาหากินกว้างขวางออกไป แลทำทรัพย์สินสมบัติกรุงสยามให้มากมั่งขึ้นด้วย ทั้งเป็นคุณประโยชน์ในการบังคับบัญชา ตระวจฉรราชการ บำรุงรักษาพระราชอาณาเขตให้ราษฎรอยู่เย็น

เป็นสุขได้โดยสะดวก อาศัยเหตุทั้งปวงนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 จึงทรงพระราชดำริพร้อมด้วยความศรัทธาอันแนบแน่น เห็นสมควรจะ
 สร้างทางรถไฟทั้งแก่กรุงเทพฯ ฯ ถึงเมืองนครราชสีมาเป็นสายแรก จึง
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลัง
 มหาสมบัติ จัดการรวบรวมเงินแผ่นดินซึ่งเหลือจ่ายราชการ เป็นทุนส่วน
 หนึ่งสำหรับสร้างทางรถไฟสายนี้ขึ้นเป็นของหลวง และส่วนทุนสำหรับ
 สร้างทางรถไฟสายนี้อีก นอกนั้นสมควรจะเฉลี่ยให้เป็นประโยชน์แก่ไป
 มหาชนผู้มีทุนเต็มใจรับออกช่วยราชการแผ่นดินสมกับความมุ่งหมาย ทั้ง
 เป็นอุบายที่จะได้ชักนำให้หว่านทรัพย์ลงในที่ชอบ ซึ่งจะประกอบการณ์
 ให้เกิดผลประโยชน์โดยสมควรนั้นด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 พระราชทานบรมราชานุญาตให้เจ้าพนักงานกระทรวงคลังมหาสมบัติจำหน่าย
 ส่วนให้แก่มหาชนผู้สมัครรับตามสมควร และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 ให้จัดการแบ่งเงินทุนเป็นส่วนเพื่อมหาชน ซึ่งได้ออกทุนอุดหนุนทาง
 รถไฟนี้ จะได้รับผลกำไรโดยเที่ยงธรรมตามมากแล่น้อยในส่วนแห่ง
 เงินทุนนั้น จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศพระราช
 กฤษฎีกาสำหรับการที่จะสร้างรถไฟสายนี้ไว้ ๑๐ ข้อ ดังต่อไปนี้

มาตรา ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวง
 โยธาธิการ สร้างรถไฟขนาดใหญ่ตามอัตรา ตั้งแต่กรุงเทพฯ ฯ ไปทาง

บางปิ่นกรุงเก่าแลเมืองสระบุรี ถึงเมืองนครราชสีมาสายหนึ่ง อยู่ในพระ
 ราชกำหนดกฎหมายสยามขึ้นไว้สำหรับแผ่นดินเรียกชื่อว่ารถไฟนครราชสีมา
 กำหนดเงินทุนไม่เกินสองแสนชั่ง (๒๐๐,๐๐๐ชั่ง) ถ้วน กำหนดเวลา
 สร้างลงมือไม่ช้ากว่ากันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ แล้วเสร็จไม่ช้ากว่า
 สิ้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๕

มาตรา ๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวง
 พระคลังมหาสมบัติจัดการเงินทุน ซึ่งจะสร้างรถไฟเมืองนครราชสีมา
 เงินทุนนั้นจะแบ่งเป็นส่วน กำหนดส่วนละหนึ่งชั่งยี่สิบบาท (๑ ชั่ง ๒๐
 บาทถ้วน) ไม่เกินแสนหกหมื่นส่วน (๑๖๐,๐๐๐ถ้วน) จำนวนส่วนซึ่ง
 เหลือจากออกเงินแผ่นดินรับไว้แล้วจะจำหน่ายให้แก่มหาชนผู้สมัครเข้าส่วน
 ตั้งแต่วันผู้เข้าส่วนส่งเงินไปแล้ว จนถึงสิ้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ คือกำหนด
 ภายใน ๑๐ ปี ถ้าผลกำไรรถไฟยังแบ่งไม่ได้ฤๅได้แบ่งต่ำกว่าร้อยละ ๕
 ต่อปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต
 ให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รับประกันจะจ่ายเงินแผ่นดิน
 ออกใช้เป็นผลกำไรให้แก่ผู้ถือส่วนจนครบร้อยละ ๕ ต่อปี ถ้าผลกำไรรถไฟ
 ในระหว่าง ๑๐ ปี ซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับประกัน
 จะใช้ให้ครบร้อยละ ๕ นั้นได้มากกว่าร้อยละ ๕ ขึ้นไปอีกเท่าใดก็ดี ผู้ถือ
 ส่วนได้ส่วนแบ่งเป็นสิทธิ์ของตนทั้งสิ้น เป็นแต่เจ้าพนักงานกระทรวงพระ
 คลังมหาสมบัติไม่ต้องออกร้อยละ ๕ ให้อีก แลเมื่อพ้นกำหนด ๑๐ ปีไป

แล้ว ผลกำไรรถไฟนี้จะได้มากน้อยเท่าใดก็เป็นสิทธิ์ของผู้ถือหุ้นทั้งสิ้น ตามแต่จะได้ ถ้าแลตั้งกำหนดทรงพระกรุณาไปรกเกล้าฯ ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติซื้อส่วนกลับ ผู้ถือหุ้นต้องยอมขาย ส่วนคืนให้ตามพระราชกฤษฎีกา อนึ่ง เมื่อการสร้างรถไฟแล้วสำเร็จ บริบูรณ์สิ้นเงินทุนน้อยลงมาเพียงเท่าใด เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะตั้งจำนวนเงินทุนแน่แท้แต่เพียงเท่านั้น ไม่คิดเอาส่วนแบ่ง เป็นของหลวงเลย

มาตรา ๓ ผู้ใดจะซื้อส่วนเท่าใด ต้องทำหนังสือสัญญารับส่วนไว้ ต่อเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติฝ่ายละฉบับ เมื่อเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะต้องการเก็บเงินจ่ายให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการครั้งละเท่าใด จะได้เฉลี่ยเก็บเงินจากผู้เข้าส่วนเรียกเป็นครั้งละส่วน ๆ โดยส่วนร้อยละตามผู้เข้าส่วนน้อยแลมาก ผู้ถือหุ้นได้ส่งเงินแล้ว ก็ส่วน เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต้องออกใบสำคัญสำหรับ ส่วนให้ทุกส่วน ผู้ถือหุ้นจะต้องการใบสำคัญสำหรับส่วนฉบับละส่วน ๆ หลาย ๆ ส่วนต่อฉบับ เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต้องออกให้ตามปรารถนา เมื่อการรถไฟแล้วสำเร็จบริบูรณ์สิ้นเงินทุนน้อยลง เป็นต้นว่า ๑ ส่วนใน ๕ ส่วน ผู้รับสัญญาซื้อส่วนไว้ร้อยละส่วน จะได้ส่วนเพียง ๗๕ ส่วนเท่านั้น เพราะเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะออกส่วน

ได้แก่เท่าทุนแท้ อนึ่ง ถ้าเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะเก็บ
เงินส่วนซึ่งได้ประกาศบอกล่วงหน้าก่อน ๑๕ วัน ไปลงในหนังสือพิมพ์
แลมีหนังสือส่งไปท้วงแล้ว ผู้รับสัญญาเข้าส่วนไม่ได้ส่งเงินจนช้ากว่า ๑๕
วัน เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จะคิดเอาดอกเบี้ยร้อยละ
๑๕ ต่อปี ถ้าพ้นกำหนดไปถึงขั้นหนึ่ง เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหา
สมบัติจะรับส่วนซึ่งได้ให้เงินแล้วเสีย แลส่วนซึ่งรับสัญญาจะเข้าไว้เหลือ
อีกนอกนั้นเท่าใด เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะจำหน่ายให้
แก่ผู้อื่นต่อไป

มาตรา ๔ ผู้ถือส่วนรถไฟนครราชสีมา จะซื้อขายให้ปันแลกเปลี่ยน
เปลี่ยนส่วนของตน ย้ายเจ้าของให้เป็นของผู้อื่นได้ตามความปรารถนา ฤ
จะจำหน่ายส่วนของตนไว้ต่อผู้อื่นก็ได้ แลถ้าผู้ถือตายฤฯ เสียจริต ส่วนนั้นก็คง
ตกเป็นของผู้รับทรัพย์มรดกตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลลักษณะที่จะ
ย้ายเจ้าของส่วนจากคนเก่าตกเป็นสิทธิ์ของคนใหม่นั้น เจ้าของส่วนเดิมต้องมี
หนังสืออนุญาตยอมยกส่วนของตนให้แก่คนใหม่ ส่งตัวสำคัญสำหรับส่วน
เดิมมายังเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติฯ จะได้ถอนชื่อ ถอน
บัญชีคนเก่าแลส่งบัญชีเป็นของคนใหม่แล้วอย่างตัวสำคัญสำหรับส่วน
ชื่อคนใหม่มอบให้ไป ถ้าเจ้าของส่วนเดิมมิได้มีหนังสืออนุญาตยอมยกส่วน
ของตนให้แก่คนใหม่โดยเหตุที่ตายฤฯ เสียจริต ฤฯ เหตุอย่างอื่น บรรดาซึ่งคน

ใหม่ผู้มีหนังสือปฏิญาณ นำตัวสำคัญนั้นมายื่นต่อเจ้าพนักงานกระทรวง
การคลังมหาสมบัติ มีหลักฐานพอเป็นที่มั่นคงได้ว่าคนใหม่ควรจะเป็นเจ้า
ของส่วนโคยยุติธรรมถูกต้อง ตามพระราชกำหนดกฎหมายแล้ว เจ้าพนักงาน
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ก็จะถอนชื่อ ทอนบาญชีคนเก่าแสดง
บาญชีเป็นของคนใหม่ แล้วออกตัวสำคัญสำหรับส่วนลงชื่อคนใหม่มอบ
ให้ไปเหมือนกัน แต่ถ้าผู้ถือส่วนเดิมจะซื้อขายให้บันแลกเปลี่ยนแก่ผู้ใดฤ
จํานำแก่ผู้ใด แลกเป็นทรัพย์สินของคนอื่นต่อไปก็ดี ผู้เป็นเจ้าของส่วน
เก่าและผู้เป็นเจ้าของส่วนใหม่ ยังมีได้ทำตามลักษณะย้ายเจ้าของส่วนตาม
พระราชกฤษฎีกานี้ได้อยู่เพียงใด เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ต้องถือว่าส่วนนั้น ยังตกเป็นสิทธิของเจ้าของผู้ซื้ออยู่ในบาญชีตราหน้า
บรรดาหนังสือมีไปหาแลข้อซึ่งจะเกี่ยวข้องต่าง ๆ เจ้าพนักงานกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติจะผูกแลส่งหนังสือถึงผู้มีชื่ออยู่ในบาญชีเก่าเท่านั้น

มาตรา ๕ เมื่อถึงกำหนดบังคับคือสิ้นเดือนมีนาคมครั้งหนึ่ง สิ้น
เดือนกันยายนครั้งหนึ่ง เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ต้อง
ทำบาญชีแลรายการในระหว่างหกเดือนนั้น ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ที่เบิก
เผย แลแจกผู้ถือส่วนให้ทั่วกัน แลในลำดับนั้นต้องแจกผลกำไรฤาเงิน
รับประกันร้อยละห้าให้แก่ผู้ถือส่วนถึงปีครั้งหนึ่งเสมอไป

อนึ่ง ถ้ามีพระราชบัญญัติฎีกาข้อบังคับกับความเห็นอันใด ซึ่ง

เกี่ยวข้องกับเรื่องรถไฟนครราชสีมาที่เป็นการเบียดเบียนครั้งใด เจ้าพนักงาน
งานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต้องลงในหนังสือพิมพ์เบียดเบียน แลคัด
สำเนาแจกผู้ถือส่วนให้ทราบด้วยทุกครั้งทุกคราว

อนึ่ง ถ้าผู้ถือส่วนเห็นเจ้าพนักงานทำการผิดฤทธิมิพอใจ แลสงสัย
การซื้อโคซื้อหนึ่งฤทธิมีความเห็นฉันทใจ , ผู้ถือส่วนอาจจะมีหนังสือมาต่อว่า
ฤทธิไต่ถามแลแสดงความเห็น ต่อเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ฤทธิถ้าเพราะเห็นว่าเจ้าพนักงานทำผิดพระราชกฤษฎีกา จะร้องฟ้อง ณ โรง
ศาลตามกระบิลเมืองก็ได้ ถ้าเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้
รับหนังสือผู้ถือส่วนต่อว่าฤทธิไต่ถามความสงสัย แลชี้แจงความเห็น ต้อง
ไต่สวนแลตอบชี้แจงไปตามสมควร

มาตรา ๖ ส่วนรถไฟนครราชสีมาซึ่งจำหน่ายแก่มหาชนนั้น เจ้า
พนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จะยังไม่ซื้อกลับคืนก่อนห้าสิบปี คือ
วันที่ ๓๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ เว้นแต่ในระหว่างนั้นผู้ถือส่วน
สมัครจะขายให้แก่ผู้อื่น เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะรับซื้อ
ไว้เองก็ได้ ถ้าพ้นกำหนดห้าสิบปีแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรด
เกล้าฯ ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซื้อส่วน
กลับคืนเมื่อใด เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะเรียกส่วนซื้อ
กลับคืนคราวเดียวหมดฤทธิคราวละเท่าใด กำหนดตามสมควรนั้น ถ้าจะแบ่ง

เรียกส่วนช็อกกลับคืนเป็นกำหนดคราว ๆ จะให้ทักษิณชบวนจับฉลากควร
จะเรียกส่วนที่เท่าใด ช็อกกลับคืนก่อนโดยยุติธรรม เมื่อเจ้าพนักงาน
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะเรียกส่วนของใครช็อกกลับคืน ผู้ถือส่วน
ต้องยอมขายให้ทั้งสิ้น ถ้าเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มี
หนังสือเรียกจะซื้อส่วนใดกลับคืน ผู้ถือส่วนนั้นไม่ส่งมาขายคืน ผลกำไร
แบ่งคราวหน้าก็คงเป็นของหลวง ผู้ถือส่วนนั้นไม่ได้รับอีกต่อไป

อนึ่ง ราคาส่วนซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จะ
เรียกช็อกกลับคืนนั้น จะก็ค่าตามราคาส่วนนั้นขึ้นสูงต่ำกว่าส่วนละ ๑ ซึ่ง
๒๐ บาท ตามที่เป็นราคาตลาดซื้อขายกันอยู่ในพื้นบ้านพื้นเมืองเวลานั้น
โดยตามสมควรแก่ยุติธรรม

มาตรา ๙ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ คำรัสสั่งให้เจ้าพนักงาน
กระทรวงโยธาธิการสร้างทางรถไฟสายนี้ ท่อออกไปอีกในหัวเมืองอื่น
แต่ให้จัดการคงเช่นรถไฟนครราชสีมา เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการ
จะได้เรียงความเห็นสมควรจะรวมทุนกำไรเป็นรายเดียวกัน ฎาแยกเป็น
คนละรายกับรายนี้จะเป็ผลประโยชน์ที่ช่วยกันทั้งสองฝ่ายนั้น มายื่นต่อ
พนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ๆ จะให้มีหนังสือแจ้งไปยังผู้ถือส่วน
รถไฟนครราชสีมา เมื่อได้รับตอบความเห็นอย่างไหนมาก เจ้าพนักงาน
กระทรวงโยธาธิการจะได้รับจัดการตามความเห็นข้างมากนั้น การซึ่งความ
เห็นผู้ถือส่วนนี้จะฟังตามน้ำเสียง คือมีส่วนมากก็มีน้ำเสียงมากตามจำนวน

ส่วนที่มี แต่ถึงอย่างไรการสร้างรถไฟสายนี้ต่อไปอีกเท่าใดจะหักทุนกำไร
 พวกส่วนนี้ ไปทำไม่ได้ ต้องให้เรียกส่วนเงินทุนเข้าใหม่ แต่ในเวลากำลัง
 สร้างรถไฟสายใหม่อยู่นั้น จะชักเนื้อกำไรรถไฟสายเก่าไปเจือจานกันไม่ได้

มาตรา ๘ การสร้างแลจัดการรักษารถไฟนครราชสีมา^{๕๕} เป็น
 หน้าที่เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการรับผิดชอบ^{๕๕} ทั้งแต่การคิดแบบ
 แผนประมาณการ แลเงินจนการสร้างทำการจัดซื้อ^{๕๕} สิ่งของการรับจ่ายเงิน
 แลทำบัญชีการวางเจ้าพนักงานเสนาบดีกรมการอื่น ๆ ^{๕๕} ทั้งสิ้น อนึ่ง
 เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องรักษาผลประโยชน์รถไฟนครราชสีมา
 นี้โดยเต็มกำลังสุดแต่จะทำได้ เมื่อเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเห็นสมควร
 จะจัดการสถานใด จะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบได้
 ฝ่ายละออองธุลีพระบาท เมื่อทรงพระราชดำริพร้อมด้วยท่านเสนาบดี ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว เจ้าพนักงาน
 กระทรวงโยธาธิการจะไ้จัดการไปตามกระแสพระบรมราชโองการ

มาตรา ๙ ในชั้นเจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องคักบัญชี
 รายประมาณเงินที่จะต้องการใช้จ่าย กำหนดเดือนละเท่าใดรวม^{๕๕} ทั้งสิ้นเท่า
 ใด ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วนั้นมายื่นต่อเจ้าพนักงาน
 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ^{๕๕} ๆ ต้องจ่ายเงินให้ตามกำหนด เมื่อสิ้น^{๕๕} กิ่งปี
^{๕๕} คี่สิ้นเดือนมีนาคมครั้งหนึ่ง สิ้นเดือนกันยายนครั้งหนึ่ง เจ้าพนักงาน

กระทรวงโยธาธิการต้องงบบยอทบาญชี่ แลสมบัติพัสดุซึ่งเป็นทุนคง แลเงิน
 รับเงินจ่ายรวมเบ็ดเสร็จเท่าใด หักเก็บเป็นเงินเผื่อขาดเพื่อเหลือแล้วคง
 เป็นส่วนแบ่งเท่าใดนั้น เป็นบาญชี่มายื่นต่อเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลัง
 มหาสมบัติ พร้อมกับรายงานต่าง ๆ ในการรถไฟนั้น เมื่อเจ้าพนักงาน
 พระคลังมหาสมบัติได้รับบาญชี่แลรายงานแล้ว ต้องไปตรวจบัญชีที่เจ้า
 พนักงานกระทรวงโยธาธิการรับเงินส่วนแบ่งมาแล้ว ลงชื่อในงบบาญชี่แล
 รายงานซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทุก
 กิ่งบ่ตามที่ได้ตรวจเห็นถูกต้องแล้วนั้น อนึ่ง ถ้าเจ้าพนักงานกระทรวงโยธา
 ธิการ จะจัดการในเรื่องรถไฟนครราชสีมาประการใด ต้องแจ้งความมา
 ให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติทราบ เพื่อจะได้แจ้งแก่ผู้ถือ
 ส่วนทั้งหลาย อนึ่ง ถ้าเจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ทราบการ
 ในเรื่องรถไฟนครราชสีมา เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องตอบ
 ชี้แจงโดยละเอียด เพื่อจะได้แจ้งให้ผู้ถือส่วนทราบตามพระราชกฤษฎีกา

มาตรา ๑๐ ทางรถไฟซึ่งจะผ่านไปในที่ใด ๆ ก็ดี ฤาโรง
 พัก โรงจักร โรงงาน ในการรถไฟจะต้องสร้างขึ้นในที่ใด ๆ ก็ดี ถ้าที่
 นั้นเป็นที่บ้านคนอยู่ ฤาเป็นที่ห้างร้านโรงจักร โรงงานแลสวนผลไม้มีราคา
 เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องคิกเงินทำขวัญให้เป็นค่าที่ดิน แลค่า
 รื้อเรือนแลค่าผลไม้ต้องเสียตามสมควร แต่ถ่าเป็นที่ไร่นาป่าท่งไม่มีราคา

เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องคิดเงินทำขวัญให้เป็นค่าเรือเรือนเท่า
 นั้น ไม่ต้องให้ค่าที่กินด้วย กำหนดเงินทำขวัญซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวง
 โยธาธิการจะต้องให้ นั้น ไม่จำเป็นต้องตราค่าให้มากมายจนถึงเป็นผล
 กำไรแก่เจ้าของที่ เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องให้แต่พอช่วย
 ทุนพอสมควร เจ้าของที่ที่ต้องยอมรับตามราคา^{๕๖}ที่เจ้าพนักงานกระทรวง
 โยธาธิการ^{๕๕}ให้ แลต้องไปจากที่นั้นตามกำหนดซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวง
 โยธาธิการ^{๕๕}ให้ ถ้าที่ใดจำเดิมแต่วันลงมือจัดการสร้างรถไฟในนครราชสีมา^{๕๕}
 ยังไม่มีเจ้าของหวงแทน ที่สองฟากทางรถไฟกำหนดห่างข้างละห้าเส้นนั้น
 กงตกเป็นที่หลวง ผู้ใดจะถือเอาเป็นเจ้าของเข้าไปทำการในที่ตามกำหนดนั้น
 ต้องประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายเรื่องที่ดินเก่าใหม่ซึ่งมีอยู่แล้ว
 แลจะมีอีกต่อไปภายหน้าด้วย

ประกาศมา ณ วันอาทิตย์ ที่ ๑ เดือนมีนาคม รัตนโกสินทรศก
 ๑๐๕ ณ วันที่ ๘๑๔๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

ตราแผ่นดิน

ประกาศเรื่องการเข้าส่วนรถไฟนครราชสีมา

ประกาศให้มหาชนทราบทั่วกัน ด้วยทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ คำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานโยธาธิการจัดการสร้างทางรถไฟนครราชสีมา แลทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติออกส่วนทุนการสร้างทางรถไฟนครราชสีมา ซึ่งเหลือจากออกเงินแผ่นดินแล้วให้แก่ผู้ซึ่งมีความปรารถนาจะใคร่รับส่วน แฉงอยู่ในประกาศกระแสพระบรมราชโองการแลพระราชกฤษฎีกา

๒๓

ลงวันที่ ๑ มีนาคม รักษากุศลศก ๑๐๕ นั้นแล้ว

ถ้าผู้ใดมีความพอใจจะใคร่รับส่วนด้วยก็ส่วน ก็ให้แจ้งความมายังเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติจะจำหน่ายส่วนแก่ผู้มาขอรับก่อนโดยลำดับ จนกว่าจะหมดส่วนซึ่งสำหรับจะจำหน่าย

ประกาศมาแต่หอรัษฎากรพิพัฒน์ ณ วันที่ ๕ มีนาคม รักษากุ-

๒๓

ศก ๑๐๕

กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์

รองเสนาบดี

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

การเริ่มถมทางรถไฟ

การที่เราทั้งหลายคอยอยู่ว่า เมื่อไรจะได้ขึ้นรถไฟไปเมืองนครราชสีมา แลต่างปรารถนาจะได้เห็นความเจริญของบ้านเมืองซึ่งจะทวีขึ้นในระหว่างที่ได้อาศัยหนทางไปมา แลฤาบรรทุกสินค้าขึ้นล่องได้ง่ายได้เร็วพลันนั้น บัดนี้เราก็ได้เห็นการฤาได้รับข่าวอันดีซึ่งเป็นเวลาจนอยู่แล้วที่จะได้สมความมุ่งมากังข้างคั่นนั้น ค่ายกระทรวงโยธาธิการได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ว่าจ้างมิสเตอร์ ยิมูเร แคมป์เบลล์ ซึ่งเป็นพ่อค้าใหญ่ ณ เมืองอังกฤษ ทำทางรถไฟแต่กรุงเทพฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา ตกกลงกันเรียบร้อยแล้ว จึงได้เริ่มการทำทางรถไฟต่อไป กำหนดว่าวันที่ ๕ มีนาคม เป็นวันที่จะได้เริ่มถมทางรถไฟ กระทรวงโยธาธิการได้จัดการที่จะเชิญเสด็จพระราชดำเนินไปในเวลาพระฤกษ์ซึ่งจะทรงขุดดินถมทางรถไฟนั้น คือได้ปลูกปะรำเป็นโรงพระราชพิธี ณ ผังคลองผดุงกรุงเกษม ตรงท้ายวัดเทพศิรินทราวาสข้าม แลอยู่เชิญพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ราชทูต กงสุลผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศ คนผู้ค้ำชาวยุโรป ไปประชุมพร้อมกันในเวลาพระฤกษ์ทรงขุดดินถมทางรถไฟนั้นเป็นอันมาก ครั้นถึงกำหนดวันที่ ๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ เจ้าพนักงานได้เชิญพระไชยวัฒน์ประจำรัชกาลปัจจุบันนี้ ไปประดิษฐานในโรงพระราชพิธี แลนิมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระธรรมวาโรคม เป็นต้น ไปประชุม ณ โรงพระราชพิธีนั้น แลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ คน

ชาวต่างประเทศทั้งหลาย ซึ่งได้รับหนังสือเชิญ ก็ได้มาพร้อมกันตามกำหนด

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่อง ครึ่งยศอย่างจอมพลทหาร ประทับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนรถพระที่นั่ง แต่เกยพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พร้อมด้วยกระบวนทหารแห่ไปตามเสด็จพระราชดำเนิน ออกประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวบ้อมเสด็จक्षกร เลี้ยวลงถนนบำรุงเมือง ประทับที่โรงพระราชพิธี ทรงจุดเทียนนมัสการพระพุทธรูป แล้วถึงเวลาพระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับที่พระราชบัลลังก์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ คนต่างประเทศ ผู้ทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมกัน พระเจ้าห้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์^(๑) อธิบดีกระทรวงโยธาธิการ ได้กราบบังคมทูลรายงานที่ได้จัดการ ซึ่งจะทำรถไฟแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากพระราชบัลลังก์ ประทับที่ทรงคินซึ่งจะชุกเป็นพระฤกษ์ มิสเตอร์ มิสเชล ผู้แทนของมิสเตอร์ แคมป์เบลล์ จึงกราบบังคมทูลพระกรุณา ทูลเกล้าฯ ถวายเสียมเงินแลแก้วียนเล็กสำหรับพระฤกษ์ชุกคินนั้น มีพระราชดำรัสตอบเสด็จพระราชฤทัย ยินดีพอสมควรแล้ว ทรงหลังน้ำลงเหนือแผ่นดิน ก็จะชุกเป็นพระฤกษ์นั้น แล้วทรงตักคิน เทลงในแก้วียนเล็ก ขณะนั้นพระสงฆ์ถวายชัยมงคล ชาวประโคม ๆ กุรียดนตรี

(๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ทหารถวายคำนับแล้วทำเพลงแตรสรรเสริญพระบารมีพร้อมกัน ครั้นทรงตก
 คินเทลงในเกวียนพอสมควรแล้ว โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช^(๑)
 ทรงไสเกวียนคินไปตามรางที่ซึ่งทอดไปโดยทางปะรำ ครั้นถึงที่ต้นทางที่
 จะทำทางรถไฟแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเทคินลงถมที่นั้น
 แล้ว ให้นำช่างหลายได้ลงมือขุดคินตามทางที่กระทรวงโยธาธิการได้ขุด
 กรุยไว้แล้วนั้น เมื่อทรงเทคินเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินประทับโต๊ะ
 เสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี แลเจ้าพนักงานกระทรวง
 โยธาธิการได้เชิญบรรดาผู้ที่ไปประชุมนี้รับพระราชทานอาหาร เมื่อเสร็จ
 แล้ว มีสเตอร์ เบทเท เจ้ากรมรถไฟ กล่าวคำแสดงความยินดีที่จะมีรถไฟ
 ชันในกรุงสยาม แลถวายสวัสดิมงคลแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 แล้วมีพระราชดำรัสตอบถามสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับสู่
 พระบรมมหาราชวัง

เวลายามเศษ นายห้างผู้รับเหมาทำทางรถไฟ ได้เชิญเสด็จพระ
 บรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี แลผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศทั้งปวงไป
 ประชุมรับประทานอาหารที่ออลเรียนเตนโซเต็ล เป็นการแสดงความ
 รักรมย์ในการสร้างทางรถไฟนั้น.

(๑) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ

รายงานการสร้างทางรถไฟ

วันที่ ๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐

ขอเคชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาในรายงาน
การสร้างทางรถไฟให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ในการก่อนอันล่วงมาช้านานแล้ว ได้ทรงพระราชดำริที่จะบำรุง
พระราชอาณาจักรให้เจริญยิ่งขึ้นโดยการสร้างทางรถไฟ ให้เป็นความ
สะดวกในการเดินทางไกลให้เหมือนใกล้ ครั้นเมื่อมีโอกาสนั้นควร จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์-
วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ทำสัญญาจ้างห้างบั้นชาติแอนค-
กอมปะนี ทำการตรวจทางอันควรจะสร้างทางรถไฟไปทางทิศเหนือ จาก
กรุงเทพพระมหานครไปโดยทางกรุงเก่าแลลพบุรี ตลอดถึงเมืองอุตร-
ดิตถ์ แล้วคิกต่อไปถึงเมืองเชียงใหม่แลเมืองเชียงแสนสายหนึ่ง แลให้
ตรวจทางไปในทิศตะวันออก อันเป็นกิ่งแยกจากกรุงเก่าไปสระบุรีตลอด
ถึงนครราชสีมาอีกสายหนึ่ง พวกห้างบั้นชาติแอนคกอมปะนีได้จับตรวจ
การมาตั้งแต่วันที่รัตนโกสินทรศก ๑๐๗

ภายหลังมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกระทรวงโยธาธิการขึ้น

มีหน้าที่สำหรับศึกษาทำการก่อสร้างสิ่งทั้งปวงตลอดถึงการสร้างทางรถไฟ
นี้ด้วย แลได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานกระแสพระราชดำริไว้ให้ศึกษา
การสร้างทางรถไฟไปนครราชสีมาก่อนทางอื่น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระ
บรมราชโองการแล้ว จึงได้พร้อมด้วยเจ้าพนักงานทั้งหลายในกระทรวง
โยธาธิการรับแบบแผนจากห้างบริษัทแอนต์คอมปะนีที่เขาได้ตรวจแล้วนั้น
มาตรวจสอบอีกชั้นหนึ่ง ที่แห่งใดควรยกย้ายหรือสิ่งใดควรลดน้อยหรือ
เพิ่มเติม อันจะให้การดีขึ้นกว่าเก่า นั้น ก็ได้แก้ไขใหม่โดยเรียบร้อยตลอด
ทุกประการ ทางรถไฟสายนี้ ตั้งแต่กรุงเทพพระมหานครไปถึงนครราช-
สีมา คิดเป็นทางยาวประมาณ ๒๖๕ กิโลเมตร กับ ๗ ทศางค์ คิด
เป็น ๖,๔๔๒ เส้น ๑๐ วา คิดทุนที่ทำการประมาณเป็นเงินไม่เกินกว่า
๑๗๘,๗๕๐ ชั่ง การเป็นแล้วเสร็จบริบูรณ์ เมื่อได้ศึกษาพร้อมเสร็จ
แล้ว จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จับการสร้างทางรถไฟสายนี้ตามที่
ได้ศึกษาก่อนแล้วเสร็จนั้น แลพระราชทานชื่อว่า "ทางรถไฟนครราช-
สีมา" ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระบรมราชโองการแล้ว จึงพร้อมด้วย
เจ้าพนักงานทั้งหลายในกระทรวงโยธาธิการ เสรียมการที่จะได้ลงมือสร้าง
ทางรถไฟนั้น บัดนี้การนั้นก็เรียบร้อยพร้อมแล้ว สามารถที่จะลงมือทำ
การได้ในวันนี้

เวลานี้ก็เป็นศุภฤกษ์อันดี ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลเชิญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงจรดเสียมขุดดินถมถนนทางรถไฟให้เป็นมงคลในครั้งแรก เป็นที่ชักจูงให้เกิดความนิยมยินดีแห่งนายช่างแลคนงานทั้งหลาย อันจะได้ทำการต่อตามรอยพระราชหัตถ์นี้ไปโดยแข็งแรง ให้การแล้วสำเร็จได้โดยพลัน ดังพระบรมราชประสงค์ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ.

พระราชดำรัสตอบ

เรามีความยินดีไม่น้อยเลย ที่ได้มาอยู่ ณ ที่นี้ อันเป็นที่จะได้เริ่มลงมือทำการก่อสร้างทางรถไฟ ซึ่งเราได้คิดอ่านจะทำให้สำเร็จมาช้านานแล้ว เราได้รู้สึกแน่นอยู่ว่า ธรรมดาคความเจริญรุ่งเรืองของประชุมนชน ย่อมอาศัยถนนหนทางไปมาหากันเป็นใหญ่เป็นสำคัญ เมื่อมีหนทางคนจะไปมาได้ง่ายได้ไกลได้เร็วขึ้นเพียงใด ก็เป็นการขยายประชุมนชนให้ไพศาลยิ่งขึ้นเพียงนั้น บรรดาการค้าขายอันเป็นสมบัติของบ้านเมืองก็จะรุ่งเรืองวัฒนาขึ้นโดยส่วนหนทางนั้น เราจึงได้อุทิศสาคะคิจะทำทางรถไฟให้สมกับกำลังบ้านเมือง ก็ได้คิดทำทางรถไฟไปเมืองนครราชสีมาอันก่อน บัดนี้ก็เป็นมงคลสมัยที่เราแลท่านทั้งหลายจะได้เห็นลงมือทำทางรถไฟนี้ ซึ่งเราเชื่อว่าท่านทั้งหลายที่ได้มาพร้อมกัน ณ ที่นี้ จะมีความยินดีเหมือนกับเรากว่

เรามีความชอบใจท่านทั้งหลาย ที่ได้เต็มใจช่วยทำการนี้ให้สำเร็จประสงค์
ของเรา ๆ หวังใจว่า การนี้จะมีผลอันสำเร็จบริบูรณ์ เป็นประโยชน์แก่
ประชาชนทั่วไป เราเต็มใจที่จะได้ลงมือชุกกันทางรถไฟในเคี้ยวนี้

เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร

ทางรถไฟตอนเหนือ

วันที่ ๑๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ เวลาบ่าย ๖ โมง พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทางพระที่นั่งวโรภาสทิฆมาน ทรงพระราช
ดำเนินไปตามทางแก่พระราชวังถึงสถานรถไฟ เสด็จขึ้นประทับบนรถไฟ
พระที่นั่ง พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการที่ตามเสด็จ ก็ได้ขึ้นรถไฟ
พร้อมกัน รถพระที่นั่งใช้จักรออกจากสถานไป เวลาเช้า ๓ โมง หยุดที่
ท่าบลหมวกเหล็ก เสด็จลงจากรถพระที่นั่งเสด็จทอดพระเนตรที่พัก แลที่
น้ำตกในลำหมวกเหล็ก ซึ่งเจ้าพนักงานจัดรับปรินสเซนรี แลปรินสวัล
ก็มานั้น ประทับเสวยเช้าที่ปะรำที่น้ำตกแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถไฟโถงซึ่งกรม
รถไฟแต่งตั้งเป็นรถพระที่นั่งสำหรับทอดพระเนตรทางใต้ถนัดเช้า ๓ โมงครึ่ง

ออกรถไฟต่อไปจนหมดตารางท่าบดสีคว เวลาเที่ยงครึ่ง (ระยะทางตั้งแต่
 สเทชันกรุงเทพ ฯ จนถึงที่นี้ ๕,๖๐๐ เส้น) เสด็จทอดพระเนตรพวกกุดี
 ทำทางแลวางหมอนทางรถไฟแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ท่าบดสีคว ซึ่ง
 ข้าหลวงแลกรมการเมืองนครราชสีมาจ้กรับเสด็จ พระยากำแหงสงคราม
 แทนข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑล แลว่าการเมืองนครราช-
 สีมา แลพระยาสุริยเศชวิเศษฤทธิ ปลัด พร้อมด้วยข้าหลวง ผู้ว่าราชการ
 เมือง กรมการเมืองมณฑลนั้น แลนายพันตรี หม่อมเจ้าศรีไสยเฉลิมศักดิ์
 ผู้บังคับการกรมการทหารราบที่ ๕ พร้อมด้วยนายทหารแลพลทหารกรมนั้น
 แลมีกรมตำรวจภูธรชนมมาเข้าแถวรับเสด็จอยู่ที่นั้นพร้อมกัน พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสด้วย พระยากำแหงสงคราม แลพระยา
 สุริยเศชวิเศษฤทธิ แลผู้บังคับการทหาร แลผู้ว่าราชการเมือง กรมการ
 ตามสมควรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรตรวจแถวทหารแล้วเสด็จประทับพักที่
 นั้น จนเวลาบ่ายโมงเศษ เสด็จขึ้นรถไฟโถง ออกจากที่นั้นกลับมาถึงท่าบด
 หมวกเหล็ก เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ประทับเสวยที่ๆพักท่าบดหมวกเหล็ก
 เสวยแล้วเสด็จทรงรถไฟอย่างเมื่อเวลาเสด็จไป ออกจากท่าบดหมวกเหล็ก
 บ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที กลับถึงพระราชวังบางปอิน เวลายาม ๑ แล้ว
 เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกลับสู่พระราชวัง

(สำเนา)

ร. ที่ ๘๘๒/๑๑๑ ม.ธ. ๑๑

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

๒๕

วันที่ ๑๕ มีนาคม รตนโกสินทรศก ๑๑๑

ถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงมหาราช

ด้วยตัวฉันเองแต่เดิมมาก็ไม่ได้คิดคาดเห็นเลยเป็นความจริงว่าจะมีอายุยืนยาวมาได้จนถึงเพียงนี้ ด้วยมีโรคภัยเบียดเบียนมาตั้งแต่เล็กแต่น้อย จนบัดนี้ถึงอาการคลายช่นก็ยังไม่หายหายหายรอดเป็นแน่นอนใจเลย แต่ไม่มีความเสียใจที่จะต้องเป็นเช่นนี้นักดอก ด้วยรู้ตัวมาแต่แรกแล้ว แต่มีความวิตกบางอย่างซึ่งอยากจะส่งกลัวจะไม่มีสติ ถ้าไม่มีกำลังที่จะพูดจะส่งได้ ได้แบ่งส่งเรื่องเงินปฏิสังขรณ์พระอารามแลเงินโรงเรียน โรงพยาบาล เงินทำศพ ไปที่กรมพระคลังมหาสมบัติ แลพระคลังข้างที่ ตามตำแหน่ง ก็เป็นการเบาไปอย่างหนึ่งแล้ว

แต่ยังมีความวิตกอีกด้วยเรื่องบุตรภรรยา คือผลประโยชน์ของบุตรภรรยาฉันไม่ได้ปล่อยให้หากินอย่างแต่ก่อน ได้หยิบยกให้ตัวฉัน แต่อยู่ข้างมากกว่าแต่ก่อนตามกาลตามเวลา เมื่อแรกก็ต่างคนต่างเก็บรักษาไว้ แต่บัดนี้เพราะเห็นแก่ราชการแผ่นดิน คือหวังแม่น้ำโขงเป็นต้นเหตุแรงกล้า จึงพยายามจะใคร่มีรถไฟขึ้นไปให้ถึงจนได้ ด้วยความมุ่งหมายจะให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ใช้จะคิดหาผลประโยชน์ให้บุตรภรรยาอย่างหนึ่งอย่างใดให้มากยิ่งขึ้นไปกว่านั้นเลย แต่คิดว่าถ้าจะใช้เงินแผ่นดินก็คงไม่พอ ถ้าพอก็จะบ่วยการราชการอื่น ๆ เงินที่บุตรภรรยาฉันได้ โดย

อาศัยอำนาจแผ่นดินโดยแท้ ควรจะให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินด้วย ให้
 เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่จะได้รับเงินนั้นโดยชอบธรรมด้วย จึงไท่เป็นต้นคิด
 ท้วงท้วงในการทำรถไฟนครราชสีมา ด้วยหมายความว่าเงินรายนี้ พอฉัน
 จะเรียกหาว่ากล่าวเอาตามบุตรภรรยาซึ่งนับว่าเป็นเงินนอนหนึ่งอยู่ได้ มา
 ใช้ให้เป็นประโยชน์แผ่นดิน ก็มีผู้ทักเตือนอยู่บ้าง ว่าเงินรายนี้หากไปจะ
 กลายเป็นเงินแผ่นดิน บุตรภรรยาฉันจะกลับไม่ได้อะไรยิ่งไปกว่าแต่ก่อน
 แต่ฉันไม่มีความท้อถอย ด้วยเห็นแก่ความได้เปรียบในราชการบ้านเมือง
 แลเชื่อต่อพระกรุณาแลยุติธรรมของเจ้าแผ่นดินต่อไปภายหน้า กับทั้งเชื่อ
 ความยุติธรรมของผู้ปกครอง ฤๅที่เรียกว่าราชาธิปไตยอันจะมีต่อไปภาย
 หน้า แต่บั้นเงินนี้ก็ยังไม่ได้ใช้สอยอันใด ถ้าต่อไปภายหน้าหากจะมี
 ความคิดเห็นเช่นจะมีผู้ทักเตือนฉันขึ้นบ้างนั้นจริง ๆ ก็จะเป็นความพินาศ
 จิบหายแก่บุตรภรรยาฉัน เพราะความคึกคักผู้เดียว จึงมีความวิตกอยากจะ
 ส่งความเรื่องนี้ไว้ต่อเธอ ฤๅผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะได้รับตำแหน่งแทนเธอต่อ
 ไปอีกเรื่องหนึ่ง เพราะเป็นหน้าที่อยู่ใกล้ชิดกับตัวฉัน เช่นตาพี่ ว่าถ้า
 หากการเรื่องนี้จะมีความคิดเห็นแปรไปประการใด ขอให้เธอแลผู้ที่จะรับ
 การต่อตัวเธอได้นำหนังสือฉบับนั้นถวายต่อพระเจ้าแผ่นดิน แลเสนอต่อ
 ผู้ปกครองแผ่นดิน ขอให้มีความเมตตากรุณาตัวฉันแลบุตรภรรยาอันมุ่ง
 หมายถึงการเจริญอำนาจแลประโยชน์ของบ้านเมือง แล้วจึงมิได้เชื่อถือ
 ถ้อยคำทักเตือนหวั่นหวากอย่างใด ได้เอาทรัพย์สินของบุตรภรรยาทั้งปวงมา

ลงในการรถไฟทางนี้ สันเนือประกาศว่าทั่วกันทุกคน ขอให้ได้รับประโยชน์
 ตามกำลังกำหนดหน้าที่หมาย อย่าให้เป็นการเคลื่อนคลายได้ จะเป็นการ
 เสียชื่อเสียงแลเสียประโยชน์บ้านเมืองอันจะมีสืบไปภายหน้า ขอให้ได้คง
 รับผิดชอบตามสมควรที่จะได้ตลอดไป ฉันทมีความหวังใจว่า ท่านทั้ง
 หลายผู้เป็นเสนาบดีในเวลานี้ คงจะมีความเชื่อถือถ้อยคำอันฉันกล่าวอยู่นี้
 ทั่วไปๆ โดยมากด้วยกัน ต่อไปคงจะช่วยอุกหนุนมิให้การอันนี้กลับกาย
 เป็นการเสื่อมเสียไปได้ ข้อความที่สั่งไว้นี้เธอจะเห็นสมควรเสนอต่อที่
 ประชุมเสียดังแต่ในบัดนี้ไป ฤาจะรอไว้เมื่อถึงวาระซึ่งจะเป็นจึงจะเสนอ
 ก็ตาม ด้วยความจริงเป็นอยู่อย่างไร่อมเป็นอยู่เช่นนั้น มิได้ยากเยื่อเปลี่ยนแปลง
 ไปอย่างอื่นได้ ขอแต่เธอได้มีความเมตตาอย่าได้หนึ่งเสียเลย เมื่อการ
 จะไปตกลงได้ประการใด ก็แล้วแต่จะเป็น นี่เป็นก้อนหนึ่งซึ่งเป็นข้อวิตก
 อันฉันได้แบ่งสั่งเธอไว้ในครั้งนี้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ประชุมเสนาบดี ณ มุขกระสันพระวิมานรัฐยา

๒๕

ณ วันจันทร์ที่ ๒๐ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ ขอพระราชทาน
พระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขา ร.
ที่ ๕๘๒/๑๑๑ ม.ธ. ๑๑ ลงวันที่ ๑๕ มีนาคม แก่กรมหมื่นพิทยาลาภ
พฤทธิธาดา เสนาบดีกระทรวงมหรธรร ด้วยเรื่องเงินที่ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ชักนำเงินอันเป็นสมบัติของบุคคลมาเข้าทุนทำทางรถไฟ
เพื่อจะให้สำเร็จประโยชน์แก่แผ่นดินแล้ว มีพระกระแสเกิดแต่คำคน
กราบบังคมทูลพระกรุณา สงสัยว่าจะกลายเป็นเงินแผ่นดิน จึงได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทราบข้อพระราชดำรินี้ด้วยเป็นหลาย
ประการนั้น พระเดชพระคุณเป็นต้นเกล้าฯ หากที่สุกมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้าฯ ออกจากน้ำใจเองไม่ได้
ปรึกษาโต้เถียงกันเลย ตกลงพร้อมกันตั้งข้อความที่กราบบังคมทูลพระ
กรุณาต่อไปนี้ว่า

ข้อ ๑ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ ได้เป็นผู้รู้เห็นเต็มใจมาแต่
ก่อนแล้ว ว่าได้มีพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้มีความ
เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นอยู่เสมอ แลจะรักษาพระราชอาณาเขตอันกว้างขวาง
ด้วยหนทางไปมาถึงกันเร็ว ให้เป็นที่ใกล้มั่นคงกว่าก่อน แลให้เป็นการ
เจริญแก่การค้าขายนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงพระอุตสาหัก

นำเอาทรัพย์สินสมบัติของพระราชบุตรและพระราชชายา อันเป็นส่วนทรัพย์สิน
สมบัติเฉพาะบุคคลนั้น มาลงในเงินทุนทำรถไฟไปเมืองนครราชสีมา
การเรื่องรถไฟนี้จึงสำเร็จ หากไม่เช่นนั้นการก็จะยังไม่ได้ทำทางรถไฟมาได้
เหมือนทุกวันนี้ เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้แล้ว

ข้อ ๒ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้า ๆ มาแต่ไร ๆ แล้ว
แต่จะเห็นเป็นอย่างอื่นไม่ได้ ด้วยความจริงเป็นดังนี้ คือว่าเงินซึ่งพระราช
บุตรพระราชชายาทรงนำมาลงในทางรถไฟนี้ เป็นทรัพย์สินสมบัติของบุคคล
ไม่ใช่ทรัพย์สินสมบัติของแผ่นดิน แผ่นดินจะถือเอาด้วยอุบายอย่างไรไม่ได้
ไม่เป็นยุติธรรม เว้นไว้แต่แผ่นดินจะข่มขืนเอาด้วยอำนาจปราศจากธรรม
ทั้งปวง มีหิริโอทักปะเป็นต้นแล้ว ก็เสมอเหมือนแผ่นดินปล้นบุคคล
เท่านั้น

ข้อ ๓ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ความเห็นของ
คนที่กราบบังคมทูลพระกรุณาให้เป็นที่สงสัยว่า เงินของบุคคลจะกลายเป็น
เงินของแผ่นดินไปนั้นเป็นความกึกขั้วร้าย หมายถึงกลับเท็จเป็นจริง กลับ
จริงเป็นเท็จ เป็นคนหาที่มีความกึกไม่ เป็นคนผู้มีหน้าใจขั้วร้ายเสมอกับโจร
ผู้ร้ายที่อาจจะเห็นการปล้นเอาทรัพย์สินของผู้อื่นมาว่าเป็นการชอบการควร
คนชนิดนี้ไม่ควรเป็นที่เชื่อฟัง แต่ถ้าเป็นคนมีอำนาจแล้ว ก็อาจจะทำ
ความขั้วร้ายได้ต่าง ๆ โดยไม่มีความละอายแก่ใจแล้ว ก็ให้นึกให้เห็นให้
ฝันไปว่าคนอื่นอาจสามารถที่จะทำความขั้วเสมอกับความกึกขั้วของตัวเอง
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอพระราชทานพระบิณฑุญาบารมี ไต่ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ๆ ตักเสี้ยซึ่งคำคนสอพลอเช่นนี้ไม่เป็นที่ควรฟัง

ข้อ ๔ แม้ว่าจะมีความคิดของคนบางจำพวกเช่นคนชั่วที่กล่าวมา
 ในข้อ ๓ นั้น จะเห็นเป็นว่าทรัพย์สินสมบัติของพระราชบุตร พระราชชายา
 จะไต่มาแต่เงินแผ่นดินเป็นเหตุก่อนแล้ว จึงให้คิดเห็นว่าควรจะกลับเป็น
 เงินแผ่นดินไต่ดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า พระ
 ราชประเพณีแลธรรมเนียมทั้งพระราชกำหนดกฎหมายสำหรับกรุงสยาม
 ย่อมมีความสิทธิ์ขาดอยู่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ฯ จะทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้า ฯ หยิบยกสิ่งใดไปพระราชทานแก่ผู้ใดแล้ว ก็เป็นสิทธิ์
 ของผู้นั้นเด็ดขาดได้ แลการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน
 ส่วนประโยชน์ต่าง ๆ โดยทางตรง ๆ แก่พระราชบุตร พระราชชายานี้ ก็
 เป็นการดีกว่าแต่ก่อนนัก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าไม่เป็นการ
 ผิดอันใดแล้ว แลที่จริงนั้นเป็นความชอบที่ไม่เป็นทางเกี่ยวข้องกับการ
 ภาษีอากรอย่างเช่นเป็นมาแต่รัชกาลก่อนแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราช
 ทานให้เป็นทูลสนพระปริวิตกในข้อนี้ด้วย

ตามความเห็นทั้ง ๔ ข้อ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูล
 พระกรุณามาทางนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้คิดเห็นจริงแท้แน่แก้ไขแล้ว
 ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมกันก็ ฤ็โดยเฉพาตัวก็ จะต่อสู้แก่ผู้ใด
 ผู้หนึ่งซึ่งจะเห็นฤ็จะทำผิดจากความที่กล่าวตกลงทั้ง ๔ ข้อนี้ โดยเต็ม
 กำลังทั้งกาย วาจา ใจ ให้สมกับที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งไว้ใน
 ตำแหน่งองคมนตรี เพื่อจะให้คงเป็นตามความเห็นที่ตกลงนี้ทุกประการ

ควรรีกรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

- ข้าพระพุทธเจ้า ภาณุรังษี (๑)
(อ่านไม่ออก)
 เทวะวงศ์วโรปการ (๒)
 คำรงราชานุภาพ (๓)
 พิทยลาภพฤฒิธาดา (๔)
 นริศรานุกิตติวงศ์ (๕)
 สวัสดิ์โสภณ (๖)
 ไชยันต์ (๗)
 พลเทพ (๘)
(อ่านไม่ออก)
 สุรศักดิ์มนตรี (๙)

- (๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระธรรมาธิบดีแห่งสุวรรณภูมิ เมื่อทรงเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระฯ
- (๒) สมเด็จพระเจ้าฯ กรมพระธรรมาธิบดีวโรปการ เมื่อทรงเป็น กรมหลวงฯ
- (๓) สมเด็จพระเจ้าฯ กรมพระธรรมาธิบดีคำรงราชานุภาพ เมื่อทรงเป็น กรมหมื่นฯ
- (๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เมื่อทรงเป็น กรมหมื่นฯ
- (๕) สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระธรรมาธิบดีนริศรานุกิตติวงศ์ เมื่อทรงเป็น กรมหมื่นฯ
- (๖) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ เมื่อทรงเป็น พระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ
- (๗) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
- (๘) เจ้าพระยาพลเทพ (หม่อม) ภายหลังเป็น เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์
- (๙) เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เมื่อเป็น พระยาสุรศักดิ์มนตรี

(จากเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร)

การเสด็จพระราชดำเนินเปิดทางรถไฟ

สาขานครราชสีมา

ด้วยทางรถไฟทั้งแต่กรุงเทพฯฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ซึ่งทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมรถไฟหลวงจัดสร้างขึ้น แลได้เปิดเดินตั้งแต่
กรุงเทพฯฯ ถึงกรุงเทพฯฯ แลเมืองสระบุรีโดยลำดับนั้น บัดนี้ทางรถไฟสำเร็จ
ตลอดถึงเมืองนครราชสีมาแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการ
เปิดรถไฟสายนี้ แลเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองนครราชสีมาด้วย
เจ้าพนักงานได้จัดการทั้งปวงพร้อมเสร็จ

วันที่ ๒๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ เวลาบ่ายแล้ว
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหารบก เสด็จออกทาง
พระทวารกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินลงทางบันได
ด้านตะวันออก ทรงรถพระที่นั่งมีกระบวนทหารม้าตำรวจราชองครักษ์
เห็นำตามเสด็จออกประตูพิมานไชยศรี ประตูวิเศษไชยศรี ไปตามถนน
หน้าพระลาน เลี้ยวบ่อมเผด็จกษัตริย์ลงถนนสนามไชย เลี้ยวลงถนนป้อม
เมืองถึงประตูสำราญราษฎร์ เลี้ยวไปถนนมหาไชยข้ามสะพานรถไฟพัฒนาภาค
ไปตามถนนหลวงข้ามสะพานนพวงศ์ ถึงที่พักรถไฟหยุดพระที่นั่ง
หน้าโรงพระราชพิธีอันเจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการแลกรมรถไฟหลวง

ได้ตกแต่งประดับประดากว้างไกลไปไม้สักเป็นการวิจิตรงดงาม พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินลงจากรถพระที่นั่ง เสด็จพระราช
 ดำเนินไปประทับที่พระราชบัลลังก์พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า พระบรม
 ราชนีนาถ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งพระองค์
 แลแต่งแก้วเต็มยศ ทั้งผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ แลหัวหน้าพ่อค้าทั้งปวง
 ซึ่งกรมรถไฟได้เชิญมาประชุม เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันในที่นั้น
 พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวง
 โยธาธิการ อ่านรายงานการสร้างรถไฟตั้งแต่ได้ทำมาแล้วเป็นตอน ๆ จน
 ตลอดที่สุดทางถึงเมืองนครราชสีมา กราบบังคมทูลพระกรุณา (ที่จะได้
 นำลงไป) ครั้นอ่านจบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราช
 คำรัสตอบ (ที่จะได้ลงไป) เมื่อมีพระราชดำรัสแล้ว ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้าพนักงานกรมรถไฟ
 เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินมา ทรงมีพระราชปฏิสันถารด้วยพระบรม
 วงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลเจ้า
 พนักงานกรมรถไฟหลวงตามสมควร พอถึงเวลากำหนดพระฤกษ์ เสด็จ
 พระราชดำเนินไปประทับรถพระที่นั่ง เจ้าพนักงานได้ใช้จักรออกจากที่พัก
 เข้าเวลา ๑ โมง ๒๕ ตามระยะทางที่เสด็จพระราชดำเนินนั้นใน ที่พักทุก ๆ
 แห่ง ได้ตกแต่งประดับด้วยธงแลใบไม้สัก ตามเสาโทรเลขมีธงข้างซ้าย
 เป็นคู่ติดกับตรา จักรกลางเป็นรูปล้อรถมีปีกติดเสาละคู่ ตั้งแต่ที่พัก

ถึงกรุงเทพฯ ตลอดจนถึงเมืองนครราชสีมา ทั้งมีกรมการอำเภอผู้ใหญ่
 บ้านแลราษฎรมากอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ให้ร้องถวายชัยมงคล
 ตลอดหนทางที่เสด็จพระราชดำเนิน ในที่บางแห่งซึ่งมีหมู่บ้านใหญ่ ๆ ที่
 มีโรงเรียน มีเด็กนักเรียนมาร้องสรรเสริญพระบารมีแลพระสงฆ์สวดชัยน
 โทถวายชัยมงคล เมื่อถึงที่พักกรุงเก่าหยุดพระที่นั่ง พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นมรุพงศ์ศรพัฒน์ (๑) ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล
 กรุงเก่า แลผู้รักษาราชการ กรมการอำเภอ ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎรมากอย
 เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทให้ร้องถวายชัยมงคล พิณพาทย์ทำเพลงสรรเสริญ
 พระบารมี พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จพระราชดำเนินลงจากรถพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่มารับ
 เสด็จตามสมควร แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับรถพระที่นั่ง เจ้า
 พนักงานใช้จกักรเดินต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ถึงที่พักแก่งคอยหยุด
 พระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจากรถพระที่
 หนึ่ง มีพระราชดำรัสด้วยข้าราชการ แล้วประทับโต๊ะเสวยกลางวันพร้อมด้วย
 พระบรมวงศานุวงศ์ แลมีการเลี้ยงข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ที่ตามเสด็จ
 ไปด้วยไป เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่ง รถใช้
 จกักรเดินต่อไปถึงที่พักปากช่อง หยุดรถพระที่นั่งรถจกักรับน้ำลงหม้อ ใน
 เวลาที่หยุดนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยา-

(๑) ชื่อมาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศรพัฒน์

ภรณ์แก่เจ้าพนักงานกรมรถไฟ ซึ่งไปจัดการรับเสด็จอยู่ในที่นั้น ๑ นาย
 ครั้นรถจักรรับน้ำลงหม้อเสร็จแล้วใช้เดินต่อไป เมื่อถึงหลักศิลาอันเป็นที่
 ระลึกในการเสด็จพระราชาดำเนินซึ่งปักอยู่ข้างทางก็สควขึ้นไป หยุดรถ
 พระที่นั่ง เสด็จพระราชาดำเนินลงจากรถ ขึ้นไปทอดพระเนตรหลักศิลาแล้ว
 เสด็จกลับมาประทับรถพระที่นั่ง รถใช้จักรออกจากที่นั้น ในระยะนี้ไปหยุด
 รถในระยะตำบลโคกกรวด เจ้าพนักงานกรมรถไฟจุดกั้นระเบิดศิลาถวาย
 ทอดพระเนตรแล้วออกเดินรถต่อไป พอเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ถึงที่พัก
 เมืองนครราชสีมา อันเป็นที่สุดของทางรถไฟ ในที่นี้พระเจ้าน้อยยาเธอ
 กรมขุนสรพรพิทธิประสงค์^(๑) ซึ่งมาจัดการรับเสด็จ พระเจ้าลูกยาเธอ
 กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช^(๒) ซึ่งมาจัดการทหาร แลพระยากำแพงสงคราม
 ผู้แทนข้าหลวงเทศาภิบาล แลข้าหลวงผู้รักษาราชการเมือง กรมการอำเภอ
 ข้าราชการมณฑลนครราชสีมาแลมณฑลใกล้เคียง มาคอยเฝ้าทูลละออง
 ธุลีพระบาทเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน
 ลงจากรถพระที่นั่ง มีพระราชปฏิสันถารด้วยผู้ที่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
 ตามสมควรแล้ว ในขณะนั้นกองทหารปืนใหญ่แลกองทหารราบที่ ๕ ซึ่งมา
 คอยตั้งแถวรับเสด็จ ได้ทำวันทียาวุธ แลยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัด
 แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ

(๑) คือมาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

(๒) คือมาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

พระราชดำเนิรตรวจแถวทหารแล้ว เสด็จทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จมาตาม
 ทางถนนเข้าในตลาค ไปออกถนนราชดำเนินหน้ากำแพงเมือง ทรงมา
 พลับพลาท้ายหลวง เสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง ประพาสตามสนามหญ้าใน
 บริเวณหน้าพลับพลาท้ายหลวง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราช
 ทานเสมาผูกคอเด็ก ทำด้วยเงินมือนักขรพระบรมนามาภิไธย จารึกโดยรอบ
 กลางมือนักขร จ.ป.ร. ข้างบนเป็นพระเกี้ยว แก่เด็กบุตรข้าราชการและ
 ราษฎรชาวเมือง ซึ่งมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเวลานั้นแล้ว เสด็จ
 พระราชดำเนินเข้าสู่พลับพลาในท้ายหลวง ตามระหว่างหนทางที่เสด็จ
 พระราชดำเนิน ตั้งแต่ที่พักรถไฟตลอดถึงพลับพลาท้ายหลวง มีการตกแต่ง
 ตั้งซุ้มประดับด้วยธงแลใบไม้สดเป็นระยะตลอดไป พระสงฆ์วัดต่าง ๆ
 ในเมืองนั้น ได้ปลูกประรำตั้งเครื่องบูชา คอยสวดขยันโตถวายชัยมงคล
 จนถึงที่สุกทางจะเข้าตลาค แลมีการเล่นเต้นรำของชนชาวเมืองตลอดทาง
 ที่เสด็จพระราชดำเนินเป็นการครึกครื้นรื่นเริงของราษฎรชาวเมืองทั่วไป
 จนถึงวันเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพฯ ทั้งพวกจีนพ่อค้าชาวตลาค
 ก็ได้ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาตลอดทาง ในเวลาค่ำวันนั้นเสด็จออกทอดพระเนตร
 เพลง เสด็จขึ้นเวลา ๔ ทุ่ม

วันที่ ๒๒ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพลับพลาในท้ายหลวง ทรงม้าพระ

ที่หนึ่งเสด็จไปทางถนนราชดำเนินหน้ากำแพงเมือง เลี้ยวเข้าประตูชุมพล
 ประพาสตามถนนในเมือง ตรงไปเลี้ยวถนนกำแพง ไปประทับที่ศาลา
 ว่าการมณฑล ทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในบริเวณนั้นแล้ว เสด็จพระราช
 ดำเนินไปประพาสวัดกลาง เสด็จขึ้นบนวิหารใหญ่ อันเป็นที่สำหรับ
 ประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์ของข้าราชการในเมืองมณฑลนั้น มีพระสงฆ์
 ราชาคณะ ซึ่งขึ้นไปจากกรุงเทพฯ มีพระราชกระวี ผู้อำนวยการศึกษา
 เป็นประธาน และพระครูถนอมอนุกรมอันคับในวัดต่าง ๆ มากอยสวค
 ชยันโตถวายชัยมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุกเทียนนมัสการ
 พระพุทธรูปแล้วเสด็จมาประทับ มีพระราชดำรัสด้วยพระสงฆ์ราชาคณะ
 ประมาณครึ่งหนึ่ง พระราชทานปัจจัยมูลแก่พระสงฆ์ที่มารับเสด็จตาม
 สมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินข้ามสะพานไปทอดพระเนตรอุโบสถ
 อันตั้งอยู่กลางสระบัวด้านตะวันออก เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงจุกเทียน
 นมัสการพระพุทธรูปเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร
 ศาลเทวรูปต่าง ๆ ซึ่งชาวเมืองนั้นเรียกกันว่าหอ نارายณ์ ในหอนี้มีรูป
 พระอิศวร พระนารายณ์ พระพิฆเนศวร ทำด้วยศิลาอันเป็นของโบราณ
 และมีเทวรูปอื่น ๆ อีกหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรง
 จุกเทียนทองเทียนเงินบูชาเทวรูป มีเจ้าพนักงานสำหรับรักษาหอนั้นจัด
 เครื่องสังเวद्यมาบวงสรวงแล้ว เสด็จพระราชดำเนินประพาสตามร้านขาย

ผ้าแลสิ่งของต่าง ๆ ไปรศเกล้า ๆ พระราชทานเสมาผูกคอกแก้แก้บุตร
 ชาวบ้านอย่างวันก่อน แล้วเสด็จไปประพาสโรงทหารกองทหารราบที่ ๕
 มณฑลนครราชสีมา ซึ่งได้จัดตั้งเป็นกองขึ้น ในที่นี้มีทหารยืนแถวอยู่กลาง
 สนามที่หัด ทำวันทियाวธวายนับ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี
 แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบนเรือนผู้บังคับการ แล้วเสด็จไปทอก
 พระเนตรที่อยู่พลทหารแลโรงเลี้ยงอาหาร โรงม้า ทอกพระเนตรที่ต่าง ๆ
 ในบริเวณโรงทหารเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นทรงม้าพระที่นั่งเสด็จกลับ พอถึง
 ศาลหลักเมือง ทรงจุกเทียนบูชาเทพารักษ์ แล้วเสด็จทรงม้าพระที่นั่ง
 กลับทางเดิม ออกประศุชมผล มาตามถนนเข้าสู่พลับพลาค่ายหลวง
 เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศ
 ทหารบก เสด็จออกหน้าพลับพลาในค่ายหลวง ประทับพระราชอาสน์
 พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ฝ่ายทหารพลเรือนแต่ง
 พระองค์แลแต่งตัวเต็มยศ ฝ่ายทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ว่าราชการเมืองกรม
 การเมืองกรมการอำเภอ ผู้ใหญ่บ้าน แลราษฎรชาวเมือง ทั้งพวกจีนพ่อค้า
 นำดอกไม้ธูปเทียนมาถวายชัยมงคล พระยากำแพงสงครามอ่านคำถวาย
 ชัยมงคลแทนราษฎรชาวเมืองทั้งปวง เมื่ออ่านจบแล้วให้ ๓ ลา แล้ว
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบ พอมีพระราชดำรัส
 แล้วให้อีก ๓ ลา แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี แล้วทรงพระกรุณา

ไปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ข้าราชการหัวเมืองแล
 นายทหาร ซึ่งประจำกองทหารราบที่ ๕ มณฑลนครราชสีมา เสร็จแล้ว
 เสกัจขึ้น เวลาบ่าย ๔ โมง เสกัจออกพระราชทานธงประจำกองกรมทหาร
 ราบที่ ๕ (ตั้งจะได้ลงไป) แล้วเสกัจขึ้น เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสกัจทรงม้าพระที่นั่ง แยกปลับพลาค่ายหลวงไป
 ประพาสบ้านหัวทะเล พอสุกพระยะบ้านแล้ว เสกัจพระราชดำเนินกลับทาง
 ริมกำแพงเมืองค้ำน้ำได้ มาออกถนนราชดำเนิน เสกัจกลับเข้าสู่ปลับพล
 เวลาเสกัจออกประทับหน้าปลับพลในค่ายหลวง พระศรีสิทธิสงคราม
 นำละคอนมาเล่นถวายทอดพระเนตรที่หน้าปลับพล ประทับทอด
 พระเนตรละคอนอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษ เสกัจขึ้น

วันที่ ๒๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสกัจออกทรงม้าพระที่นั่งแยกปลับพลใน
 ค่ายหลวงไปตามถนนพระราชดำเนิน เลี้ยวเข้าในตลาดจีน เสกัจลงจากม้า
 พระที่นั่ง ทรงพระราชดำเนิน ประพาสตามร้านขายผ้าแลสิ่งของต่าง ๆ
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเสมาผูกคอแก่บุตรจีนชาวตลาด
 แลบุตรชาวราษฎรชาวบ้านอย่างวันก่อน ๆ แล้วเสกัจพระราชดำเนิน
 แวะเข้าในบ้านพระเจริญราชกิจ อำเภอจีน เมืองนครราชสีมา ทอด
 พระเนตรทำใหม่สำหรับทอผ้าต่าง ๆ แลทอดพระเนตรบ้านเรือนพระเจริญ
 ราชกิจ ในที่นั้นขุนฉายาสาศึกกรได้ตั้งกลองฉายพระบรมรูป เสร็จแล้ว
 เสกัจออกพระราชดำเนินจากบ้านพระเจริญราชกิจ ประพาสตามร้านตลาด

ต่อไปจนสุดตลาดแล้ว เสกัจทรงม้าพระที่นั่ง เสกัจพระราชดำเนินต่อไป
ถึงบ้านมิสเตอร์โคกเชกชั้น อธิบดีเนี้ย เสกัจเข้าไปทอกพระเนตรลำปะทร
ซึ่งเป็นลำธารชกน้ำมาใช้ในเมือง แล้วเสกัจกลับทางบุงทาหลัวมาทาง
หนองบัวรอง ออกถนนราชดำเนิน กลับเข้าสู่พลับพลาในค่ายหลวง

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสกัจออกพลับพลาในค่ายหลวง บรรดา
ข้าราชการและพวกจีนพ่อค้าราษฎร ในเมืองมณฑลนครราชสีมา ให้นำ
สิ่งของและสัตว์ป่าต่าง ๆ มาทูลเกล้า ฯ ถวาย ส่วนหญิงผู้ศรัทธาข้าราชการ
การแลราษฎรทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ
เสร็จแล้วเสกัจพระราชดำเนินจากพลับพลาประทับทอกพระเนตร มวยชาว
โคราชที่สนามหน้าค่ายหลวง ทอกพระเนตรมวยแล้ว ทรงม้าพระที่นั่ง
เสกัจมาทางถนนราชดำเนิน เข้าในเมือง ทอกพระเนตรที่ซังนักโทษ
เมื่อเสกัจพระราชดำเนินถึงที่นั้น เป็นเวลาค่ำ ไม่ได้ทอกพระเนตรทั่ว
แล้วเสกัจพระราชดำเนินไปออกประตูบ้านใต้ เลียบไปตามถนนริมกำแพง
เมืองข้างใน เลี้ยวผ่านทางถนนหน้าที่พักตำรวจภูธร ตรงไปเข้า
ถนนกำแพง เลี้ยวลงถนนยมราช ถึงบ้านพระยากำแพงสงคราม เสกัจ
ลงจากม้าพระที่นั่ง เสกัจทรงพระราชดำเนินขึ้นไปประทับบนเรือนพระยา
กำแพงสงคราม ทอกพระเนตรบ้านเรือน แลการตกแต่งบ้าน แล้วมี
พระราชดำรัสด้วยพระยากำแพงสงคราม จนเวลาทุ่มเศษ เสกัจออกจาก
บ้าน ทรงม้าพระที่นั่งไปออกทางเดิม เสกัจกลับเข้าสู่พลับพลา

เวลาห้าเสด็จออกประทับหน้าพลับพลา ทอดพระเนตรกะเหรียง
ขี้ปลำญาเรียกตามชาวเมืองนั้นว่า "ข้าแจะ" แล้วทอดพระเนตรลาวแคน
อยู่จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน
เงินแก่พวกที่มาเล่นทั่วทุกคน

วันที่ ๒๔ ธันวาคม วันโกสินทรศก ๑๑๕ เวลาเช้าโมงเศษ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงม้าพระที่นั่งแก่พลับพลาท้าย
หลวงไปตามถนนราชดำเนิน เลี้ยวเข้าประตูชุมพล ไปทางถนนในเมือง
ออกประตูพลแสนก้านเหนือ ตามทางที่เสด็จพระราชดำเนิน มีพระสงฆ์
วัดต่าง ๆ ปลุกประโคมเครื่องบูชา คอยสวดถวายชัยมงคลในเวลาที่เสด็จ
พระราชดำเนินผ่านไปถึง เมื่อเกือบใกล้จะไปถึงพลับพลาที่ประทับร้อนที่
กระทาเกลือ มีนางมคเขมรมาทรงผัดถวายทอดพระเนตร พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวหยุดม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินลงทอดพระเนตรนาง
มค แล้วทรงม้าพระที่นั่งต่อไป ถึงพลับพลาประทับร้อนที่กระทาเกลือ
หยุดม้าพระที่นั่ง เสด็จไปทอดพระเนตรพวกหญิงรามัญโหนดผ้าตะบิตเป็น
เชือกลงไม้เท้ารำโดยวิธีต่าง ๆ แล้วเสด็จพระราชดำเนินประทับพลับพลา
โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเสมาเงินผูกคอแก่บุตรราษฎรชาวบ้าน เสร็จแล้ว
เสด็จไปทรงทอดพระเนตรชาวบ้านทำเกลือสินเธาว์ แล้วเสด็จทรงม้าพระ
ที่นั่งไปประพาสวัดพนมวัน ทอดพระเนตรวิหารอันเป็นของโบราณ ทำ
ด้วยศิลาแท่งใหญ่ ๆ ประดับซ้อนขึ้นไป แล้วทรงจารึกพระบรมนามาภิไธย

เป็นอักษรย่อ จ.ป.ร. ในแผ่นศิลาฝาผนังวิหาร และมีอักษรว่า พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสเมื่อ รัตน-
 โกสินทรศก ๑๑๙ แลลงวันตามจันทรคติ วัน ๒ เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ
 พุทธศักราช ๒๔๔๓ จุลศักราช ๑๒๖๒ เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินมา
 ประทับพลับพลาที่ประทับร้อน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แจกเสมา
 แก่บุตรราษฎร แล้วเสวยกลางวันพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จ
 แลมีการเลี้ยงข้าราชการด้วย เสร็จแล้วเสด็จประทับทอดพระเนตร
 แห่บั้งไฟแลตักสองประชัน เรียกว่า ตักสองแสง เป็นของข้างมณฑล
 ตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงจากพลับพลาทอดพระ
 เนตรจุกกรวดลาว เสร็จแล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา มีพระราชดำรัส
 ด้วยเจ้านาย ข้าราชการที่ตามเสด็จ พอเวลาบ่าย ทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จ
 พระราชดำเนินกลับตามทางเดิมมาพลับพลาภายหลังหลวง เวลาค่ำเสด็จออก
 ประทับหน้าพลับพลา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราช
 อีสริยาภรณ์แก่ข้าราชการแลพระราชทานสัญญาบัตรฝ่ายทหาร สัญญาบัตร
 พลเรือน แล้วประทับทอดพระเนตรการเล่นต่างๆ ของคนชาวประเทศนั้น
 อยู่จนเวลา ๔ ทุ่ม เสด็จขึ้น

วันที่ ๒๕ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพลับพลา ทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรแก่ข้าราชการ เสร็จแล้วทรงม้าพระที่นั่ง

เสด็จออกจากค่ายหลวงไปประทับที่พักรถไฟ มีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่ไป
 เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทส่งเสด็จในที่นั้นตามสมควร แล้วเสด็จพระราช-
 ดำเนินตรวจแถวทหาร ทลอดแล้วเสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่ง เจ้าพนักงาน
 ใช้จักรออกจากที่พักเมืองนครราชสีมา เวลาเช้าโมงเศษ ทหารปืน
 ใหญ่ยิงปืนถวายคำนับ รถไฟพระที่นั่งเดินมาตามระยะทาง ถึงที่พักตำบล
 สูงเนิน รถหยุดรับน้ำลงหม้อ ครั้นเสร็จแล้วใช้จักรเดินต่อไป ถึงที่พัก
 ตำบลแก่งคอย เวลาเช้า ๕ โมงเศษ หยุดรถ เสด็จพระราชดำเนินลงจาก
 รถพระที่นั่งไปประทับโต๊ะเสวยกลางวัน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์
 เสด็จการเลี้ยงข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยเหมือนเมื่อวันก่อน เมื่อเสร็จ
 การเลี้ยงแล้ว ทรงพระดำเนินมาทรงรถพระที่นั่ง รถใช้จักรออกจากที่
 พักแก่งคอยเวลาเที่ยงแล้ว ถึงที่พักกรุงเก่าเวลาบ่ายโมงเศษ หยุดรถ
 เสด็จพระราชดำเนินลงจากรถพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสด้วยพระเจ้าห้อง
 ยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล
 กรุงเก่า แลพระสงฆ์ราชาคณะซึ่งมากอยรับเสด็จประมาณครู่หนึ่ง แล้ว
 เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่ง รถใช้จักรเดินต่อมาถึงที่พักสามเสนเวลาบ่าย
 ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินลงจากรถ
 พระที่นั่ง ทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินไปสวนกุหลาบแล้วกลับเบญจมาศพิตร
 จนเวลาค่ำเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับจากเมืองนครราชสีมา มาตาม
 ระยะเวลาในตำบลที่พักต่าง ๆ มีกรรมการอำเภอผู้ใหญ่บ้านราษฎรคอยให้
 ร้องถวายชัยมงคล แลเด็กนักเรียนร้องสรรเสริญพระบารมี พระสงฆ์
 สวดขยันโตอย่างวันเสด็จทุก ๆ แห่ง เป็นเสร็จการพระราชพิธีเสด็จพระ
 ราชดำเนินเบิกทางรถไฟสายนครราชสีมาเท่านี้

รายงานการเบิกทางรถไฟสายนครราชสีมา

ซึ่งพระเจ้าอนงยาเธอ

เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จ

กระทรงโอชาธิการกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอเดชะ^(๑)

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคม
 ทูลพระกรุณาถึงการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา อันเป็นทางแรกที่ได้
 จับทำขึ้นในประเทศไทย โดยพระราชดำริแลพระบรมราชโองการ
 แห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จำเดิมตั้งแต่เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๐๖
 ได้มีพระบรมราชโองการ ดำรัสเหนือเกล้า ๆ ให้สัญญาจ้างช่างชาวต่าง

(๑) วันที่ ๒๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

ประเทศ ทำการตรวจทางที่จะสร้างรถไฟสายนี้ เมื่อการตรวจทางได้ทำอยู่ถึงเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๐๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมรถไฟ ได้ตรวจเตรียมการที่จะลงมือสร้างพร้อมเสร็จ ถึงวันที่ ๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทรงพுகินตมทางครั้งแรกเป็นพระฤกษ์ แล้วช่างได้กระทำการต่อไป จนการพร้อมเพรียงพอที่จะเดินรถไฟได้พลาง ในระยะตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงกรุงเก่า ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงได้เสด็จพระราชดำเนินเปิดทางรถไฟ ตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงกรุงเก่า ในวันที่ ๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ทาง ๗๐ กิโลเมตร เป็นพระฤกษ์ก่อนแล้วเปิดให้มหาชนโดยสาร แลส่งสินค้าไปมาค้าขายต่อไป แลต่อแต่นั้นมา เมื่อทางรถไฟได้ทำแล้ว ยาวออกไปเพียงเท่าใดก็ได้มีพระบรมราชโองการกำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ขยายการเดินทางยาวออกไปเพียงเท่านั้น คือเมื่อ ณ วันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ มีพระบรมราชโองการกำรัสเหนือเกล้าฯ ให้เดินรถต่อขึ้นไปถึงแก่งคอย คิดเป็นทาง ๑๒๕ กิโลเมตร นับตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึง ณ วันที่ ๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖ มีพระบรมราชโองการกำรัสเหนือเกล้าฯ ให้เดินรถต่อขึ้นไปถึงหมวกเหล็ก แลณวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘ มีพระบรมราชโองการกำรัสเหนือเกล้าฯ ให้เดินรถต่อขึ้นไปถึงปากช่อง นับตั้งแต่กรุงเทพฯ เป็นระยะทาง ๑๘๐ กิโลเมตร

ในบัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้า มีความยินดีที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่าการสร้างทางรถไฟสายนี้เป็นอันพร้อมเพรียงพอที่จะเปิดรถให้เดินได้ตลอดถึงนครราชสีมาแล้ว นับตั้ง

แต่กรุงเทพฯ ฯ ถึงนครราชสีมา เป็นระยะทาง ๒๖๕ กิโลเมตร แต่ใน
ระยะกิโลเมตร ๑๖๘ ถึง ๑๖๙ กิโลเมตรนั้น เป็นที่สูงที่สุดกว่าทุกแห่ง
ในทางนี้ มีประมาณสูงกว่าระดับน้ำทะเล ๔๓๕ เมตร ส่วนที่สูงทาง
ข้างนครราชสีมาต่ำลงกว่าตอนนี้ แต่ก็ยังมีประมาณสูงกว่าระดับน้ำ
ทะเลอยู่อีกถึง ๒๒๗ เมตร

ความยากลำบากในการทำรถไฟนี้ ย่อมเป็นอยู่ในตอนตั้งแต่
หินลับไปจนถึงคลองไผ่มากกว่าทุกแห่ง ความยากลำบากนั้นย่อมเป็นไป
ในการก่อสร้าง แต่ทั้งการต่อสู้ความใช้ช่วย

เครื่องล้อเลื่อนซึ่งมีอยู่ในเวลานี้ คือ รถจักร ๑๙ คัน รถสำหรับ
คนโดยสาร ๓๘ คัน รถสำหรับบรรทุกสินค้า ๒๑๑ คัน

ตามทางรถไฟแต่กรุงเทพฯ ฯ ถึงนครราชสีมา มีสถานีชั้นที่หนึ่ง
๓ แห่ง ชั้นที่สอง ๔ แห่ง ชั้นที่สาม ๒๐ แห่ง ที่หยุดรถ ๑๑ แห่ง

จำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายในการสร้างรถไฟนี้มีจำนวน ๑๗,๕๘๕,
๐๐๐ บาท คิดเฉลี่ยเป็นกิโลเมตรละ ๖๖,๓๖๐ บาท เมื่อคิดเทียบ
เทียบกับราคารถไฟ อันได้สร้างในเมืองต่างประเทศฝ่ายตะวันออกด้วยกัน
ในบางสายซึ่งทราบเกล้า ฯ ในราคาได้ รถไฟสายนี้ก็หาได้มีราคาแพงไป
กว่ารถไฟเหล่านั้นไม่

ในเวลานี้ กรมรถไฟเตรียมรถพระที่นั่งพร้อมที่จะได้รับเสด็จได้
ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินไปยังนครราชสีมา ที่สูงทางเป็น

เผด็จม แล้วจะได้เห็นรถรับคนแลเดินค้าคักค่อไป ตามกระแสพระบรมราช-
 โองการ ให้พระราชประสงค์แลพระราชดำริแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
 ผู้ทรงพระราชอุทิศสาหุกระทำให้ทางรถไฟได้มีขึ้นในประเทศสยามเป็น
 ครั้งแรกนั้น ได้สำเร็จพระราชประสงค์บริบูรณ์ในวันนี้ ประโยชน์แห่ง
 การอันได้มีรถไฟขึ้นนี้ไม่ต้องพรรณนา คงจะเป็นสิ่งที่หมายอันดี ในพระ
 วิริยะบารมีแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เป็นพระเกียรติยศไปสิ้นกาลนาน
 เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาใน
 นามของกรมรถไฟ ในสมัยอันเป็นพระฤกษ์เสด็จพระราชดำเนินเปิดทาง
 รถไฟครั้งนี้ ด้วยความตั้งใจอันดีพร้อมกัน ขอให้ความเจริญ จึงมีแก่รถ
 ไฟแลแก่บ้านเมืองด้วย กับทั้งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่
 แห่งทางรถไฟแลบ้านเมือง จงทรงพระเจริญด้วยพระเกียรติยศสิ้นกาลนาน
 คึงข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ถวายชัยมงคลดังนี้

ด้วยเกล้าฯ ด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

พระราชดำรัสการเปิดทางรถไฟ

สายนครราชสีมา^(๑)

เราก็คิดเห็นว่าวันนี้ ที่ได้เชิญให้มาเปิดทางรถไฟ อันเป็นสาย
 สำคัญอย่างทีหนึ่ง ในพระราชอาณาจักรของเราี้ ควรนับว่าเป็นวัน

(๑) วันที่ ๒๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

อันเป็นมหามงคลสมัยวันหนึ่งในรัชกาลของเราได้ แม้ว่าจะมีความซัดซึ้ง
 ยากลำบากเป็นอันมากอย่างใด ๆ ที่ไม่ได้คิดเห็นแต่ก่อนนั้น มาซัดซึ้ง
 ไม่ให้ทางการรถไฟสำเร็จบริบูรณ์เร็วขึ้นกว่าเวลานอกอีก บัดนี้ ก็พึง
 เป็นที่ยินดีของเราทั้งหลายได้แล้ว ว่าเป็นอันหมดสิ้นไปแล้ว แลในกาล
 ที่สุดก่อนนี้ พระมหานครแห่งพระราชอาณาจักรของเรา ก็ได้มีทางตรงไป
 มาติดต่อกับนครเก่าแก่แต่โบราณของกรุงสยามเมืองหนึ่งแล้ว กับทั้งติด
 กับหัวเมืองของเราบางเมืองที่เห็นได้ว่าจะเป็นการเจริญขึ้นไปในภายหน้า
 หลายเมืองด้วย ในการที่กระทำให้เป็นผลสำเร็จขึ้นนี้ เราขอขอบใจ
 เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ อันเป็นที่รักใคร่ของเรา แลขอแสดงความ
 ยินดีแลขอบใจอย่างยิ่งแก่ท่านทั้งหลายในกรมรถไฟทั้งสิ้น

ในไม่ช้าก็โมงนั้ รถไฟที่คอยรับพวกเราอยู่บัดนี้ ก็จะได้เร็ววี
 ไปตลอดทางตอนซึ่งทำใหม่ ในตำบลที่เมื่อเร็ว ๆ นี้ คนเดินทางแลคน
 คำขายทั้งหลายต้องไปมาอยู่โดยลำบาก แลโดยความลำบากยากเย็นเข็ญใจ
 ตลอดในบ้ำอันหนึ่งซึ่งเพียงแต่ชื่อของบ้านนั้นก็ทำให้คิดเห็นเป็นความร้อน
 อย่างเผาไฟ แลมีไอเป็นโรคร้ายติดต่อกันด้วย เมื่อถึงที่นั้นแล้ว เราก็
 จะคำนึงได้โดยความยินดีว่า ตั้งแต่สืบไป หนทางไปมาในระหว่าง
 ประชาชนทั้งหลายที่เมืองนครราชสีมา ที่กรุงเก่า ที่กรุงเทพฯ กับตำบล
 ทั้งปวงอันตั้งอยู่ในท่ามกลางแถบนี้ จะดีขึ้นได้เพียงไร คำใช้สอยเดินทาง
 จะถูกสงกว่าแต่ก่อนเท่าไร แลจะไม่เป็นที่น่ากลัวอันตรายเหมือนแต่ก่อน

เพียงไรก็ช่วยแล้ว แลจะเห็นได้เหมือนกันว่าจะเป็นการสะดวก แลมีผล
 ขึ้นได้อีกเพียงไร ในการที่จะไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ทำการเพาะปลูก
 ฤๅทำการค้าขายอย่างใด ๆ ในแถบที่ใกล้กับทางรถไฟนี้แห่งหนึ่งแห่งใด
 เหมือนกันหมด แต่ในขณะเดียวกัน เมื่อไปถึงบ้านนั้น เราก็จะไปมีความ
 สดกจิตอันหนึ่ง เมื่อรำพึงถึงชีวิตของคนทั้งหลาย ซึ่งต้องเสียไปเป็นอัน
 มากในระหว่างเวลาที่ก่อสร้างทำการอันหนักอย่างยิ่งในทางตอนนั้น อันนี้
 แลเป็นสิ่งซึ่งนับว่าเป็นราคาอย่างสูงที่สุด ซึ่งต้องเสียไปสำหรับให้มีทาง
 รถไปอันเป็นประโยชน์

เรามีความสนใจนัก คุ้มอันนิยนิยแลพนักงานอื่น ๆ อันมีความ
 พยายามมาก ผู้ซึ่งเราได้เคยเห็นกระทำมาตั้งแต่แรกโดยความอุตสาห
 แล้วนั้น ไม่ได้มาอยู่เห็นการงานที่ทำไว้ได้โดยสำเร็จบริบูรณ์ ณ ที่นี้คุ้ม
 เรายังมีความระลึกถึงคุณความดีของเขาทั้งหลายเหล่านั้นอยู่ทุก ๆ คน มีเป็น
 ต้น คือ มิสเตอร์เบทเก เจ้ากรมรถไฟคนเก่า ผู้มีชื่อเสียงอันปรากฏผู้มี
 ใจดีแต่สิ่งที่ชอบแลผู้มีความเพียรยิ่งนัก

เราหวังใจว่า ทางรถไฟสายนี้ที่ฝ่ายเราได้ทำสำเร็จ เพราะความ
 แกล้วกล้าองว่องไวแลความพยายามต่อกรงานของอันนิยนิย แลพนักงาน
 ชาวต่างประเทศทั้งหลายซึ่งรับราชการอยู่เป็นอันมากฉะนั้นแล้ว คงจะกระทำ
 ให้มีผลเหมือนกัน ให้ประชาชนคนของเราเจริญขึ้น ในความแกล้วกล้าอง

ว่องไว แลในความพยายามก่อการงาน เหมือนตั้งเช่นทางรถไฟ ได้
 กระทำให้เกิดขึ้นในประเทศอื่นๆ แล้ว เราหวังใจอีกด้วยว่า เมื่อประชาชน
 ได้คบหาไปมาถึงกันมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยมีทางรถไฟใช้ได้ง่ายแล้ว
 คงจะกระทำน้ำใจที่มีความรักใคร่ซึ่งกันและกันนั้นอีกด้วย แลความรักบ้านเมือง
 ของตนด้วยก็ดี ให้แข็งแรงยิ่งขึ้นอีก แลเมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว คงจะเป็น
 ที่อุกหนุนแลกระทำให้เจ้าแผ่นดินของตนรีบเร่งขยายทางรถไฟ แม้ไปใน
 ภูมิภาคแห่งอื่นๆ ในกรุงสยามนี้ด้วย

เราขอประกาศว่า ตั้งแต่วันนี้สืบไป ให้เปิดทางรถไฟทั้งแก่
 กรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมาสายนี้ สำหรับรับใช้กิจการของคนทั้งปวง
 เทอญ.

(คัดจากหนังสือเรื่อง การรถไฟไทย ที่ระลึกในงานพระราชทาน
 เพลิดเพลิน หม่อมเจ้า เสริมสวัสดิ์ กฤดากร ณ สุสานหลวงวัดเทพศิริน
 ทราวาส ๒๒ มีนาคม ๒๔๘๔)

เรื่อง

กรมหมื่นสรรพลีทธิประสงค์

ทรงจัดการ ณ เมืองนครราชสีมา

ร.พ. ๑๑๐-๑๑๑

๒ ๖๔ ๕ ๑
สราตราเจ้าพระยาจักรี ฯ ถึงพระพิเรนทรเทพ

๕
เรื่องจัดการเมืองนครราชสีมา

(สำเนา)

ที่ ๓/๑๖

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

๒๔

วันที่ ๒๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๐

สราตรา เจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระพิเรนทรบาศีศรีสมุท เจ้ากรม
พระตำรวจใหญ่ซ้าย ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวกลางกรมการเมืองนครราช
สีมา ถวายพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัตินุสรสูรสิงหนาทคำรัสเหนือ
เกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
สรรพสิทธิประสงค์^(๑) เสด็จขึ้นมาจัดการบ้านเมืองชำระความโจรผู้ร้าย
เป็นตำแหน่งข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น ตามกำหนดในแผนที่
ซึ่งข้าหลวงหัวเมืองลาวกลางจะได้บังคับว่ากล่าวตามท้องตราที่ ๒๔๒

๒๓

ลงวันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ นั้น ให้พระยาสุรศักดิ์
มนตรี^(๒) เป็นแม่กองใหญ่ พร้อมด้วยออกพี่เชอพลทหารเที่ยวตรวจตรา

(๑) ค่อมมาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

(๒) ค่อมมาเป็น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

จับใจผู้ร้ายส่งมาถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลิตธิฯ ชำระที่
นครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงแก่ พระเจ้า
น้องยาเธอกรมหมื่นสรวรพลิตธิฯ ฯลฯ แลพระยาสุรศักดิ์มนตรี โพร่พลทหาร
เป็นกำลังราชการตามสมควร ความแจ้งอยู่ในท้องตราที่ ๑๔ ลงวันที่
๒๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ นั้นแล้ว แต่เงินที่จะจ่ายใช้ราชการเมือง
นครราชสีมาแลจ่ายเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า
ครั้นจะให้เจ้าพนักงานตั้งฎีกาเบิกเงิน ในท้องพระคลังคุมขึ้นมาจ่ายใช้
ราชการ พระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงถึงเมืองนครราชสีมา ก็เป็นระยะ
ทางไกล จะหาทันราชการไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์^(๓) ทรงพระดำริเทียบเงินประจำเดือนตาม

อัตราข้าหลวงอื่น ๆ ส่งกรมมหาดไทยประมาณปีละ $\frac{๓๕๐}{๑}$ ถึงเดือนให้เจ้า
พนักงานกรมมหาดไทยตั้งฎีกาเบิกเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงต่อเจ้าพนักงานพระ
คลังมหาสมบัติ ผากคลังไว้ให้ข้าหลวงหัวเมืองลาวกลางหักเงินภาษีอากร
เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นไว้ แลทำฎีกาใบเสร็จ ให้เจ้าภาษีนายอากรนำใบ
เสร็จลงไปส่งต่อเจ้าพนักงานกรุงเทพฯ จะได้หักเงินที่เจ้าพนักงานกรมมหาด
ไทยตั้งเบิกไว้แทนเงินภาษีอากร แต่เลขไพร่หลวงไพร่สมคองเมืองกอง
ส่วยต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังพระราชวังบวรอยู่ในแขวงเมืองข้าหลวง
หัวเมืองลาวกลางเท่าใดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลิตธิประสงค์

(๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์

ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ทรงบังคับการสิทธิ์ขาดตามสมควรแก่ราชการที่จะ
 จัดไปโดยความเรียบร้อย มิให้เจ้ากระทรวงเรียกส่วยแก่เจ้าเมืองทั่วเพีย
 นายกองเหมือนแต่ก่อน เจ้าพนักงานกรมมหาดไทยได้คักบาญชีจำนวนเลข
 จำนวนส่วยเมืองนครราชสีมาเมือง ชัยภูมิเมืองภูเขียว เมืองชนบทส่งแล
 ค้างสอกของหนักมาในท้องตรา^๕ความแจ้งอยู่แล้ว ถ้าพระเจ้าน้อยยาเธอ
 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงชำระได้ขุนหมื่นตัวเลขเงินทองของส่วยตั้ง
 แต่จำนวนปีรัตนโกสินทรศก^{๒๔} ๑๑๐ มากน้อยเท่าใด จับจ่ายใช้ราชการ
 บำรุงบ้านเมืองเป็นเงินเท่าใด คงเก็บรักษาไว้เท่าใด ถ้าสิ้นจำนวนปีแล้ว
 ให้มีใบบอกส่งยกทางว่าวรายเมืองรายกองจำนวนเลขเดิมเลขขึ้นจำหาย
 คงฉกรรจ์ แลบาญชีเงินส่วนแผ่นดินที่เก็บได้จำหน่ายใช้ราชการ แลเหลือ
 เก็บรักษาไว้ยกสืบลดสองให้แก่นายกองเจ้าหมู่คุมเลขเก็บส่วยเท่าใด ลงไป
 ณ กรุงเทพฯ ในเดือนกรกฎาคมให้ทันกำหนดเสมอทุกปี แต่เงินอากรค่า
 นานี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกรมนาส่งท้องตราบังคับกับเสตมภ์
^๕ขึ้นมาให้ข้าหลวงเก็บเรียกเงินค่านาแล้วส่งเงินลงไป ณ กรุงเทพฯ ฯ ตาม
 ธรรมเนียม แต่เงินสคน้อยร้อยละสิบห้าเท่านั้น ให้ข้าหลวงรับไว้จ่ายใช้
 เจือจานราชการตามอย่างข้าหลวงเสนาแต่ก่อน แลการภาษีอากรต่าง ๆ
 ในปีรัตนโกสินทรศก^{๒๔} ร้อยสิบ เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ จะจัด
 การตั้งแต่งเจ้าภาษีนายอากรไปก่อน เมื่อต่อไปภายหน้าเห็นสมควรประการ
 ใด จะได้จัดราชการไปตามสมควร รวมประมาณเงินภาษีอากรในเมือง

นครราชสีมา เมืองชั้น ๕ ตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ปีละ $\frac{๑๕๐๐}{๕}$ จะคิด

ส่วนเงินเจริญขึ้นปีละ $\frac{๖๐}{๕}$ เสมอไป ถ้าข้าหลวงจ้กราชการบ้านเมือง
เจริญขึ้นมากกว่าที่ประมาณไว้เท่าใด ข้าหลวงจะเอาเงินที่ขึ้นนอกจาก
อัตราใช้ราชการอย่างใด ต้องขอพระบรมราชานุญาตก่อนทุกครั้ง ถ้าข้า
หลวงจะส่งรายงานการภาษีอากรแลบัญชีเงินรับเงินจ่ายรายละเอียดเสมอ
กึ่งปีครั้งหนึ่งในกำหนดนี้ ยอมให้ข้าหลวงจ้กการห้าปีคือตั้งแต่รัตนโกสินทร

๒๔ ๒๔ ๒๔
ศก ๑๑๐ จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ แต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๔
นั้น ถึงปลายปีจะล่วงไป ต้องทำงบประมาณเงินภาษีอากรแลเงินส่วย
เงินค่าราชการตัวเลข ซึ่งประมาณจะได้รับ แลทำงบประมาณเงินใช้
ประจำบ้านเมืองแลการจรซึ่งจะได้จ่ายใช้ในบั้นหน้าส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ ฯ
ก่อนสิ้นปีในสองเดือน เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติจะได้คำริการนำข้อ
ความกราบบังคมทูลพระกรุณา เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงจะมี
ตราอนุญาตขึ้นมาให้จ่ายเงินนั้นใช้ได้ตามควรแก่ราชการ ได้ค้ำสำเนา
กระแสรายการคำริสอศของพนักงานขึ้นมาให้พระพิเรนทรเทพ ฯ ข้าหลวง
นำกราบทูลพระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงทราบฝ่า
พระบาท เพื่อจะได้ทรงจ้กราชการให้เป็นที่เรียบร้อยตามพระกระแสพระ
ราชคำริ แลห้องตราซึ่งโปรดเกล้า ฯ ขึ้นมานี้ จึงทุกประการ.

ประทับตราพระราชสีห์ใหญ่มาเป็นสำคัญ.

รายงาน กรมหมื่นสรรพลีพิทักษ์

เกี่ยวกับการจัดการที่เมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐

เขียนที่เมืองนครราชสีมา

วันที่ ๒๔ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๐

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรง
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ค้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธ
เจ้ารับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ไปจัดการแลชำระผู้ร้ายแขวงลาว
กลาง^๕ ครอง^๕ พระเดชพระคุณเป็นอันเกล้าฯ หากที่สุจริตได้ข้าพระพุทธเจ้า
ได้กราบบังคมออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๒๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก
๑๑๐ ถึงเมืองสระบุรีวันที่ ๒๓ เมษายน พระณรงศ์สงคราม,
พระสยามลาวบดี, พระรัตนกาศ, กรมการได้จัดทำที่พัก ณ หาดหน้า
วัดสมุทประภัสร์ แลจักโคต่าง ๆ พาหนะส่งตามสมควร ข้าพระพุทธเจ้า
พักรอเร่งพาหนะอยู่ที่เมืองสระบุรี ๑๒ วัน ได้ช้างเมือง.....ห้าช้าง
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจอร์จสว่างศรี จักช้างเพี้ยคพร้อมกบฏอีก
ห้าช้างร่วมสิบช้าง ม้าเมืองส.....โคต่าง ๕๐๐ โคนแล้ว ข้าพระพุทธเจ้า

หมายเหตุ ที่จุดไว้ทั้งแก่น้ำนี้เป็นต้นไป เพราะค้นฉบับหนังสือราชทนายก่อนหน้า
ของบรรพต

ได้ออกจากเมืองสระบุรีวันที่ ๕ พฤษภาคม พักนอนในแขวงเม...สองคืน
 พระยาสระบุรี กรมการ ได้ทำที่พักรับตามสมควร พักในแขวงเมืองจันทัก
 เมืองชั้นเมืองนคร.....สามคืน พักในแขวงเมืองนครราชสีมาสยามคืน
 ถึงเมืองนครราชสีมาวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พระ...พระพิเรนทรเทพข้าหลวง
 กรมการจัตที่พักรับที่ทุ่งบุรพในเมืองพอสสมควร แล้วข้าพระพุทธเจ้าแล...ที่มา
 ด้ว้ยทั้งปวงพักอยู่เป็นปรกติแล้ว มิได้มีผู้ใดช่วยเจ็บในกาที่ไปฝึกที่ฝึกธาค
 อากาศไม่ ด้ว้ยเศษะ...บารมีใต้ฝ่าดองธูลีพระบาทปกเกล้า ฯ ข้าพระพุทธ
 เจ้าแลข้าหลวงคนที่ไปด้ว้ยทั้งปวงก็มีความสบาย.....มิได้เป็นอันตราย

ส่วนในการโจรผู้ร้ายในคราวแรกไปถึงก็ยังมิขึ้นบ้างสองสามคราว
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษาพระยา...พระพิเรนทรเทพ จัดให้นายโตมหาด
 เล็กบุตรพระยาราชโกษาจัน แลนายจันมหาดเล็กบุตร... (ปลัดเนียม)
 กับนายร้อยโทนายสาย นายร้อยตรีนายปลั่ง นายร้อยตรี นายอ่ำ คุมทหาร
 แยกย้ายกันสืบสอด.....จับ ก็หาได้ตัวตรงเรื่องไม่ แลข้าพระพุทธเจ้าได้
 จัดให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์อ่ำ กับจ่านายสิบนายเฟื่อง แลนักเรียน
 พลทหาร ๑๒ คนไปรั้งตระเวนอยู่เมืองรัตนบุรี แลจัดให้นายร้อยโทขุนพล
 นิศสุรการ นายร้อยตรีนายอ่ำ นักเรียนนายสิบพลทหาร ๒๔ คน ไปรั้ง
 ตะเวนทางเมืองชัยภูมิ, เมืองจตุรัส เมืองบ้านเหนือจนครังค์ ซึ่งเป็นช่อง
 ผู้ร้ายไปมาทางเมืองวิเชียร, บัวชุม, ไชยบาดาล ที่คนทั้งปวงชิมทราบกันว่า
 เป็นที่รับผู้ร้ายซึ่งลักช้าง, ม้า, โค, กระบือ, คนไปแล้วเป็นไม่ต้องตามนั้น
 ทางกองหนึ่ง จนบัดนี้ก็มิได้ใคร่ปรากฏว่าเกิดโจรในที่ใดซึ่งเป็นปล้นไม่

แลคนที่จะใช้สอยในเมืองนี้ ที่จะเลือกให้เป็นทีพอวางใจได้ก็เป็น
 อ้นยาก ค้ำวายเป็นหนึ่งกันมาเสียช้านาน ข้าพระพุทธเจ้าไม่กล้าจะจับใครใช้
 ได้ คนในชั้นผู้ใหญ่ก็ได้พระมหาดไทยซึ่งว่าที่พระพลเป็นบุตรเจ้าพระยา
 นครราชสีมา (ทองอิน) นั้นคนหนึ่งพอเป็นผู้ใหญ่ได้ ข้าพระพุทธเจ้า
 พังก็ยังไม่สู้กะไรนัก ในก่อน ๆ กรมการผู้ใหญ่เหล่านั้น.....ว่าเป็นธรรมดา
 แต่ก็ยังไม่มีความขึ้น ล้าคดีผู้ใช้แต่ในเวลานี้ที่แต่เห็นว่าพอจะใช้ราชการได้
 ก็แต่พวก.....เล็กมีอยู่หลายคน คือ นายโตบุตรพระยาราชาโกษา (จัน)
 นายจันบุตรพระยาสุริยเดช (เนียม) นายคำ.....พระยาสุริยเดช
 (เนียม) นายเปลี่ยนบุตรพระยาประชาชีพ (เทโพ) นายเปลี่ยนบุตร
 นายคำหลานพระยาโคราช (เมฆ).....คงบุตรพระปรีชาอักษร
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอแรงมาช่วยราชการเป็นผู้ชำระอยู่บ้างแต่ราชการอื่น ๆ
 บ้าง.....ทุกวันนี้ แต่นายจันนั้นเป็นคนคล่องแคล่วขึ้นใหม่ ๆ แดแสวงหา
 ชื่อเสียงอยู่ นายโตนั้นเป็นคน.....หลัก ๆ มันคงพอไว้วางใจได้ทั้งสอง
 คน แต่คนกรมการอื่น ๆ ที่พระทิวเรนทรเทพใช้อยู่ในคราวจับผู้ร้าย.....
 บิมาณพังทุใช้ไม่ได้ตั้งแต่กรมการจนเสมอที่แต่ออกไปตรวจค่านจับผู้ร้าย
 คราวใดก็ไปกรรโชกคนก็.....เงินค่าธรรมเนียมแลรับสินบนปล่อยเสีย
 เนื่อง ๆ จนชั้นเมืองชั้นทั้งปวงก็เป็นตามกัน ค้ำวคนพื้นเมือง.....ชั้นชื่อ
 ว่าจะส่งไปในเมืองโคราชถึงยอมก้เงินเขาให้ ค้ำวความที่รัฐตระลาการ

ผู้คุมข่มกั้วถึงกัน.....ผู้ร้ายจริงก็มักได้แต่ตัวจำนำมีนายหมวกแลญาตีเขย
 ขามาถึงก็ยอมสารภาพยอมเสียค่าพิณัยไถ่ทวน.....ผู้ร้ายแล้วเป็นแล้วโทษ
 มากก็คมาจนที่ข้าพระพุทธเจ้าชำระ เร่งให้ส่งผู้ร้ายว่าส่งไม่ได้ขอสารภาพ
 ใช้ทุนแล...แทน ครั้นไม่ยอมจะเอาตัวจริง ๆ สามวันก็ได้ตัวคนร้ายมาส่ง
 เห็นกั้วเกล้า ๆ ว่าที่ผู้ร้ายหนากักง...อย่างนี้อย่างหนึ่งเป็นแน่ราษฎรกำหนด
 ผู้ซึ่งจะช่วยจับกุมผู้ร้ายพากันกลัวว่าจะไปไม่ตลอดจะเกิด... ทักไปสู้หนึ่งไม่
 ได้จึงมีเป็นใจ มาในชั้นนี้ถูกออยเป็นธุระขึ้นมากกั้วได้รับรางวัลแลบังคับ
 เข้า ถึงจับคน ชุมช่อนนอนบ้ำแลที่ไปปล้นเขามากก็ได้มาส่งชำระ
 รับหลายราย ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานจตุเงินรางวัล..... พระ
 ราชทานเป็นราย ๆ ตามยากง่ายสำคัญมีสำคัญไปเนื่อง ๆ หลายราย และ
 ความผู้ร้ายซึ่งเกิดขึ้นในชั้นข้าพระพุทธเจ้า... ไม่มีก็เรื่องเลยที่้องชำระ
 อยู่เป็นผู้ร้ายชั้นพระพิเรนทรเทพแต่งกองจับออกจับมาโดยมาก เป็นการ
 ชำระที่สุกกั้วแก้ไขใจจับใจ เอาอายกันช่องผู้รับส่งผู้ร้ายหรือเอเยน
 ผู้ร้ายอย่างอายพระพิทักษ์อุเทน นั้นมาตั้ง... เสมาบวิรักษ์กองท่าน แลใช้
 ให้เป็นผู้ไปจับกับนายร้อยโทนายช่วงก็ไปเป็นคู่มือกันเข้า ก็ให้ผู้ร้ายจริง
 เสียบ้างรายหนึ่งสองรายพอชื่นใจ แล้วก่อไปก็เป็นที่ความแลซัดกัน
 ยุ่งไป เทียวจับเอาเป็นบ้าน ๆ ให้ร้องยิงปืนเป็นนอย่างผู้ร้ายแล้วพิจารณา
 เอาเองกั้วอาญาบ้ำของผู้อย่างเหลือเกิน ตบตักจนฟันหักปากแตก แล้ว

ชำระในโบสถ์บิณฑบาตประจำระลอกเอาเงินปล่อยเสียก็มาก ถ้าส่งเข้ามาในเมือง
 ก็มาจำไว้บอกเข้าบ่วยตายหลายสิบคน ที่ทำทั้งนั้นทั้งปวงแลเห็นกันว่า
 ทำให้คนกลัวแล้วจะได้เสียเงินให้ง่าย ๆ แลคนทั้งปวงก็กลัวอย่างนี้ จึง
 กลับมาร้องหลายสิบราย ชำระได้ความจริงไว้หลายเรื่องหลายราย ฟังเสียง
 พระพิเรนทร์ก็เป็นที่ไม่เชื่อก็ไซ้เชื่อก็เชิงพูดไม่เต็มปาก ค้วยแกลสรเสริญ
 อ้ายพระเสมานายร้อยโทไว้เต็มปากแก่คนใช้ของแกแล้ว เป็นในเรื่องไป
 กรรโชกแดงเอาเงินข้างม้าเขา พิจารณาได้จริงซ้ำพระพุทธรเจ้าได้ตัดสิน
 ทำโทษไปแล้วก็หลายราย ยังพิจารณาอยู่ก็มีไม่ใคร่จะได้พิจารณาผู้ร้ายบ่า
 ก็รายเลย ที่เป็นทั้งนั้นจะเป็นแกไปถูกขอลงโทษของบ่าวไว้มากอย่างไรเป็น
 แน่จึงได้ปล่อยให้มันเป็นไปก็หลายเรื่องหลายราย แลในเรื่องราวที่ซ้ำพระ-
 พุทธรเจ้ารับ ๆ อยู่ ก็ไม่มีปรากฏร้องกล่าวโทษถึงพระพิเรนทร์ด้วยก็เรื่อง
 นึก และมีเสียงก้องอยู่มากก็มามีเรื่องราวอยู่เรื่องหนึ่ง.....หาเป็นใจความ
 ว่า พระพิเรนทร์เป็นใจก้วยขุนรุตลำแดง นายแพ่งกล้าตาบอกเอาเขามา
 จำ.... ของเขา แล้วให้ลูกไปเอาข้างของเขามา เขาไม่มีผิดหรือต้องผู้ร้าย
 ชักฟังก็ไม่มีเรื่องจริง ซ้ำพระ.....ได้ส่งเรื่องราวให้พระพิเรนทร์ ๆ แจ้ง
 ความว่า หลวงวิชิทพ้อตาของอ้ายผู้ร้องนั้นให้ แลแกก็ออก.....ว่าการที่
 ให้ ไปเอาของเขามาให้ก็ไม่เป็นอันให้ได้ จะขอกินข้างก็ล้มเสียแล้ว จึง
 ขอกินเงินให้ตามราคาซ้ำพระพุทธรเจ้าเห็นก้วยเกล้า ๆ ว่าก็พอฟังเป็น

ธรรมได้ ก็ได้ให้แก่นเงินให้กับเจ้าของข้างไปแล้ว ...อันนี้ก็จะเป็นขุนรุต
 สำแดงกับอ้ายแพ่งกล้าตามอกคักกัน ท้ายตัวเขาทั้งสองก็ลงเอาของที่เขย
 ผู้.....ข้างหนึ่ง แล้วก็ต้องยกให้พระพิเรนทร์รับเสียด้วยอีกข้างหนึ่ง ที่
 จะว่าพระพิเรนทร์ลงมือด้วยถ้า.....เหลือเกิน ถ้าจะเป็นนั้นก็จะเป็นแต่
 ทราบแล้วหนึ่งไม่ร้อนใจ เหมือนกับเรื่องหนึ่ง พันมโนฤทธิคนใช้.....รับ
 เงินสินบนเขา แล้วทำใบรับเซ็นชื่อพระพิเรนทรเทพให้ไป ครั้นนายร้อย
 โทนายช่วงไปจับเขามาจําหน้าผู้ร้าย เขาก็เอาใบเสร็จนั้นออกมาสู้ว่า
 พระพิเรนทร์ให้เป็นเสร็จ ความจึงมาแตกขึ้นผู้มาเสียก็ร้องต่อพระ
 พิเรนทร์ ๆ ก็น่าจะร้อนไต่สวนก็หาร้อนไม่ พึ่งก็รวมสั่งให้นายร้อยโท
 ชำระสักสามเดือน... ได้เอาตัวมาชำระไม่ จนเขาร้องที่เข้าพระพุทธรเจ้า ๆ
 จึงให้ตามตัวพันมโนฤทธิมาถาม ก็สารภาพว่าได้เซ็น.....พระพิเรนทร์สั่ง
 เข้าพระพุทธรเจ้าเห็นว่าไม่มีหลักฐานที่อ้างอิงจึงตัดสินเป็นเช่นปลดอมลงโทษ
 ๖๐ ตัง... ..เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า สิ่งที่น่าจะเป็นที่ร้อนใจแก่ก็ยังเย็นอยู่ได้

อนึ่ง เมืองนครราชสีมา จะกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ที่จะกราบ
 บังคมทูลให้ซักว่าอย่างไร.....เมืองนั้นคล้ายนครศรีธรรมราชแต่ก็จะชนาค
 กัน แต่ในเมืองนี้มีบ้านมากกว่า ถนนก็คล้ายกันแต่ถนน.....ราชโศกกว่า
 งามกว่า ประตูกี่มี ๔ เหมือนกันแต่คนละอย่าง ที่นครราชสีมาที่ ประตู
 ไม่มีตลับแต่ และหลัง.....หอรบ ถนนใหญ่ในเมืองกว้าง ๔ วา ตักเป็น

สี่เหลี่ยม มีถนนกลางเมืองเหมือนกัน แลที่นอกเมือง.....ราชจะมีบ้าน
 ครึกครื้นกว่าสักหน่อยกว่าถนนใหญ่ ที่นครราชสีมาบ้านเมืองกันเป็นส่วน
 แก่ทิศตะวันตก...ไปประมาณ ๒๕๐ เส้น เป็นสวนหมากมะพร้าวเป็นพื้น
 ไม้อื่นไม้ไคร้มี ทั้งเมืองปรากฏมีทุเรียนหนึ่งต้น.....ตามเกลียวน้ำอย่าง
 กับรางเหมืองแร่ ทางตะวันตกกว้างประมาณสามเส้นเป็นอย่างมาก ที่

หมู่บ้านอื่น ๆ ...ประมาณ $\left\{ \begin{array}{l} ๕๐ \\ ๑๐๐ \\ ๒๐๐ \end{array} \right.$ บ้านเป็นหย่อม ๆ หย่อมละ $\left\{ \begin{array}{l} ๕๐ \\ ๑๐๐ \end{array} \right.$ หลัง

ทำกินด้วยนาแทบทั้งนั้น ตลาดจีนที่ลือกกันว่าสนุกนั้น....ก็อันเป็นนึกคิด
 เทือกกับตึกกลิ้งใช้ไว้สินค้าเป็นพื้นที่อยู่น้อย และจีนซึ่งอยู่เป็นพื้นนั้น
 ก็เป็นจีนอย่าง.... เห็นตัวแลบ้านเรือนแล้ว ทราบเกล้าฯ ไม่ได้ว่าเป็นจีน
 ด้วยบ้านเรือนก็เป็นตึกกลิ้ง อยู่ก็อย่างไทย ๆ ตัวก็....เป็นไทยหรือลาวปน
 ผสมก็ไวยาวบ้างทักบ้างไม่ใคร่มีจีนเบียดเท่าไรนัก ที่สันยากันว่าเป็นเจ็ดวัน
 ได้มาหา.....พุทธเจ้าถึงกับแลไม่พบ ต้องถามว่าเป็นคนไหน ด้วยคนอื่น
 เขาหนุ่มมีเสื้อ ท่านเจ็ดตัวเองนั้นนุ่งผ้าเขียว ...ท่านนั้นเป็นอันแต่งเผ้าได้
 เห็นธรรมคาถาที่ขาก้วยชุกคินหรือผ้าลายพื้นขาวในเวลาไปวัดท่านนั้น แลคน
 ในพื้นเมืองอธยาศัยก็ไม่ใคร่เหมือนคนทางอื่น ดูไม่ค่อยชอบพบคนแปลก
 เป็นเชิงกลัว ๆ เลียง ๆ ข้าพระพุทธเจ้า....ดูตามคนที่มาแต่กรุงเทพฯ นาน
 กว่า คนบ้านนอก ๆ มักเป็นแต่บ่าวทาสเขา แลคนในเมืองเขาไม่ใคร่.....
 พบด้วยมักเป็นคนโกง ประเดี้ยวพาลชื่อชายเอาเชือกไม้ทันเขา ความอันนี้

เห็นตัวแก่กล้า ๆ ว่าจะ.....จริงบ้าง ตัวข้าพระพุทธเจ้าได้พบเรื่องราว
หลายฉบับ คนที่เป็นกรรมการเสมียนหมักคบคึกกัน.....ชายเสียหลายราย
แต่เป็นการนาน ๆ ล่วงบืดก็ได้อันเรื่องราวไปมาก ที่เป็นบิดาต่อบิดา
จึงได้ชำระ.....ความกันการในที่เมืองนครราชสีมาเป็นอย่างเอกในเวลานี้
ก็เข้าแลหน้าเป็นการทั่วถึงกันทุกคน.....ฝนแล้งคึกกันมาหลายปีแล้ว เขา
ทำนาไม่เต็มภูมิได้ เข้าเปลือกในเวลานี้ถึงดังละบาท ราษฎรรับพระ.....
ต้องปนกลอยมันและหน่อไม้ แขวงอุบลอพยพมาหลายสิบกครัว ที่เมือง
นครราชสีมาหน้าหนาวฟ้า.....ลงมือปักดำได้ในเดือนกันยายนนี้ แลหน้าใน
ปีหน้ากว่าเป็นอย่างแล้งที่สุด ถ้าคลองขาดเป็นห่วงเป็นตอน.....ใช้แล
น้ำก็เป็นอย่างโสโครกเกือบจะรับพระราชทานไม่ได้ ก็ต้องจำใจมาเกรอะ
กรองเอา ครั้นจะอาศัย.....ก็ใช้ไม่ได้ช่วยเป็นน้ำบุนไปทุกแห่ง ข้าพระ
พุทธเจ้าได้ให้คนหาสายน้ำหรือขุดบ่อเอาน้ำอีกในที่ต่าง ๆ ก็หลาย...ไม่
สำเร็จ แต่ยังคงกลัวเกล้า ๆ ว่าจะขุดให้พันบุนถึงกานศิลาคงจะได้น้ำจืด
เป็นแน่ แลกานศิลา... ลึกนักบรรดาปราสาทหินทั้งปวงคงขุดเอาใกล้ ๆ
นั้นเองด้วยที่วัดพนมวันขุดลงสี่ศอกก็ถึงกานศิลา...ว่ามีเป็นกุศแลปราสาท
ศิลาข่อยม ๆ หลายแห่ง แต่ก่อนศาสนาพราหมณ์ขึ้นคู่แท้คงมา.....หลาย
อยู่มาก จึงได้มีเทวสถานมากนัก แต่แท่นรางที่พวกชินธุบูชาคุณท่าน
ข้าพระพุทธเจ้าไปได้.....หลายสิบแท่นเอามาทำฐานพระกันรางช่องน้ำยัง

ปรากฏให้ทราบเกล้าฯ ได้ ก็ยก้วยเกล้าฯ ว่าถ้าจะทำ.....ก็ยก้วยดีลาอย่าง
ปราสาทหิน คงจะค้นหาศิลปได้ไม่ยากนัก

อนึ่ง ได้ทราบเกล้าฯ ตามตราพระราชสีห์ว่า จะโปรดเกล้าฯ ให้
เลื่อนไปฉลองพระเกษพระคุณอยู่ ณ.....หลวงพระบางต่อไปนั้น พระเกษ
พระคุณหาที่สุกมิได้ แลข้าพระพุทธเจ้ามาคิดก้วยเกล้าฯ มองดูคุณวุฒิ.....
เข้ามีความหนักเป็นสนเกล้าฯ ก้วยเรื่องนำชนคนต่างประเทศหาถนัดไม่
แลในราชการทางปลาย.....นี้หาได้วิสาสะสอคล้องไม่ว่าทำกันไว้อย่างไร
ไม่ กลัวความเสื่อมเสียหายและพระราชอาญาจะไม่พ้นเกล้าฯพระ-
พุทธเจ้ากราบบังคมทูลทั้งนี้ ไซ้จะรังเกียจราชการเพื่อตัวจะต้องลำบาก
ยากเย็นส่วนตนนั้นหาไม่..... และราชการสมควรประการใด ขอรับพระ
ราชทานพระกรุณาบารมีฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง

ที่กราบบังคมทูลพระกรุณาครั้งนี้ ควรมิควรประการใด พระราช
อาญาไม่พ้นเกล้าฯ สุขแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า กรมหมื่นสรรเพชญ์พิทยางกูร

(คัดจากเอกสารของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร)

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทาน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรเพชญ์ประสงค์
เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้ไปจัดการที่เมืองหลวงพระบาง

ถึงกรมหมื่นสรรเพชญ์ประสงค์

ท่วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๑ ไม่ได้ลงวัน แจ้งความที่ได้ขึ้นไป
จัดการที่เมืองนครราชสีมา แลเล่าถึงถิ่นฐานบ้านเมือง กับตามท่วยเรื่อง
ซึ่งจะต้องขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง ได้ทราบความแล้ว

ฉันจะใคร่ท้าวอยู่นานแล้ว ว่าทำไมจึงไม่ได้รับหนังสือเลขสัก
ฉบับหนึ่ง แต่คิดเห็นว่า ทัวฉันเองก็เป็นอันไม่เอื้อเฟื้อต่อเธอ เพราะมี
ราชการสำคัญจนถึงจะต้องย้ายตำแหน่งแห่งไหน ควรที่จะบอกกล่าวกัน
โดยหนังสือตัวต่อตัวบ้าง จะได้เข้าใจเบาะแสบอกว่ามีท้องตราขึ้นไปลุ่น ๆ
ได้ตั้งใจจะเขียน แต่เป็นเวลาไปอยู่ที่เกาะสีชัง ได้ความรำคาญท่วยเรื่อง
ถูกเจ็บ สะสมหนักเข้า จนภายหลังก็ตัวเจ็บเอง จะค้างมาช้านาน จนภายหลัง
เห็นว่า คงจะเป็นการจึก เพราะเจ้านายพี่น้องทั้งปวงที่อยู่ในที่ประชุม
ญาติไม่ได้อยู่ในที่ประชุมคงจะรู้เรื่องเหตุผลของการที่เปลี่ยนแปลงอย่างไร

ซ้แจงบอกเล่ากันขึ้นไปแล้ว คึกไว้ว่าจะเขียนแล้ว ครั้นเมื่อกลับเข้า
มาที่กรุงเทพฯ ๖ ถูกกลับมีเวลาน้อยไปกว่าที่อยู่เกาะสีชัง ใช้ว่าจะน้อยเพราะ
ทำราชการมากกว่าเกาะสีชัง ราชการก็ไม่มีใครจะได้เหมือนอยู่เกาะสีชัง
เพราะร่างกายของมันไม่ใคร่สบายเป็นปรกติได้เลย เสียเวลาด้วยการบำรุง
รักษาชีวิต ไว้สำหรับไปจ่ายในการพิธีรตอง ซึ่งน่าจะเรียกว่า "เล่น" นั้น
โดยมาก ได้มาใช้เป็นผลในราชการน้อย แต่ร่างกายนั้นก็เหือดแห้งไป ไม่
เหมือนแต่ก่อน เพราะฉะนั้น การซึ่งไม่ได้มีหนังสือไปถึงกันแลกันล่วง
มาเป็นหลายเดือนนี้ เอาเป็นหายกันเสียที แต่ได้มีความระลึกถึงเนื่อง ๆ
ทั้งในท้องราชการที่เธอจะต้องทำ ทั้งความรักใคร่ที่ได้เคยไปเที่ยวเล่น
ใช้สอยกันอยู่แต่ก่อนด้วย

การโจรผู้ร้ายในเมืองนครราชสีมาตามที่เธอซ้แจงข้อความโดยย่อ
ลงมานั้น ก็เป็นอันเข้าใจในมูลเหตุได้ตลอด ความเชื่อใจว่าโดยความคึก
อันละเอียดของเธอ การเรียบร้อยที่ได้เป็นมาแล้วตั้งแต่เวลาเธอไปถึง
คงจะเป็นการมั่นคงยืนยาวไปได้

ส่วนตัวเมืองนครราชสีมา นั้น ก็มีความเชื่อใจว่า ถ้าไม่ตายเสียก่อน
คงจะได้ไปเห็น เป็นการแน่ใจมากกว่าที่จะได้เห็นประเทศยุโรป ซึ่งไม่
เชื่อกว่าว่าโรคภัยไข้เจ็บจะปล่อยให้ไปได้

บัดนี้จะขอข้ามไปกล่าวถึงเรื่องที่จะต้องย้ายตำแหน่งไปเมืองหลวง

พระบางนั้น การอันนั้นได้ปรึกษากันในที่ประชุมกรุงเทพฯ แล้วส่งคำ
 ปรึกษาออกไปถึงฉันทที่เกาะสีชัง ฉันทเห็นแล้วว่าเธอเป็นผู้สมควรจริงทั้งที่
 ได้ปรึกษากัน เพราะการนั้นหนักกว่าเมืองนครราชสีมามาก แต่ยังคงคิดเห็น
 ว่าจะเป็นการลำบากแก่ตัวเธอ ที่ได้ตั้งหน้าเตรียมไปจัดการแห่งหนึ่ง
 ที่พอลงมือยังไม่ทันเห็นคุณ จะต้องย้ายไปเริ่มที่แห่งใหม่ จึงได้ออก
 ความเห็นขอเปลี่ยนตัวเข้ามา ก็หาผู้ใดเห็นด้วยไม่ เพราะความเห็นใน
 ที่ประชุมนั้นเป็นความจริง ไม่มีอันใดจะโต้เถียงต่อไป จึงต้องเป็นอัน
 ตกกลางตามที่ปรึกษากันนั้น

ความเห็นของฉันท เห็นว่าเธอจะต้องกลับลงมากรุงเทพฯ เพื่อจะเรียน
 ไปลิซซี ของกอนเวอนเมนต์ ที่จะให้จัดการประการใด ให้เข้าใจตลอดเสีย
 ก่อน จึงจะไปทำการได้ ทั่วการศึกษาที่พระยาสุรศักดิ์จัดไว้ก็เป็นการซับซ้อน
 กัณอยู่มาก ทั้งความคิดที่จะจัดการต่อไป ก็เป็นแต่โครงแต่ร่างอยู่ไว้ จะ
 ไปได้ทำไปบ้างฤมิตได้ทำประการใด ก็ยังรู้ไม่ได้แน่แท้ แต่ฝ่ายที่ประชุม
 เห็นว่า ควรจะให้ขึ้นไปจากเมืองนครราชสีมาที่เดียว ปล่อยให้เธอจัด
 การไปตามความเห็นเธอก็อย่างไร เหมือนอย่างเช่นที่ฉันทได้กล่าวไว้ใน
 การที่ให้เธอขึ้นไปจัดเมืองนครราชสีมา เหมือนให้กระต่ายเปล่า ขึ้นไปจัด
 การตามชอบใจ ฉันทก็ยอมเห็นด้วย เพราะความเชื่อใจที่จะให้อำนาจแก่
 เธอขึ้นไปจัดการได้เช่นนั้น บัดนี้ถึงเวลากำหนดที่ควรจะต้องขึ้นไปอยู่

แล้ว ฟังกูเหมือนหนึ่งเธอยังไม่ได้คิดตระเตรียมการอย่างใด ท้องตราซึ่ง
 มีขึ้นไปถึงจะได้ส่งยาวสั้นเพียงใด จะเข้าใจได้ฤาไม่ ก็ไม่ทราบ เพราะ
 ฉันได้ส่งมาเพียงให้บอกขึ้นไปให้เธอทราบ การตามที่ได้ปรึกษาตกลงกัน
 จะได้ตระเตรียมตัวที่จะไปต่อไปอีก การซึ่งได้เป็นไปแล้วนั้นหมกอยู่เพียง
 เท่านั้น ฉันได้ตั้งใจไว้ว่าในฤดูนี้แล้วนี้ จะได้ไต่ถามเสาะเร่งรัดการทั้ง
 ปวงนี้ เมื่อควรจะเป็นไปได้สถานใด ก็ให้เป็นไป เมื่อจะได้จัดประการ
 ใด ควรที่จะมีหนังสือแจ้งขึ้นมาให้เธอทราบ จึงจะมีหนังสือขึ้นมาให้
 ทราบต่อไป.

ทรงอนุญาตแลทรงทราบทุกเดือน หม่อมหลวงสมุทนี้มีหน้าที่ทำแผนที่
 ทักตบนบั๊กทำนบการบำรุงบ้านเมือง ร้อยโทนายสอนมีหน้าที่ช่วยตรวจ
 เรียงกักตลินความ ขุนสุภาเทพ นายอัครมหาเสวก มีหน้าที่ชำระความผู้ร้าย
 แลความกรรโชก ร้อยโทนายจิวผู้ช่วยในการโยธาตรวจที่ซังนักโทษ คุกการ

ทำถนนทั้งปวง กับไปตรวจราชการเมือง

}	นางรอง
	ประโคนไชย เมืองรัตนบุรี
	บุรีรัมย์

เมืองพุทไธสงบ้าง ร้อยเอกหม่อมราชวงศ์อำมีรับสั่งให้คุมนายสิบลพทหาร
 เป็นข้าหลวงไปประจำตรวจรักษาราชการโจรผู้ร้ายอยู่เมืองรัตนบุรี ร้อยโท
 ขุนพลนิจสุรการ ร้อยตรีนายอำเป็นข้าหลวงไปประจำรักษาราชการโจรผู้ร้าย
 ไปมาอยู่เมืองจักรัต บำเหน็จณรงค์ ไชยภูมิ นักเรียนนายเซย นายตาก
 นายทน นายเหม นายหุ่่นั้น โปรกเกล้าฯ ให้ผลัดเปลี่ยนกันไปกับ
 ข้าหลวง เป็นผู้ช่วยหน้าที่ราชการต่างๆ แลตรวจทำแผนที่ทางที่ไปมา
 ทั้งปวง อนึ่งข้าราชการที่ทรงจกเอาไปจากกรุงเทพมหานคร อีกจ่านายสิบ
 เอกนายพินหนึ่ง จ่านายสิบหมอนนายเนียมหนึ่ง หม่อมจ้ออันมีหน้าที่กัก
 ความลงกระภาช ที่ทรงกักตลินแล้ว แลการเบ็ดเสร็จ จ่านายสิบเอกนายพินมี
 หน้าที่เรียงสำเนาลายพระหัตถ์ซึ่งมีไปที่ต่าง ๆ แลเก็บคัดลายพระหัตถ์
 เรื่องความที่ทรงกักตลินแล้ว จ่านายสิบหมอนนายเนียม หมื่นจินดาแพทยา
 หมอยาซึ่งต้องเกณฑ์ไปนั้น มีหน้าที่ตรวจรักษาคนข้าหลวงทั้งปวง กับ

ตรวจรักษานักโทษที่เป็นโรคไข้แลคักฆ่าบาดแผลผู้ร้ายที่ถูกอาวุธต่าง ๆ
 แลได้รักษาราษฎรที่ขัดสนบ้าง แลเป็นหน้าที่ได้ไปตรวจคนนักโทษทุก ๆ
 วันที่เป็นไข้ได้ประกอบยารักษา แลได้แจกยาให้รับประทานทุกวัน แล
 ทำรายงานคนหายตายไข้โรคต่าง ๆ ขึ้นกราบทูล ประทานเงินค่าพื้นเผา
 ศพ ๆ ละ ๓ สลึง แต่สรรพยาซึ่งจะประกอบรักษาคณโทษนั้น ที่หาไม่
 ได้มีรับสั่งประทานอนุญาตให้เอาเงินส่วนพระองค์จักซื้อสรรพยาอุกหนุนใช้
 ต่อไป แต่กองแผนกนั้นมิรับสั่งให้ชั้นสูตรเขตเมืองนครราชสีมา แลตรวจ
 ทางที่จะหาน้ำมาใช้ในเมืองกับทำแปลนเมือง กับนายอภัยมหาศเล็กนั้น
 ทรงเห็นว่าเป็นผู้ประกอบได้ด้วยคุณวุฒิในการชำระความดี ทรงเพิ่มเงิน

เดือนให้อีก $\frac{๔๑}{๑}$ รวมทั้งเดิมเป็นเงิน $\frac{๑}{๑}$ นายพันตรี หลวง

พิทักษ์นราธิราช ร้อย $\left\{ \begin{array}{l} \text{โทนายสาย} \\ \text{ตรีนายปลั่ง} \end{array} \right.$ กองทหารรักษาพระองค์นั้น ได้รับสั่ง

ให้ผลัดเปลี่ยนกันไปจับโจรผู้ร้ายในดงแลเมือง $\left\{ \begin{array}{l} \text{ฝาก} \\ \text{ชน} \end{array} \right.$ หลายครั้ง แล

คุณคุมรักษาคณโทษในชั้นนี้ ได้จกทหารวางยามผลัดเปลี่ยนกันรักษาคณ

โทษชำระราชการที่จกหน้าทิวแล้วนั้นได้รับราชการฉลองพระ $\left\{ \begin{array}{l} \text{โคช} \\ \text{คุณ} \end{array} \right.$ โดยเต็ม

กำลัง แลรักษาราชการปกติเรียบร้อยด้วยกันทุก $\left\{ \begin{array}{l} \text{ท่าน} \\ \text{นาย} \end{array} \right.$ ส่วนพระ

พิเรนทรเทพนั้น มีราชการอยู่เดิมมาอย่างไร ก็รับสั่งให้ช่วยให้ทำไป

ตามเคย หนึ่ง ไปรดเกล้าฯ ให้นายจันทมหาดเล็ก นายโตมหาดเล็ก นาย
 เปลี่ยนมหาดเล็ก ช่วยราชการชำระความผู้ร้ายฉกฉกบางเรื่อง กับสัตว์
 ช้างม้าโคกระบือที่แขวงอำเภอกำนันจับส่งมาเป็นกลางอยู่ในระหว่างพิจารณา
 ไปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคอกเลี้ยงที่บ้านหัวทะเลทิศใต้เมืองนครราชสีมา
 สำหรับเจ้าของจะได้มาติดตามดูของตนโดยง่าย ไปรดเกล้าฯ ให้นายคำ
 มหาดเล็กเป็นธุระดูแลรักษาสัตว์ ของกลางแลม้าเทศของหลวง ที่เอาไป
 แแต่กรมผู้บัญชาการทหารบก ซึ่งทรงพระคำริมีพระประสงค์จะประสมลูก
 ต่อไปนั้นด้วย กับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเมืองนครราชสีมา นั้น ได้ทรงใช้
 สอยตามหน้าที่คงเดิม แลได้ทรงจัดการบ้านเมืองขยายถนนเก่า ได้กว้าง
 ออกเป็นถนน ๗ วา ๑๐ วาบ้าง ได้ลงมือทำแล้ว ๑๑ ถนน ๆ
 หนึ่ง ก้านยาวแต่ประตูพลล้านซึ่งอยู่บูรพทิศ ไปถึงสี่แยกหลักเมืองชื่อถนน
 พลล้าน ถนนหนึ่งแต่สี่แยกหลักเมืองต่อถนนพลล้าน ตรงไปประตูชุมพล
 ตะวันตกชื่อถนนชุมพลถนนหนึ่ง ก้านขวางแต่ทิศใต้ประตูไชยณรงค์ไปถึง
 สี่แยกหลักเมืองชื่อถนนไชยณรงค์ ถนนหนึ่งก้านขวางแต่สี่แยกไปทิศเหนือ
 ต่อถนนไชยณรงค์ไปประตูพลแสน ชื่อถนนพลแสน ถนนหนึ่งพุนดินสูง
 กลางริมสองฟากถนนนั้นลาดเป็นร่องน้ำ ที่ลาดนั้นปลูกหญ้าทั้งสองฟาก ๆ
 ละสามศอกถนนหนึ่ง ทิศใต้ถนนพลล้านก้านยาวแต่หัวบูรพทิศ ไปจดถนน
 ไชยณรงค์เป็นสี่แยก ชื่อถนนบรมราชบรรหาร แต่สี่แยกต่อถนนบรมราช
 บรรหารไปตะวันตกจดถนนก้านขวาง ชื่อถนนราชเสนา ถนนก้านขวาง
 นั้นชื่อถนนสระแก้ว ทิศใต้จดถนนพระพล ทิศเหนือไปจดถนนชุมพล
 เป็นสี่แยก ๆ ที่ต่อไปทิศเหนือจดกำแพงเมืองยังไม่แล้ว ถนนพระพลนั้น

อยู่ทิศใต้ ถนนบรมราชบรรหารก้านยาวเรียงกันไป ถนนพระพลนั้นไป
 ทางบูรพทิศจากถนนไชยณรงค์เป็นสี่แยก ตรงต่อไปทางบูรพทิศจากกำแพง
 เมืองซ้อถนนร้อยโท อีกถนนหนึ่งก้านขวางทิศเหนือจากถนนบรมราช-
 บรรหาร ก่อที่วัดบูรพทิศไปจดถนนร้อยโท ยังอีกหลายถนนกะไว้ ได้ชุก
 ร่องพูนดินไว้บ้างยังไม่แล้ว ทำอยู่เสมอทุกวัน การก่อสร้างถนนชุกท่อน้ำ
 บำรุงบ้านเมืองนั้นใช้คนโทษทำทั้งสิ้น ก็มีรับสั่งให้นายพันตรี หลวง
 พัททเกษนราธิราช จักทหารคุมคนโทษทำที่ซึ่งขึ้นใหม่ตามหลัง ๆ ละสี่ห้อง
 มีพาไลรอบ ทั้งสี่ด้านทั้งสามเรียงกันไป ฝาไม้ไผ่ขัดตะมะมุงแฝก เพดาน
 นั้นขัดด้วยไม้ไผ่เป็นตาตาราง รวรอบนอกนั้นทำด้วยไม้แก่นสี่เหลี่ยมรอบ
 ทั้งสามหลังพลาจ ทำที่ริมกำแพงกั้นตะวันออกเฉียงใต้ในเมืองนครราช-
 สยาม เพื่อทรงพระดำริให้รวมขังเป็นอันเดียว กองทหารที่ประจำอยู่หัว
 เมืองส่งผู้ร้ายแลเจ้าสำนักไปถวายยังเมืองนครราชสีมา คือร้อยตรีทุกกอง
 ขุนสระชาณุพลไตร ประจำอยู่เมืองศรีโสภณ ส่งผู้มัดคุมประชุมโจรแล
 ผู้ร้ายบ้าง ๔ คน ร้อยเอก หลวงภูวนารถนฤบาล ข้าหลวงเมืองขอนแก่น
 ส่งผู้ร้าย ๑๒ คน ร้อยเอกนายรินข้าหลวงเมือง

{	วิเชียร	ลพบุรีส่ง
	บัวชุม	

 ผู้ร้ายเจ้าสำนักคนกลางบ้าง ๓๔ คน ร้อยเอกหม่อมราชวงศ์อำ ข้าหลวง
 เมืองรัตนบุรี ส่งผู้ร้ายตัวจ่านำเจ้าสำนักหกสิบห้าคน ร้อยโทขุนพลนิจ
 สุรการ ร้อยตรีนายอำ ข้าหลวงเมืองจตุรัส เมืองไชยภูมิ เมืองบำเหน็จ
 ณรงค์ ส่งผู้ร้ายแลคนไม่มีหนังสือเกินทาง ๑๕ คน กับว่าการนายร้อย
 โทนายเล็ก แทนผู้บังคับการเมืองอุบลราชธานี ส่งคนที่มัตราพระราชสิทธิ์

ไปรคเกล้า ฯ ให้ส่งผู้ร้ายรายทีปล้นชิงพระภิกษุอันถึงแก่กรรม แลตีปล้น
เงินด้วยอุปฮาดผู้ว่าที่พระรัตนวงษาผู้ว่าราชการเมืองสุวรรณภูมิ ๑๑ คน
เรื่องนมรับสั่งให้ตราการพิจารณาอยู่รับบ้างไม่รับบ้าง กับเมื่อ ๓ เดือน
สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๐ มีรับสั่งให้ร้อยโทนายสายนายทหารกองรักษาพระ
องค์ ไปจับผู้ร้ายแลเจ้าสำนักผู้มั่วสุมประชุมโจรตามเรื่องราวกล่าวหาแล
ผู้ร้ายให้การพาดพันถึงบ้าง ซึ่งอยู่เมืองวิเชียรบัวชุมลพบุรีได้ตัวมา ๓๒
คน รวมทั้งกองทหารจับส่ง ๑๗๗ คน รวมทั้งผู้ว่าราชการอำเภอกำนัน
ราษฎรจับส่ง ๗๒๐ คน คงมีตัว ๓๖๕ คน กับทรงจัดเงินหลวง
บำเหน็จพระราชทาน ให้ผู้มีความชอบตรวจตราหมู่บ้านเป็นใจในราชการ
จับผู้ร้ายหลายราย ๆ หนึ่งพระราชทานให้แก่นายบันหมื่นรองอำเภอเมือง
นครจันทกเงินสามสิบบาท ขุนศรีนระมุขอิน เงิน $\frac{1}{2}$ ๒๒ กำนันอิน
บ้านหัวตะเคียน เงิน $\frac{1}{2}$ ๒๐ กำนันปลื้มบ้านศรีงาน กำนันเป๊ะบ้านหนอง
น้ำขุ่น แหวงอำเภอศรีอุไทยสองนาย เงิน $\frac{1}{2}$ ๒๐ ขุนอินกำนันบ้านละลม
หม้อ ขุนประจักษ์กำนันบ้านโคกตรวจแขวงอำเภอคลองเสมอ เงิน $\frac{1}{2}$ ๒๐
ขุนรักษาพลบ้านสวาย เงิน $\frac{1}{2}$ ๔๐ ขุนตรีธาพลกำนันค่านกรงกราง เงิน
 $\frac{1}{2}$ ๔๐ นายอิน เงิน $\frac{1}{2}$ ขุนพิทักษ์กำนันบ้านโพนสงคราม เงิน $\frac{1}{2}$ ๔๐
หลวงวิวาทอาวุธบ้านหมื่นไ้ว เงิน $\frac{1}{2}$ ๔๐ อำแดงจันภรรยา นายสาตบุตร
นายน้อยผู้ไปสืบจับผู้ร้ายหลายหนแลไปมีเหตุถูกยิงตายในระหว่างไปราช

การ เงิน $\frac{150}{1}$ ชุนพิทักษ์บุรินทร์กำหนด เงิน $\frac{150}{1}$ กำหนดสิ่งบ้านโคก

เงิน $\frac{120}{1}$ ทนทานที่บ้านสีแก้ว เงิน $\frac{150}{1}$ รวมเงินที่พระราชทานเป็น

บ้านเห็นทั้งสน เงิน $\frac{120}{1}$ อึ่งคนที่จับส่งมานั้นมีใจทักบ้าง ใจทักไม่ว่า

บ้าง ไม่มีใจทักบ้าง พวกที่ไม่มีใจทักนั้นสืบประกอบพิจารณาไต่สวนเป็น

ความแผ่นดิน ได้ความจริงทรงศักดิ์สินลงพระอาญาจำไว้ ณ คุก มีกำหนด

บ้าง ไม่มีกำหนดบ้าง ตามโทษหนักเบา ที่พิจารณาไต่สวนไม่ได้ความจริง

ทรงศักดิ์สินให้ปล่อยตัวไป แลความที่ยังค้างพิจารณาทั้งปวงแลที่เป็นความ

สำคัญเหมือนหนึ่งที่ทรงทราบว่ามีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์

ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่จ้กราชการเมืองหนองคายเสร็จราชการแล้วเสด็จ

กลับเมื่อปีก่อน นพตก ผู้ว่าราชการทั่วเพี้ยกรมการเมืองหนองคาย

จ้กข้างแปกเขือกลงมาส่ง แล้วยกกลับไปพักอยู่บ้านโพนเสลา แขวงเมือง

นครราชสีมา มีอายุผู้ร้ายที่ปล้นข้างพวกลาวรายนี้ไปได้ ทรงชำระ

สืบสวนมีข้อความในสำนวนคำให้การอายุผู้ร้ายทั้งปวงได้ความว่า เป็น

พวกกรมการเมืองนครราชสีมา เป็นใจกับอายุผู้ร้ายปล้น ไปส่งชายยัง

กรมการเมืองบัวชุมไชยบาล ได้ตัวมาตาม $\left. \begin{array}{l} \text{ไม่รับ} \\ \text{ว่าเห็น บ้าง ยังไม่} \\ \text{ว่ารู้} \end{array} \right\}$

ได้ตัวบ้าง นั้นได้มีรับสั่งชี้แจงแลทรงกำชับ มอบให้พระประสิทธิศักดิ์การ

พิจารณาไต่สวนต่อไป กับสิ่งใดที่ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง

ก็ให้ทรงอุกหนุนให้เจริญขึ้น ส่วนที่มีกราพระราชสีห์ไปรคเกล้าฯ ไป
 ให้จ่ายเข้าให้คนโทษรับพระราชทาน ก็ทรงให้หุงเลี้ยงเพียงห้าคนสี่ทะนาน
 เข้าสารกับนั้นจ่ายเกลือให้ถ้วย เกือบหนึ่งสิ้นข้าวสารอยู่ในหกร้อยถึงสูงต่ำ
 กว่าบ้าง อหนึ่งโจรผู้ร้ายที่ปล้นบ้านเรือนราษฎรเหมือนดังแต่ก่อนนั้น แ่
 เสกัจประทับอยู่เมืองนครราชสีมา ๆ จนบัดนี้มีสองราย เมื่อ ๗ เดือน
 พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐ รายหนึ่งที่ปล้นตำบลบ้านกุกจิก รายหนึ่งที่ปล้น
 ตำบลบ้านพุทราผอมแขวงเมืองนครราชสีมา ตำบลบ้านกุกจิกนั้นปล้น
 บ้านขุนทรง หาได้สิ่งของไปไม่ ขุนทรงนำชวากแสบาคแผลมกราบทุล
 แ่บาคแผลนั้นขุนทรงว่าอายผู้ร้ายถึงกระสุนปืนถูกไม้ไผ่ถูกตั้งฝาเรือนแตก
 กระเด็นถูกที่หน้าอกแผลเล็กใหญ่บ้างหลายแผล ขุนทรงยังถูกอายผู้ร้าย
 นัคหนึ่ง อายผู้ร้ายหนีไป มีรับสั่งให้นำข้าหลวงทหารไปตรวจพร้อมถ้วย
 กำนัน เห็นโลหิตไปหายในตรอกริมรั้วบ้านในแขวงนั้น ขุนทรงสงสัยทำ
 เรื่องราวทุลเกล้าฯ ถวาย มีรับสั่งให้ตุลาการพิจารณาสืบสักชีพยานไม่
 สมใจทัก ทรงคัดสินให้เลิกแล้วกันไป อายผู้ร้ายรายที่ปล้นบ้านขุนทรง
 นั้น บัดนี้ได้ข่าวมาจากพวกที่จับมารายอื่นบ้าง แต่ไม่ใช่คนสำคัญ เป็น
 แ่พรคพวก ตุลาการยังพิจารณาไต่สวนต่อไป ตำบลบ้านพุทราผอมนั้น
 ที่ปล้นบ้านนายเงินบิถานายโหมก ได้ทรัพย์สิ่งของไปหลายสิ่ง นายโหมก
 ทำเรื่องราวทุลเกล้าฯ ถวาย ได้ถ้วยมากับของกลางบ้าง เป็นลัษย์ ทรงคัด
 สินเขียนจำคุก พวกเพื่อนได้ถ้วยยังไม่หมด มีรับสั่งให้สืบจับต่อไป อหนึ่ง

ทรงชักข้อบังคับหน้าที่กำหนดเพิ่มเติมขึ้นอีกสิบสามข้อ ๆ หนึ่งต้องรู้รื้อบ้าน
 หลังคาเรือนมีมากน้อยเท่าใด สองที่นาไร่ของใครมีใบแขวงของตนเท่าใด
 ตามช้างม้าโคกระบือของใครมีเท่าใด สัตว์คนชายหญิงอายุมีเท่าใด ห้าเป็นของ
 ใครมีอย่างไรเท่าใด หกมีเกวียนเท่าไร เจ็ดต้นผลไม้ต่าง ๆ ของใครมีเท่าไร
 แปดคนเกิดตายไปมาทั้งช้างม้าวัวควายเกิดล้ม สิ่งไรใครซื้อมาขายไป เก้า
 ไปมาอาศัยมีเหตุเป็นต้องชั้นสูตรตราสินว่ากล่าวเรียกร้องตรวจสำคัญ สิบ
 ลูกบ้านวิวาทกันท้าวเกี่ยวข้องหมองใจท้าวทรัพย์สิ่งใดราคาเพียง สิบตำลึง
 เป็นความแพ่ง ให้กำหนดประชุมเฒ่าแก่ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยเปรียบเทียบเสีย
 ไม่ให้มีค่าฤชาเบี้ยปรับ อย่าให้เป็นการเดือดร้อน เมื่อไม่ตกลงกันจึงให้
 ไปหากำหนดอำเภอช่วยว่ากล่าวให้เป็นความเฒ่าแก่ ให้เรียกเอาค่าเบี้ย
 เสียเปรียบเทียบได้ข้างละสิ่งเฟื่อง ค่ารักษาจดหมายยอมข้างละเฟื่อง สิบ
 เอ็ดตรวจตราเหตุการณ์ที่เกิดแปดกประเภทหรือโจรผู้ร้ายสิ่งใด ๆ มาชุมนุม
 ชอนอยู่ในเขตแขวงเกิดขึ้นประการใด ต้องเป็นธุระเรียกร้องกันช่วยจับกุม
 สิบสวน เอาความแน่นมารีบแจ้งความต่ออำเภอหรือกระทรวงการโดยเร็ว
 สิบสองถึงเกือนสิบสอง ให้กำหนดออกวัดนากับ เจ้าของนาที่ ได้ผลมีรายได้
 มากน้อยเท่าใดไว้ให้ลูกท้องโดยละเอียดขึ้น สิบสามให้อำเภอกำหนด ให้
 หนังสือกับลูกบ้านที่ ไปทำมาหากินต่างเขตแขวง บ้านของตน ไป ทางกิน
 หนังสือกิน ให้คิดเอาค่ากระดาษฉบับละหนึ่งอัฐ เกินทางไม่มีหนังสือให้
 จับส่งมา แล้วมีรับสั่งให้ตุลาการพิจารณาไต่สวนดู ถ้าพิรุณจะได้เอาตัวไว้

ชักฟอกต่อไป ไม่พิรุณจะไต่ปล้อยตัวไป ได้ตัวผู้ร้ายด้วยเหตุไม่มีหนังสือแจ้ง
 ทางโคยมมากแต่ได้ทรงจัดแบบข้อบังคับนี้แล้วโจรผู้ร้ายซึ่งตีปล้นบ้านเรือน
 แลลักโคกระบือทามเขตแขวงเมืองซึ่งอยู่ในบังคับข้าหลวง แลเมืองนคร-
 ราชสีมา^๕ ก็สงบเป็นการเรียบร้อย ราษฎรเลี้ยงโคกระบือเบาแรงลง
 ไม่ต้องระวังรักษานัก บางทีพลัดไปหลาย ๆ วันไม่หายตามได้คืน ผู้ร้ายมี
 อยู่บ้างแต่พวกกลอบยิง ย่องเบา แลลักยิงของเล็กน้อยต่าง ๆ ไม่สู้มากนัก
 ยังทรงพระดำริจัดการอยู่ แลเวลานี้เป็นเวลาข้าวแพง ราษฎรอยาก
 การอยากหนีบอบช้ำมาแต่ปีร.ศ. ๑๐๙^๕ นั้นแล้ว ต้องบริโภคอาหารปนกับ
 กลอย แลปีรัตนโกสินทรศก^{๒๕} ร้อยสิบ ข้าวก็แพงอีก เกรงราษฎรจะ
 แหก เวลานี้ราษฎรที่อยากเป็นปกติกันอยู่ได้นั้น ้วยไปมาหากินโดย
 สะวกไม่สู้มีความหวาดหวั่นกลัวโจรผู้ร้ายมีความสุขเบาแรงในการรักษาทั่ว
 แลทรัพย์สินสมบัติเพราะเหตุนี้ หนึ่งมีรับสั่งให้ตราการพิจารณาความเรื่อง
 ราวที่ราษฎรถวาย ที่เป็นอาญาอุทธรณ์นครบาลความแผ่นดิน แแต่เดือน
 พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐ ถึง ๓๑ เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ ความแห่ง
 อาญาแล้ว ๔๕ เรื่อง นครบาลแล้ว ๒๓๒ เรื่อง รวม ๒๗๗ เรื่อง ยังก้าง
 แห่งอาญา ๑๖ เรื่อง นครบาล ๑๗๔ เรื่อง รวมยัง ๒๐๐ เรื่อง รวม
 ทั้งสิ้น ๔๗๗ เรื่อง มีรายละเอียดแล้วแลยังแจ้งอยู่ในบาญชีที่สอกของ
 ส่งมาด้วยแล้ว แลความในส่วนที่ฟ้องกันตามธรรมเนียมบ้านเมือง ประทับ
 ไปตามกระทรวงพิจารณานั้นใช้ชั้นเก่าใหม่ที่กรมการปรึกษาแล้วก็ได้ เป็น

พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเนตร การชักข้อผิดแลชอบตลอกตามควรว
 หนึ่ง กรมการที่เป็นโจรกรรโชกฉ้อราษฎร แลทำให้ราษฎรเดือดร้อนนั้น

พิจารณาได้ความจริงหลายราย ลงพระราชอาญาคนละ $\left\{ \begin{array}{l} ๖๐ \\ ๕๐ \text{ ที่ข้าง} \\ ๓๐ \end{array} \right.$

เอาตัวจำไว้ ณ คุกไม่มีกำหนด แลมีกำหนดออกบ้าง เรงทรัพย์สมบัติ
 กันให้แก่ราษฎรผู้มาร้องไปได้บ้างยังบ้าง นอกนั้นกรมการที่บิณฑลได้ลง

พระอาญาเสียพอควร ปล่อยให้รับราชการฉลองพระ $\left\{ \begin{array}{l} \text{เดช} \\ \text{คุณ} \end{array} \right.$ ต่อไป

ราชการฝ่ายกรมการเป็นปรกติเรียบร้อยตามทางราชการพอสมควร.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ.

(คัดจากเอกสารของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร)

๔
เรื่อง

๖ ๖ ๖
เลขห้าจ้าวบ่าวข้าราชการ

๗ เมืองนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๑๑

พระราชกระแส
เรื่องเลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ

(สำเนา)

ร. ที่ ๓๐๒/๑๑๑ ม.ท. ๖๓ เกาะสี่ซ้ง

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม รักษโกสินทรศก ๑๑๑

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายเรื่องหนังสือที่ ๑๕/๒๓๔๕
ถึงกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ เรื่องเลขเมืองนครราชสีมา นั้น ได้ทราบ
ความแล้ว การเรื่องนี้ เข้าใจว่ามีคำถาม จึงส่งไปให้ที่ประชุมปรึกษา
แต่คำถามนั้นพูดอย่าง "เขาเป็น" ในเชิงเลขกลายเป็นรว ๆ จนที่ประชุม
ที่ไม่ชำนาญกระบวนเลขในมหาดไทยไม่เข้าใจ จึงพ่วงกันไป

เห็นว่าเลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการในหัวเมืองใกล้ ๆ กว้านครราชสีมา
ยังยกเป็นคนคงเมืองได้ ให้ยกเลขข้าเจ้าบ่าวข้าราชการเมืองนคร
ราชสีมาเป็นคนคงเมืองเถิด

(ทรงเซ็นพระราชหัตถเลขา) สยามินทร์

รายงาน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๑๕ และ ร.ศ. ๑๑๘

รายงานสัมเสด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ

ตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๕

ที่ ๒๕๔/๔๑๒๔๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๘ เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการเมืองนครราชสีมาครั้ง
ข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาเห็นแลได้สวนคูการในโรงศาลซึ่งชำระความ ได้
ทราบเกล้าฯ ว่า บรรดาความที่ชำระในโรงศาลเมืองนครราชสีมา ถ้ามิได้
ตกลงในชั้นเปรียบเทียบแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการเมืองและ
ข้าหลวงยุติธรรมได้ตรวจคำพิพากษาชื่อ และลงชื่อในคำพิพากษานั้นทุก
เรื่อง แต่ความไม่สำเร็จเด็ดขาดไปได้ เพราะคู่ความหลายอันสงสัยได้บ้าง
หลายเรื่องราวต่อกระทรวงมหาดไทยบ้าง ความจึงติดขัดค้างอยู่เป็น
อันมาก การโรงศาลที่จะจัดให้เรียบร้อยขึ้นประการใด ก็ได้โปรดเกล้าฯ
ให้มีข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมืองตั้งขึ้นแล้ว แต่ยังไม่
ได้ว่าข้าหลวงพิเศษจะขึ้นมาจัดการถึงมณฑลนครราชสีมาเมื่อใด ความขัด
ข้องที่มีอยู่ในศาลมณฑลนครราชสีมาทั้งที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้ว เห็นด้วย

เกล้า ๆ ว่า มีทางที่จะจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นการเรียบร้อยได้
ในระหว่างนี้อยู่ทาง ๑ คือ

บรรดาคำพิพากษาซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการเมือง และ
ข้าหลวงยุติธรรมเหล่านี้ ผู้หนึ่งผู้ใดได้ลงชื่อแต่สองคนขึ้นไปให้เป็นคึก
ขาด ห้ามมิให้รับทุเลาที่ลูกความขอย้อนสัจย์ หรือขอร้องเรื่องราวลงมายัง
กระทรวงมหาดไทย ถ้าลูกความไม่พอใจในคำตัดสิน จะขอทุเลาได้อย่าง
เดียว ต่อลูกความร้องขอทุเลาอุทธรณ์ต่อศาลอุทธรณ์ในกรุงเทพฯ ๆ นั้น
จึงให้รับทุเลา

อนึ่ง พวกจีนพ่อค้าในเมืองนครราชสีมาได้พากันมาร้องทุกข์ต่อ
ข้าพระพุทธเจ้าหลายคน ว่าพวกจีนที่ตั้งทำการค้าขาย ได้จกบัญญัติการค้า
ขายโดยวิธีและภาษีจีน เวลาเป็นความกันด้วยเรื่องหนี้สิน มีความลำบาก
อยู่ด้วยเรื่องนำบัญชีไปสืบพยานในศาลเป็นอันมาก การที่พวกจีนพ่อ
ค้าร้องเช่นนั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ก็เป็นความจริงอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าเห็น
ด้วยเกล้า ๆ ว่ายังมีทางที่จะแก้ไขให้สะดวกได้อยู่ทาง ๑ คือ ตามพระราช
บัญญัติพิจารณาความแพ่ง ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ
พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้คู่ความแพ่งทั้งปวงมีอำนาจที่จะเลือก
ตั้งอนุญาโตตุลาการพิจารณาและตัดสินคดีของตนได้ ความแจ้งอยู่ในพระ
ราชบัญญัติมาตรา ๑๑๖ จนมาตรา ๑๒๑ นั้นแล้ว ถ้าหากว่าพวกจีนหรือ
ผู้ใด ๆ หากกันเป็นความแพ่ง เช่นความที่เป็นหนี้สิน หรือกักขังบัญชีเป็นต้น

พระราชกระแส

ที่ ๒๒๙/๑๖๙๙

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ก่วยจดหมายเธอที่ ๒๕๕/๕๑๒๕๑
ลงวันที่ ๘ เดือนนี้ ฝ่าว่าท่วยได้ไปตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ครั้น
ได้พิเคราะห์แล้วได้ส่วนการชำระความในโรงศาล ไม่ตกลงในชั้นเปรียบเทียบ
เพราะคู่ความทุกฝ่ายอนสสัยบ้าง ทุเลาขึ้นเรื่องราวต่อกระทรวงบ้าง เห็น
มีทางที่จะแก้ไขให้เรียบร้อยได้ คือ บรรดาค่าพิพากษาซึ่งชำหหลวง แลเจ้า
เมืองได้ลงชื่อแต่ ๒ คนขึ้นไปให้แก้ขาด ไม่ให้รับทุเลาอนสสัยฎาร้อง
เรื่องราวลงมาต่อกระทรวง เว้นไว้แต่ทุเลาอุทธรณ์ต่อศาลอุทธรณ์ใน
กรุงเทพ ฯ จึงให้รับ

กับว่ามีพวกจีนพ่อค้าพากันมาร้องหลายคนว่า พวกจีนที่ตั้งทำการ
ค้าขายจกบาญชีการค้าขายโดยวิธีแลภาษจีน เวลาเป็นความกันท่วยหนีสน
เป็นการลำบากที่นำบาญชีไปสืบพยาน เธอเห็นเป็นความจริงอยู่ แต่มี
ทางที่จะแก้ไข คือถามพระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่ง ให้คู่ความเลือก
ตั้งอนุญาตโทษตุลาการได้ ควรให้ชำหหลวงแลเจ้าเมืองเป็นธุระชี้แจงให้พวก
จีนเข้าใจ แลว่าได้หาเรือกระทรวงยุติธรรมก็เห็นชอบท่วย ถ้าฉันเห็นชอบ
แล้ว จะได้บอกตราบังคับไป ตามข้อความที่ฉันเห็นชอบท่วยแล้ว
อนุญาตให้ออกคำสั่งบังคับไปเกิด

(รายงาน) ชื่อตำบลบ้านชนแขวงตำบล

ชื่อตำบล	บ้านชนแขวง ตำบล	ทิศใดของ โคราช	หลังเรือน	ห่างโคราช	ก้าน ก้น
ตำบลกระโทก	๒๓	ทักษิณ	๑๓๘๕	๗๐๐ เส้น	๕๘
ตำบลแซะ	๒๓	"	๘๗๐	๑๓๐๐ "	๕๐
ตำบลกระทุ่ม	๒๘	ทักษิณ	๘๓๖	๑๑๗ "	๕๑
ตำบลระกา	๒๐	อีสาน	๕๕๘	๗๐๐ "	๒๔
ตำบลเสมา	๑๖	ประจิม	๑๐๖๖	๘๐๐ "	๕๗
ตำบลลำจาก	๑๕	อุดร	๕๕๕	...	๒๖
ตำบลคันกัป	๒๘	อีสาน	๘๕๐	...	๓๕
ตำบลขุนทด	๓๓	พายัพ	๑๓๑๓	...	๑๕
ตำบลกิ่ง	๒๒	อุดร	๕๖๗	...	๒๖
ตำบลกะลา	๑๓	อากาศ	๒๕๘	...	๓๖
ตำบลประจำ	๑๔	พายัพ	๕๒๙	...	๒๖
ตำบลกรงกราง	๑๙	อุดร	๘๑๐	...	๓๖
ตำบลจตุร	๑๑	อากาศ	๓๖๐	...	๒๙
ตำบลทองหลาง	๑๘	บูรพา	๓๕๕	...	๒๙
ตำบลท่าแกง	๒๑	"	๕๕๙	...	๒๙

รายงาน สืบเค็๔ ๙ กรมพระยาตำรงราชานุภาพ

ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๘

ที่ ๖๓/๒๐๘๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

๑. กว้ยทามความในจกหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่๑๑๖,๑๗,๑๘
ลงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ กราบบังคมทูลทว้ยเรื่องรายงาน
ข้าหลวงเทศาภิบาลประจำศก ๑๑๖ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน
พระบรมราชวโรกาส นำรายงานพระยาประสิทธิศักดิ์การ ข้าหลวงเทศา
ภิบาลมณฑลนครราชสีมา ทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมทว้ยจกหมายฉบับนี้
๒. มณฑลนครราชสีมา^{นี้} ทรงพระกรุณาโปรดให้รวมหัวเมือง
ใหญ่ ซึ่งเคยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ๖ หัวเมือง คือ เมืองนครราชสีมา ๑
เมืองภูเขียว ๑ เมืองเพชรบูรณ์ ๑ เมืองวิเชียรบุรี ๑ ^{นี้}รวมเข้าเป็นมณฑล
แต่หัวเมืองทั้ง ๔ ^{นี้} ความสำคัญทว้ยเขตแดนแลจำนวนพลเมืองต่างกัน
มาก คือ เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ มีเมืองขึ้นถึง ๑๑ เมือง ถ้า
จะว่าทว้ยจำนวนผู้คนพลเมือง แลเขตแดนเมืองนครราชสีมาเมืองเดียวยิ่ง

กว่าครึ่งมณฑลนั้น ส่วนเมืองภูเขียวถึงเป็นเมืองจัตวาขึ้นกรุงเทพฯ มาแต่
เดิม ก็เป็นเมืองเล็ก จำนวนผู้คนน้อย ไม่เท่าเมืองชั้นขนาดใหญ่ของเมือง
นครราชสีมาเมือง ๑ ส่วนเมืองเพชรบูรณ์แลเมืองวิเชียรบุรี ๒ เมืองนี้
เรกอยู่ในตำแหน่งห่างไกล ไปมากับเมืองนครราชสีมา แต่จำต้องฝาก
ไว้ในมณฑลนครราชสีมา เพราะจะจัดเป็นมณฑลต่างหากยังไม่ได้ จะฝาก
ในมณฑลอื่นก็ไม่สะดวกเท่ามณฑลนครราชสีมา กว้างเหตุผลที่ต่างกัน
ดังนี้ เมื่อรวมหัวเมืองเหล่านี้เข้าเป็นมณฑลแล้ว จึงได้จัดเขตการปกครอง
แบ่งออกเป็นบริเวณ วางแบบการปกครองบริเวณ ๑ เหมือนหัวเมือง ๑
ในมณฑลอื่น ๆ บริเวณที่ได้จัดแยกออกนั้น ก็ยังคงเป็น ๔ บริเวณเท่า
กับจำนวนเมืองเดิม คือ จัดเขตเมืองนครราชสีมา ๑ เมืองพิมาย ๑ เมือง
ปักธงไชย ๑ เมืองนครจำนงค์ ๑ เป็นบริเวณนครราชสีมา จัดเขตเมือง
นางรอง ๑ เมืองบุรีรัมย์ ๑ เมืองประโคนไชย ๑ เมืองพุทไธสง ๑ เมืองรัตน-
บุรี ๑ รวมเป็นบริเวณนางรองบริเวณ ๑ จัดเขตเมืองไชยภูมิ ๑ เมือง
จักรัต ๑ เมืองบำเหน็จณรงค์ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑
เป็นบริเวณไชยภูมิบริเวณ ๑ จัดเขตเมืองเพชรบูรณ์ ๑ เมืองวิเชียรบุรี ๑
เมืองบัวชุม ๑ เมืองไชยบาล ๑ เมืองกำแพง ๑ เป็นบริเวณเพชรบูรณ์

๓. การปกครองมณฑลนครราชสีมานี้ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๐
ทรงพระกรุณาโปรดให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการ ครั้นศก ๑๑๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
กรมหมื่นสรพลทิธาภักดิ์ลงมาบัญชาการในกรุงเทพฯฯ ให้พระยาประสิทธิ
ศักดิ์การเป็นข้าหลวงต่อมา แต่ยังไม่ได้จัดการตามแบบเทศาภิบาลที่ได้จัด
ใหม่ จน ร.ศ. ๑๑๓ จึงได้จัดการตามแบบแผนมณฑลอื่น แต่กระนั้น
โอกาสที่ได้จัดการในมณฑลนี้ไม่เหมือนกับมณฑลอื่น ๆ ด้วยที่ราชการ
สำคัญเป็นการจรในเรือ่งตระเตรียมทัพศึกเป็นต้น เป็นเครื่องขัดขวาง
ความเจริญทั้งที่จัดแบบแผนการปกครองและจัดบำรุงการค้าขายมาเป็นอัน
มาก

๔. เมื่อปลายศก ๑๑๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ได้เห็นการในพื้นที่
บ้านเมืองและพิเคราะห์ตามเหตุการณและรายงานที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้
ทำขึ้นมาในครั้งนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการปกครองมณฑลและบริเวณ ขึ้น
ข้าราชการผู้ใหญ่ได้เอาใจใส่จัดการตามหน้าที่ไทยเอื้อเฟื้อมาก ถึงข้าราชการ
ผู้น้อยที่ได้ราชการก็มีมาก แต่ตัวคนที่จจะรับราชการในตำแหน่งรองแต่
ข้าหลวงเทศาภิบาลลงมาโดยลำดับยังมีน้อย ไม่พอราชการ เพราะการ
ฝึกหัดและเลือกสรรคนในท้องที่ขึ้นรับราชการในมณฑลนี้ยังจัดการไม่ได้
ถึงกับมณฑลอื่นบางมณฑล ทั้งวิธีที่ใช้คนในมณฑลนี้ การเลือกสรรอยู่
ข้างถ่วง ไม่กล้าในทางทดลองอย่างมณฑลอื่นบางมณฑล จึงไม่มีตัวคน

พอราชการ ค้ำยเรื่องตัวคนไม่พอนี้ เป็นเหตุพาให้การปกครองท้องถิ่นซึ่งได้
 จัดขึ้นไว้เพียงชั้นผู้ใหญ่บ้านและกำนัน ไม่เรียบร้อยได้กึ่งสมควรแก่แบบ
 แผน เพราะไม่มีตัวคนพอจะจัดการชั้นอำเภอซึ่งเป็นเครื่องกำกับตรวจการ
 ชั้นกำนันและผู้ใหญ่บ้าน เมื่อการปกครองท้องถิ่นจัดไม่ลงรอยได้เรียบร้อย
 การที่ปราบปรามสืบจับโจรผู้ร้ายจึงไม่แข็งแรง เพราะเหตุฉะนั้น โจรผู้ร้าย
 ในมณฑลนครราชสีมาถึงแม้ว่าลคน้อยลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากแล้ว จะ
 ว่าสงบราบคาบที่เดียวยังไม่ได้

๕. การค้าขายในมณฑลนี้ ข้ำหลวงได้เก็บบัญชีสินค้าได้ละเอียด
 คึกกว่ามณฑลอื่น ๆ พิเคราะห์บัญชีสินค้าตั้งแต่จัดการเทศาภิบาล การค้า
 ขายเจริญขึ้นเป็นอันมาก มาไตรมาสคราวหนึ่งเมื่อศก ๑๑๒ ต่อมาก็กลับ
 ฝืนขึ้นอีก ถ้ารถไฟแล้วคงจะเจริญขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ค้ำยสินค้าที่มี
 อยู่ในเวลานี้ สินค้าออกจากเมืองเป็นสินค้าป่า คือ หน้ เขา เป็นต้น
 โดยมาก ทั้งสินค้าที่มาแต่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่สินค้าฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้
 สังกะศุลกลงกว่าแต่ก่อน ดูเหมือนจะเป็นค้ำยเหตุฝรั่งเศษจัดการค้าขาย
 ข้างแม่น้ำโขงตอนใต้ พาสินค้าทางนั้นลงทางลำน้ำโขงไปส่วนหนึ่ง สิน
 ค้าข้างตอนเหนือเกี่ยวนี้ไปลงทาง อุตริคิตต์ และเมือง น่านเสียเป็น อันมาก
 ส่วนหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ค ไม่เป็นการสำคัญที่จะทำให้การค้าขายในเมือง
 นครราชสีมาเสื่อมเสียไปในภายหน้า เพราะสินค้าซึ่งอาจจะเกิดได้แต่ที่คิน

คือไม้แก่น, ช้าว และผลไม้เป็นต้น ทำเลที่จะเสาะหาและเพาะปลูกมี
มากมาย ถ้าวัดไฟแล้ว ทำให้การขนส่งสินค้าสะดวก คงจะมีคนไปตั้งทำการ
เพาะปลูก หรือจัดหาสินค้าในมณฑลนี้ตลอดจนมณฑลฝ่ายเหนือและฝ่าย
ตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอันมากโดยไม่ต้องสงสัย

๖. การศาลพิจารณาคดีในมณฑลนี้ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไป
ตรวจราชการ ยังเป็นการยุ่งเหยิง ถ้อยความค้างและมีคนร้องทุกข์มาก ได้
ไต่สวนดู ข้าหลวงก็เอาเป็นธุระมากที่จะให้ความยุติธรรมแก่ราษฎร ถึง
ตรวจสำนวนความเองจนเวลากลางคืน แต่การก็ไม่สะดวก ด้วยวิธีที่จัด
การยังเป็นแบบเก่าไม่ได้แก้ไขอย่างในกรุงเทพฯ ฯ จนเมื่อได้จัดการข้าหลวง
พิเศษ การโรงศาลจึงเรียบร้อย

๗. การโยธาในมณฑลนี้นับว่าจัดได้เป็นอย่างดีมณฑลหนึ่ง ที่ได้
จัดถนนหลายสายทำให้บ้านเมืองหมดจก และให้บ้านเรือนราษฎรเจริญขึ้น
กว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก การโยธาได้จัดทำมาตั้งแต่ครั้งกรมหมื่นสรรพ
สิทธิ ฯ และพระยาประสิทธิ์ ฯ ก็ได้เอาเป็นธุระโดยเฉพะต่อมา จึงเป็น
การเจริญได้มาก

๘. การคุมขังนักโทษในมณฑลนี้ จัดได้เป็นอย่างดีอีกอย่างหนึ่ง
ตั้งแต่ทำตารางและการเลี้ยงดูควบคุมนักโทษ ตลอดจนจัดให้ทำการต่าง ๆ

๙. การผลประโยชน์ในมณฑลนี้ ตั้งแต่จัดการเทศาภิบาล ผล

ประโยชน์แผ่นดินทวชนอีกเป็นอันมาก ไม่เสียเปรียบมณฑลอื่น ๆ ในการ
ที่ได้จัดทำนุบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินให้มากขึ้น

๑๐. มีการอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอยู่นอกหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าที่จะ
กราบบังคมทูลก็จริง แต่เป็นการที่มีเฉพาะในมณฑลนี้ และเป็นการที่
พระยาประสิทธิศาสตร์ได้เป็นผู้จัดทำสำเร็จได้เอง จึงเห็นสมควรที่จะกราบ
บังคมทูลโดยย่อไว้ในท้ายรายงานนี้ คือ การทหารในมณฑลนี้ได้ทำบาญชี
สำมะโนครัวโดยละเอียด และได้จัดคนที่อายุสมควรเข้ามารับราชการเป็น
ทหารผลัดเปลี่ยนกันโดยวิธีที่มีเป็นการเคื้อกร้อนเหลือเกิน การที่เลือก
คัดเลือกสรรผู้คนเรียบร้อย ใคร ๆ ได้เห็นพลทหารมณฑลนครราชสีมา
จำเป็นจะต้องออกปากชม ถ้าหากว่ากรมทหารจัดการบังคับบัญชาให้เรียบ
ร้อย ทหารมณฑลนครราชสีมาจะเป็นกองทหารอย่างดีแห่งหนึ่ง ข้าพระ
พุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ความเจริญเปลี่ยนแปลงภายหลังมีรถไฟ

สถานีนครราชสีมา

ที่ ๒๕๖๘/๑๑๔๓๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๑

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขา-

นุกการ ทรงทราบ

ด้วยในการที่เกล้าฯ ได้กราบถวายบังคมลาขึ้นไปตรวจราชการ
เมืองนครราชสีมาคราวนี้ เกล้าฯ ได้เห็นความเจริญที่แปลกเปลี่ยนใน
เมืองนครราชสีมา ตั้งแต่เวลาที่มมีรถไฟแล้วผิดกว่าแต่ก่อน ๆ นี้เพียงไรนั้น
เกล้าฯ ได้จัดรายงานย่อถวายมาพร้อมกับจดหมายนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

การที่แปลกเปลี่ยนในโคราชตั้งแต่มีรถไฟ

๑. พ่อค้ามณฑลอีสาน อูกร ไม่รับซื้อสินค้าจากพ่อค้าโคราช
ตั้งแต่ก่อน ลงไปซื้อเสียเองที่กรุงเทพฯ
๒. ข้าวเปลือก สุกกร ยาง ส้ม มะขามบ้อม สมอ นุ่น มะขามฝัก
(เพราะคนเมืองนี้ไม่กิน) มะเกลือ ส้ม อ้อย เนื้อโค ไม้เสาเรือน ไม้ไผ่
ไม้เครื่องเกวียน ไม้แคง ไม้ท่อน ศิลา โคน้ำ เบ็ดไถ
๓. สินค้าขึ้น ของกรุงเทพฯ ขึ้นหมดทุกอย่าง มีน้ำแข็งเป็น
ที่สุด
๔. ปลาย่าง ปลากรอบ คนโคราชไปบรรทุกเกวียนมาคราวละ
กว่า ๕๐ - ๖๐ เล่ม มาแต่พระตะบอง แล้วบรรทุกรถไฟลงไปขาย
กรุงเทพฯ
๕. คนโคราชกินเกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินเธาว์
แต่ก่อนใช้ยาเพชรบูรณ์แลหนองคาย เคี้ยวนี้ใช้ยาเกาะกร่าง หมากพลู
ปูนแดง ยาจืด มาแต่กรุงเทพฯ แต่ก่อนใช้ปลาร้าพิมาย เคี้ยวนี้ใช้
ปลาร้ากรุงเก่า
๖. โรงเรือนมุงสังกะสีมาก มีโรงแถวปลูกขึ้นใหม่มาก ทั้งใน
เมืองแลนอกเมืองเกือบตลอดถึงสเตรชั่น มีโรงรับจ้างทำอิฐ ทำกระเบื้อง

๗. ราคาที่ดินแรงขึ้น ที่ริมถนนห้องตลาดราคาถึงวาละ ๖ บาท

๗ บาท

๘. บ้านข้างทางรถไฟ ลาดบัวขาว สีแก้ว บ้านช่องก็มากขึ้น
แต่ไม่เหมือนที่บ้านสูงเนิน มีตลาดแถวศรีครุฑขึ้นขึ้นมาก.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อยังดำรงพระยศเป็น

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร
เสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๒๒

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร
เสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๒

พระราชวังสราญรมย์

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรง
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยตามกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธ-
เจ้าดูการมหาดไทยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลปรึกษาพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ^(๑) ท่านทรงเห็นว่า ในการที่จะเรียนวิธี
ปกครองให้เข้าใจได้ก็ ไม่มีทางอื่นที่จะดีกว่าไปเที่ยวตรวจดูเองตาม
หัวเมือง จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่า จะกราบทูลวายบังคมลาไปเที่ยวตรวจดูวิธี
ปกครองต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมาประมาณ ๑๕ วัน ทั้งจะได้มี
โอกาสตรวจการฝ่ายทหารในหน้าที่จเรที่พบกด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพระ-
พุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมลาออกไปมณฑลนครราชสีมา
แต่วันที่ ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒ น

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ
(พระนามาภิไธย) ข้าพระพุทธเจ้า มหาชีวิตราช

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๖๘ ๕๐
ลายพระหัตถ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ถึง กรมขุนสมมตอมรพันธุ์
เรื่อง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา

ที่ ๒๔๕๓/๑๓๐๕๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๒

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขา-
นุการ ทรงทราบ

ด้วยตามจดหมายเกล้า ฯ ที่ ๒๑๖๖ / ๑๑๑๘๕ ลงวันที่ ๑๕
มกราคม ศกนี้ กราบทูลมาในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จมณฑล
นครราชสีมา นั้น

บัดนี้เกล้า ฯ ได้รับบอกพระยากำแหงสงครามข้าหลวงเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา ที่ ๔๗๘ / ๒๒๗๐ ลงวันที่ ๒๐
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ว่า เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม เวลาบ่าย ๕ โมง
พระยากำแหงสงครามได้พร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ทหารพลเรือน
แลตำรวจภูธร แต่งเต็มยศประทับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปคอยรับเสด็จ
ที่สะพานรถไฟ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ รถไฟพิเศษได้ไปถึงสะพาน
นครราชสีมา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จลงจากรถไฟ ทรงม้าไป
ประทับพลับพลาที่กองทหาร

วันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมง ได้เสด็จทรงม้าไปทอด
พระเนตรการฝึกซ้อมทหารที่หนองบัวนอกเมือง แลเสด็จทอดพระเนตร
โรงทหารที่ได้จัดสร้างขึ้นใหม่ แล้วเสด็จกลับมาทอดพระเนตรกองตำรวจ
ภูธรที่วัดสระแก้วในเมือง แล้วเสด็จกลับพลับพลา ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง
เศษ พระยากำแหงสงครามได้นำข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายพลเรือน
แลตำรวจภูธร เจ้าภาษีนายอากรจีนพ่อค้าเข้าเฝ้า เวลาบ่ายได้เสด็จทอด
พระเนตรที่ว่าการมณฑลแลอำเภอเมือง และได้เสด็จไปวิหารวัดกลาง
ทรงสังเวชหลักเมืองเสร็จแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรเรือนจำ แล้วเสด็จ
กลับพลับพลา

วันที่ ๑๒ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมงเศษ ได้เสด็จทรงม้าไป
ประทับรถไฟพิเศษไปประพาสอำเภอสูงเนิน เมื่อถึงสะเตชันสูงเนิน ได้
เสด็จทรงม้าไปประทับที่ว่าการอำเภอประมาณครึ่งหนึ่ง แล้วเสด็จไปทอด
พระเนตรเสมาร้างแลทิวสถาน ซึ่งราษฎรเรียกว่าเมืองแขก กับทิวสถาน
กู่แลทิวสถานที่เมืองเก่า แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นรถไฟพิเศษ
ที่ตำบลกุดจิก กลับไปประทับพลับพลาเมืองนครราชสีมา

วันที่ ๑๓ มกราคม เวลาเช้า เสด็จทรงม้าออกจากเมืองนคร
ราชสีมาไปประทับสวนส้มที่บ้านพระพุทธ อำเภอเมือง แลมีกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านราษฎรพากันมาคอยรับเสด็จแลถวายส้มแลสิ่งของต่าง ๆ แล้ว

เสด็จทรงม้าไปประทับร้อนที่ท่าช้าง อำเภอกลาง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ
 ได้เสด็จทรงช้างไปประทับแรมที่พลับพลาหนองบัวบ้านตุ้ม

วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จทรงม้าออกจาก
 หนองบัวบ้านตุ้มไปประทับร้อนที่พลับพลาห้วยศักราช อำเภอเมืองพิมาย
 เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จทรงช้างไปถึงวังหิน แล้วเสด็จประทับเรือ
 ทอดพระเนตรลำน้ำวังหิน ไปขึ้นที่ท่าริมเมือง แล้วเสด็จทรงช้างมา
 ประทับแรมที่พลับพลาเมืองพิมาย เวลาประมาณย่ำค่ำเศษ

วันที่ ๑๕ มกราคม เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร
 ปราสาทหินแลกลังเงินซึ่งก่อด้วยหิน ตามที่ราษฎรได้เรียกกันมาแต่เดิม
 เมื่อทรงทอดพระเนตรทั่วแล้ว ได้เสด็จกลับยังพลับพลา ครั้นเวลาบ่ายได้
 เสด็จวอทอดพระเนตรสระเพลงแลเมรุพรหมทัตแล้วเสด็จประทับพลับพลา
 ที่สนามหญ้าริมที่ว่าการอำเภอ ทอดพระเนตรมวย แล้วเสด็จประทับที่
 การอำเภอเมืองพิมาย มีรับสั่งให้นายเหม นายอำเภอเมืองพิมายทกลอง
 เครื่องสัญญาณที่เรียกลูกบ้านมาประชุมจับโจรผู้ร้าย เมื่อลูกบ้านถือ
 เครื่องสาตราวุธมาประชุมพร้อมกัน ทอดพระเนตรแล้วเสด็จกลับพลับพลา
 ที่ประทับ

วันที่ ๑๖ มกราคม เวลาเช้า เสด็จทรงม้าไปทอดพระเนตรทำ
 นางสระผม กุฎิญาณี ไทรงาม แล้วเสด็จลงประทับเรือมาตามลำน้ำมูล
 มาขึ้นที่ท่าสงกรานต์ เลยเสด็จกลับมายังพลับพลา ทอดพระเนตรการที่

นายอำเภอสองเครื่องสัญญาชนิกจับโจรอีก เพื่อให้ช่างถ่ายรูปที่บ้านที่
มาประชุมนั้นไว้ แล้วทอกพระเนตรมวยซึ่งนายอำเภอจ้กมาถวาย

วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้า เสด็จทรงช้างออกจากอำเภอเมือง
พิมายมาประทับร้อนที่พลับพลาบ้านโคกพระ เวลาบ่ายประมาณ ๒ โมง
เสด็จทรงม้ามาประทับแรมที่พลับพลาบ้านทองหลาง อำเภอกลาง ในที่นั้น
ได้มีมวยถวายทอกพระเนตร ๑ คู่

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาเช้า เสด็จทรงช้างจากพลับพลาบ้าน
ทองหลางมาประทับร้อนที่พลับพลาวัดพนมวัน ท้องที่อำเภอเมือง แลทรง
ทอกพระเนตรเพลงแลปราสาทหิน เวลาบ่าย เสด็จทรงช้างเข้าเมืองนคร
ราชสีมา ประทับพลับพลาที่กองทหาร

วันที่ ๑๙ มกราคม เวลาบ่าย ได้มีการประชุมเลี้ยงน้ำชาแลเครื่อง
ก๋ม แลได้มีมวยให้ทรงทอกพระเนตรที่สนามหน้าพลับพลาโรงทหารด้วย

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้า เสด็จทรงม้ามาประทับรถไฟพิเศษ
เพื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ ฯ นายพันโท หม่อมเจ้าบวรเดช ผู้บัญชาการ
ทหารมณฑล กับพระยากำแพงสงคราม แลพระพิชัยอุครกิจ ปลัด
เทศาภิบาล ได้พร้อมกันตามส่งเสด็จมาในรถไฟพิเศษถึงสะเตชันหมวกเหล็ก
ท้องที่อำเภอจันทึก แลเสด็จพระราชดำเนินลงจากรถไฟ ขึ้นประทับบน
สะเตชันหมวกเหล็ก ซึ่งได้จัดการตกแต่งไว้รับเสด็จนั้น แลเสด็จทรง
ม้าจากสะเตชันประพาสทงพระยาเย็น แลมาประพาสเมืองสระบุรี ในเวลา

ที่จะเสด็จประพาสตงพระยาเย็นนั้น นายพันโท หม่อมเจ้าบวรเดช กับ
พระยากำแหงสงคราม แลพระพิชัยอุครกิจ ได้พร้อมกันกราบถวายบังคม
ลากลับไปเมืองนครราชสีมา

ในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จประพาสเมืองนคร
ราชสีมาคราวนี้ ตามทางที่เสด็จ มีพระสงฆ์สวดชยันโต ราษฎรได้จัดตั้ง
หม้อแลขนมผลไม้มาขายด้วยทุกระยะวัดแลบ้าน มีความตามไบบอกตั้ง
ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

รายงาน ^๔เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ^๕

ร.ศ. ๑๒๕

รายงาน เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๕

ที่ ๓๔๒๙/๓๓๗๔๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๙ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมต-
อมรินทร์ ราชเลขาธุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย^(๑) มีมาจากเมืองนครราชสีมา ลงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ว่า
ได้ประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ๒ วัน ได้ใช้เวลาไปเที่ยวตรวจตรา
การงานต่างๆ ตามที่จะทรงได้ เมื่อวานนี้ได้เสด็จไปทอดพระเนตรโรงเรียน
ใหม่คอนเซ้า กลางวันเชิญกงสุลฝรั่งเศสมารับประทานเลี้ยง กงสุลฝรั่งเศส
คนนั้นเขาว่าเป็นคนยุติธรรมกว่ากงสุลฝรั่งเศสคนที่เคยมาก่อน ๆ เมื่อเสด็จ
มาถึง กงสุลฝรั่งเศสได้แต่งเต็มยศไปคอยรับเสด็จที่สะพาน แล้วมากอด
จึงได้ทรงเชิญเลี้ยงกลางวัน เจริญทางพระราชไมตรี เวลาเย็นได้เสด็จไป
ตรวจเรือนจำ

การโรงเรียนและการค้าขายเจริญขึ้นมาก ส่วนการโรงเรียนนั้น
กระทรวงธรรมการคงจะตั้งข้าหลวงธรรมการได้แล้วจะเป็นประโยชน์ที่จะ
วางแบบแผนการฝึกสอนตามโรงเรียนให้เข้ากับการทหาร เพราะมณฑลนั้น

(๑) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะนั้น เป็นกรมขุน

การทหารนับว่าลงรอยเรียบร้อยมากอยู่แล้ว และว่าได้มีรับสั่งมายังพระยา
วิสุทธิสุริยศักดิ์ ขอให้คิดตั้งข้าหลวงธรรมการสำหรับมณฑลนี้ ถ้ากระไร
ให้ตัวขึ้นไปคอยอยู่ก่อนเวลาเสด็จกลับจะเป็นการดี จะได้สั่งและวางการ
เสียในเที่ยวนี้

การโยธาในเวลานี้ต้องการเรื่องแต่งถนนและไซน้ำที่ในเมือง ซึ่ง
เป็นของทำได้ง่าย ๆ ถ้าทำสำเร็จ เมืองนครราชสีมาแทบสู้เมืองสงขลาได้
ในไม่ช้านัก เพราะกำช่ายกำลังเจริญ และว่าการโยธาที่นี้ ได้ทรงมีสาย
พระหัตถ์ไปถึงพระยาสุโขมณีนัยวินิจฉัยบ้างหนึ่งต่างหาก ว่าให้รับขึ้นมากุเอง
สักคราวหนึ่ง

เวลาเช้าวันที่ ๑๗ ทรงแต่งพระองค์เป็นนายพลโท เสด็จไปทอด
พระเนตรซ่อมทหาร กรมทหารได้ซ่อมรบดว้ายทอดพระเนตรอย่างเต็ม ๆ
เป็นที่เจริญพระทัยมาก และว่าจะเสด็จออกจากเมืองนครราชสีมาเวลาเช้า
วันที่ ๑๘ เดือนนี้ แต่กำหนดระยะทางตอนจากเมืองมุกดาหารกลับมา
เมืองนครราชสีมา ระยะที่ให้ทรงกะไว้เดิมพลาดไป บางทีจะต้องเต็มอีก
สัก ๓ วัน คือ เสด็จกลับไปถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ แต่
โปรแกรมเดิมได้กะวันเพื่อเหลือไว้บ้าง บางทีก็จะตัดวันเพื่อเหลือมาใช้
ไม่ให้ยาวออกไปได้ มีความดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท.

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสุทนต์

เกิดกาฬโรคที่เมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๕

โทรเลข

โทรเลขจาก ยะโสธร

กราบบังคมทูล กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชโทรเลขทรงพระวิตก
 ด้วยมีกาฬโรคที่โคราช จึงคำร์สห้ามไม่ให้มากราบ แลทรงพระกรุณา
 คักเตือนให้ข้าพระพุทธเจ้าระวังหลีกเลี่ยงในเวลาจากกลับไปทางโคราชนั้น
 พระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้า ฯ ระวังโดยเต็มปัญญา
 ได้ให้โทรเลขตามทีโคราชให้รายงานมาให้ทราบเนื่อง ๆ ว่ากาฬโรคมี
 เท่าใด แลมีทีใด ถ้ากาฬโรคมีอยู่เพียงแถวตลาดที่เคยเป็นแต่ก่อนนั้น
 ทีพักของข้าพระพุทธเจ้าอยู่ทางหนองบัวท่าตลาด ๖๐ เส้น แลเป็นที่ไม่
 ประปนกับบ้านช่อง เห็นพอจะพักได้ แต่ก็พะกักคั้นเดี้ยว รุ่งขึ้นจะ
 หลีกเลี่ยงไปทางท่าตลาดไปขึ้นรถไฟทีเดี้ยว ถ้าหากกาฬโรคมีมาถึง
 โรงทหารซึ่งเป็นที่ใกล้พระพุทธเจ้าพักนั้นแล้ว ออกจากเมืองพิมาย
 ข้าพระพุทธเจ้าจะไม่เข้าเมืองโคราช จะเดินทางป่าตัดตรงไปสะเตชันรถไฟ
 ทีเดี้ยว ใ้บอกขอรอดไฟพิเศษทีพระยาสุขุมไว้แล้ว เมื่อดังเมืองพิมายคง
 จะทราบได้แน่ว่าควรจะทำอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีไปรดเกล้า ฯ
 ให้มีหน้าที่ได้จักพระที่นั่งสนองพระเดชพระคุณส่วนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้า
 นั่งนึกอยู่แล้วว่ามีวันพอทีข้าพระพุทธเจ้าจะได้ช่วยฉลองพระเดชพระคุณ
 อย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง

ที่ ๓๗๔๓/๓๕๘๕๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมต
อมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย มีมาจากเมืองยะโสธร ลงวันที่ ๒๖ เดือนนี้ ว่าตามที่
ทรงพระราชปรารภถึงเรื่องกาฬโรคที่เมืองนครราชสีมา แลพระราชทาน
พระกระแสแนะนำให้เสกกลับให้ห่างจากที่มีกาฬโรคนั้น พระเดชพระคุณ
เป็นเส้นเกล้า ฯ หาที่สุกมิได้ แต่ได้ทรงมีพระโทรเลขสั่งทางเมืองนครราช
สีมาให้บอกรายงานกาฬโรคไปให้ทรงทราบเนื่อง ๆ ว่าโรคเป็นอยู่ที่ใด ๆ
ถ้าหากกาฬโรคมีอยู่ในแถวตลาด ชากลับเห็นพอจะเข้าเมืองนครราชสีมา
ได้ ก็อยู่ที่ประทับอยู่ริมหนองบัวทางโรงทหารห่างจากตลาดประมาณ ๖๐
เส้น แลไม่มีบ้านเรือนใครปะปน ทรงพระดำริว่าประทับที่นั่นก็เกี่ยว
รุ่งขึ้นจะหลีกกลับไปทางบึงตาเหลือ ขึ้นรถไฟมากรุงเทพ ฯ ที่เดียว ถ้าหาก
กาฬโรคลามมาถึงหนองบัว จะได้ไม่เข้าเมืองนครราชสีมา จะหลีกมาขึ้น
รถไฟเวลาบ่ายที่สงเนิน แลว่าได้ทรงกำชับสั่งพระยาสุริยเดชให้ตั้งบังกั้น
อย่าให้คนที่ใกล้กาฬโรคเข้าไปเกี่ยวข้องในที่ประทับตำบลหนองบัวแลตาม
ระยะทางที่จะมาจากเมืองพิมายด้วยแล้ว มีความตามพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสุทเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

การ จัดสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๒๗

การจ้ดสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา

ที่ ๒๖๕/๑๐๓๘๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับไปบอกพระยาจำเอนบคิ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ลงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๗ ว่าพระยาจำเอนบคิได้ชี้แจงกับพวกพ่อค้าไทยจีน ในเมืองนครราชสีมาถึงประโยชน์ของการสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา พวกหัวหน้าราษฎรพากันเห็นชอบว่าควรจะลงมือจัดขึ้น พระยาจำเอนบคิจึงได้ประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านพ่อค้าหัวหน้าราษฎร เพื่อกำริจัดการสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมาต่อไป ผู้ที่มาประชุมเห็นพร้อมกันว่า การที่จัดการสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา นี้ ควรจะจัดในท้องที่ตำบลโพงกลางก่อน ต่อภายหลังจึงค่อยขยายต่อไปในที่อื่น ๆ ในเมืองนครราชสีมา เขตสุขาภิบาลที่จะจัดขึ้นในเวลานี้ มีกำหนดดังนี้ ตั้งแต่ประตูชุมพลค่านใต้เลียบตามริมคูเมืองไปจนถึงถนนมหาดไทย หักเลี้ยวตามถนนมหาดไทยฝั่งเหนือไปจนสุดเขตสเทศชั้นรถไฟค่านตะวันตก หักเลียบไปตามเขตวัดโรมันคาทอลิกไปจนสุดลำประมูลฝั่งใต้มา

จนถึงวัดสะแก ทักตรงแก่วัดสะแกมาจากคูเมือง เลียบตามคูเมืองมาบรรจบ
 ประชุมพลด้านเหนือ ส่วนการสุขาภิบาลที่จะจัดเวลานั้น คือ การรักษา
 ความสะอาดอย่าง ๑ จุดโคมไฟตามถนนอย่าง ๑ ซ่อมถนนที่ลุ่มหรือที่ชำรุด
 อยู่ให้ดีขึ้นอย่าง ๑

ครั้นเมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ พระยาจำแสนบดินดีได้มีใบบอก
 เข้ามายังกระทรวงมหาดไทยอีกฉบับหนึ่งว่า ได้จัดการสำรวจจำนวนบ้าน
 เรือนและพลเมืองในท้องที่ตำบล โพลกลางใน จังหวัดเขตที่จะขอรับพระราช
 ทานพระบรมราชนุญาตจัดการสุขาภิบาลสำเร็จแล้ว คงมีจำนวนบ้าน
 ๔๓๘ บ้าน หลังคาเรือน ๗๑๓ หลัง จำนวนคนพลเมืองชายหญิง ๒๐๗๗
 คน เงินภาษีโรงเรือนที่รัฐบาลได้เก็บอยู่ในจำนวนศก ๑๒๖ ได้เงิน ๒๕๐๘
 บาท ขอพระราชทานพระบรมราชนุญาตจัดการสุขาภิบาลเมืองนครราช-
 สยามเฉพาะตำบลโพลกลางก่อนตั้งแต่ศกนี้เป็นต้นไป

ตามความในใบบอก ๒ ฉบับนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ว่า
 พระยาจำแสนบดินดีได้จัดการสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมาถูกต้อง
 ตามข้อความในพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗
 แล้ว

ถ้าชอบด้วยพระราชดำริ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระ
 บรมราชนุญาตออกประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลในเมืองนคร
 ราชสีมาเฉพาะตำบลโพลกลางก่อน แล้วขอพระราชทานเงินภาษีโรงเรือนที่เก็บ
 ได้ในตำบลตลาดโพลกลางเมืองนครราชสีมาให้เป็นผลประโยชน์สำหรับจ่าย

ใช้ในการสุขาภิบาล ตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ นี้เป็นต้นไป ข้าพระ
พุทธเจ้าได้ทอดเกล้า ฯ ถวายร่างประกาศมาพร้อมทั้งจดหมายฉบับนี้แล้ว

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ร่างประกาศ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกัน
ว่า ตามความพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองรัตนโกสินทร
ศก ๑๒๗ มาตรา ๒ มีความว่า ถ้าจะไปรุดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติ
ในตำบลใดหรือเมืองใดเมื่อใด จะได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
แลที่ในท้องที่ ๆ จะใช้พระราชบัญญัติด้วยเป็นสำคัญนั้น

บัดนี้ พระยาจำแสนบาศีศรีบริบาล ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครราชสีมา มีใบบอกเข้ามาทราบบังคมทูลว่า ท้องที่
ตำบลโพกลาง ในจังหวัดอำเภอเมืองนครราชสีมาเป็นที่ประชุมการค้าขาย
มีบ้านเรือนแลผู้คนมาก สมควรจะจัดการสุขาภิบาลได้ด้วยความบริบูรณ์
ของท้องที่ตำบลนี้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งในท้องที่ตำบลโพกลางนี้
เพราะเหตุเป็นที่ประชุมชนมาก แต่ยังมีได้จัดการรักษาความสะอาดมาแต่
ก่อน จึงเป็นที่ ๆ มักเกิดโรคภัยไข้เจ็บ คือ กาสโรคเป็นต้นก็มีในท้อง
ที่ตำบลนี้ ถ้าจัดการสุขาภิบาลขึ้น จะเป็นการป้องกันอันตรายแก่มหาชน
ด้วย ด้วยเหตุนี้ พระยาจำแสนบาศีจึงได้เรียกประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านแล
กฤหบดีในตำบลโพกลางปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะจัดการสุขาภิ
บาลตามพระราชบัญญัติขึ้นในท้องที่ตำบลโพกลางก่อนที่อื่น แล้วจึงขยาย

เขตต่อไปในเมืองนครราชสีมา พระยาเจ้าแสนเบคจึงได้มีใบบอกเข้ามา
กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต

ได้ทรงทราบความตามใบบอกนี้ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดการ
สุขาภิบาลที่ตำบลโพนกลางตั้งแต่วันที่รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ เป็นต้นไป โดย
กำหนดดังนี้ คือ

๑. สุขาภิบาลที่จะจัดนี้จัดเป็นอย่างสุขาภิบาลเมืองตามพระราช-
บัญญัติ

๒. กำหนดเขตสุขาภิบาลในชั้นต้นนี้ คือ ตั้งแต่ประตูชุมพลค้ำ
ใต้เลียบตามริมคูเมืองไปจนถึงถนนมหาศไทย หักเลี้ยวตามถนนมหาศไทย
ฝั่งเหนือไปจนสุดเขตสะพานรถไฟค้ำตะวันตก หักเลี้ยวไปตามเขตวัด
โรมันคาทอลิกไปจนลำปรุ เลียบตามลำปรุฝั่งใต้มาจนถึงวัดสะแก ตัดตรง
แต่่วัดสะแกมาจนคูเมือง เลียบตามคูเมืองมาบรรจบประตูชุมพลค้ำเหนือ
ดังนี้ ต่อไปเมื่อจะขยายเขตสุขาภิบาลยิ่งกว่าตำบลโพนกลางออกไปทางใด
เพียงใด จะได้ประกาศต่อไปโดยลำดับ

๓. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินภาษีโรงเรือนที่
เก็บได้ในเขตสุขาภิบาลให้เป็นผลประโยชน์สำหรับจ่ายใช้ในการสุขาภิบาล
ตามพระราชบัญญัติ

๔๑

ประกาศมา ณ วันที่ ๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ เป็น
วันที่ ๑๕๖๖๒ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

เปิดโรงพยาบาล

ที่ ๑๑๒๔/๑๐๔๔๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๒๘

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมท
อมรินทร์ ราชเลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยกระทรวงมหาดไทยได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ที่
๗๕/๗๔๖ ลงวันที่ ๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘ ว่า ตามที่พระยาจำเริญบด
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้ประชุมกรรมการสุขาภิบาลศึกษา
จัดตั้งโรงพยาบาล ๒ แห่ง สำหรับรักษาโรคไข้บวมแห่ง ๑ โรคอื่น ๆ
อีกแห่ง ๑ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้จัดการเปิดโรงพยาบาลนี้ต่อไปนั้น
พระเดชพระคุณเป็นต้นเกล้า ๆ หาที่สุกมิได้

กระทรวงมหาดไทยได้มีสารตราที่ ๓๑/๘๘๓๕ ลงวันที่ ๑๑
สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘ ส่งไปยังพระยาจำเริญบดแล้ว

บัดนี้ได้รับไปบอกพระยาจำเริญบดที่ ๓๒๘/๗๔๕๘ ลงวันที่
๒๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ ว่า พระยาจำเริญบดได้เตรียมการที่จะเปิด
โรงพยาบาลนี้พร้อมแล้ว สมควรจะจัดเปิดได้ในเดือนกันยายน ร.ศ. ๑๒๘

ซึ่งเป็นเวลาประจวบกับพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาภาคที่ ๑ ครั้นวันที่ ๒๐ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลาบ่าย จึงได้อาราธนาพระสงฆ์ ๕ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ที่โรงพยาบาลซึ่งได้สร้างไว้แต่ศก ๑๒๖๓ ตำบลวัดแจ้ง รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลาเช้าได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่ของไทยทานตามสมควร กับได้เชิญพ่อค้าไทย จีน ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านมาประชุมพร้อมกัน ณ โรงพยาบาลในเวลาเช้านั้น ครั้นพระสงฆ์กระทำกัศากิจเสร็จแล้ว พระบรมราชบรรหารปลัดมณฑลรักษากรุงเทพมหานครได้อ่านประกาศเปิดโรงพยาบาล เมื่อจบคำประกาศแล้ว พระสงฆ์ได้เจริญคาถาชัยมงคล ผู้ที่มาประชุมให้ ๓ ฉานับว่าการเปิดโรงพยาบาลเป็นอันสำเร็จทั้งพระราชประสงค์ แลในวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ ซึ่งนับว่าเป็นวันเริ่มกันเปิดโรงพยาบาล ได้รับคนไข้ไว้รักษา ชาย ๓ คน บรรดาผู้ที่ได้ออกทรัพย์แ่ลออกแรงช่วยในการโรงพยาบาลนี้พร้อมกันขอพระราชทานถวายพระราชกุศล มีความตามไปบอกดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสมเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

พระยาข้างกรุงรัตนโกสินทร์

ที่เมืองนครราชสีมา ทุกเกล้าฯ ถวาย

พระยาข้างกรุงรัตนโกสินทร์
ที่เมืองนครราชสีมา หูลเกล้าฯ ถวาย

รัชกาลที่ ๑

๑. พระบรมโกศ (บวรสุประภัสร์)

ข้างพลายสีปลาด พระยานครราชสีมาหน้าถวาย สมโภชขึ้นระวาง
ณ วัน ๓ ๖ ๓ ค่ำ ปีมะโรง ๑๑๕๖ พระราชทานนามว่า พระบรมโกศ
บวรสุประภัสร์ อัฐทิศพงษ์ มงคลาติแรก เอกมหันต์ อนันตคุณ
สมบูรณเลิศฟ้า.

๓. พระอินทรไอยรา

ข้างพังเผือกตรี ลูกเดือน คล้องไค้ที่เมืองภูเขี้ยว พระยานคร
ราชสีมาหน้าถวาย สมโภชขึ้นระวาง ณ วัน ๑ ๖ ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง ๑๑๕๖
พระราชทานนามว่า พระอินทรไอยรา รัตนนาเคนทร์ กเชนทรบดินทร์
อินทรวงสรรค์ อนันตคุณ สมบูรณเลิศฟ้า

ครั้งรัชกาลที่ ๒ ณ วัน ๖ ๖ ๕ ค่ำ ปีมอก ๑๑๗๔ พระราช
ทานนามใหม่ว่า พระอินทรไอยรา กษาชาติฉัททันต์ พิศพิฆพวรรณเผือก
ตรี สียอกตองตาทกแห่ง วิศณุแกลงรังรักษ์ มงคลลักษณเลิศฟ้า.

๕. พระเทพกฤษณชร

ข้างเมืองเอก ลูกเถื่อน คล่องไต้ที่เมืองภูเขียว พระยานคร
ราชสีมานำถวาย สมโภชน์นระวาง ณ วัน ๑๖๒ ค่ำ ปีระกา ๑๑๖๓

พระราชทานนามว่า พระเทพกฤษณชร บวรศรีเศวต เอกชาติจันท์
อนันตคุณ สมบูรณเลิศฟ้า

ครันรัชกาลที่ ๒ ณ วันที่ ๑๖๒ ค่ำ ปีวอก ๑๑๗๔ พระราช-

ทานนามใหม่ว่า พระเทพกฤษณชร บวรศรีเศวต อมรเมศนฤมิตร เฝือก
ผ่องทิศโสภณ มิ่งมงคลนาเคนทร์ ศษคเชนทรเจติมขวัญ ชาติจันท์
สูงศักดิ์ วิไลยศกษณเลิศฟ้า.

๘. พระบรมนาเคนทร์

ข้างปลายทองแดง พระยานครราชสีมานำถวาย สมโภชน์นระวาง
ณ วัน ๓๖๓ ค่ำ ปีเถาะ ๑๑๖๕ พระราชทานนามว่า พระบรมนาเคนทร์

ศษเชนทรชาติคามพหัทธณี ศรีสุวรรณเลิศฟ้า

รัชกาลที่ ๓

๒. พระบรมโอยรา

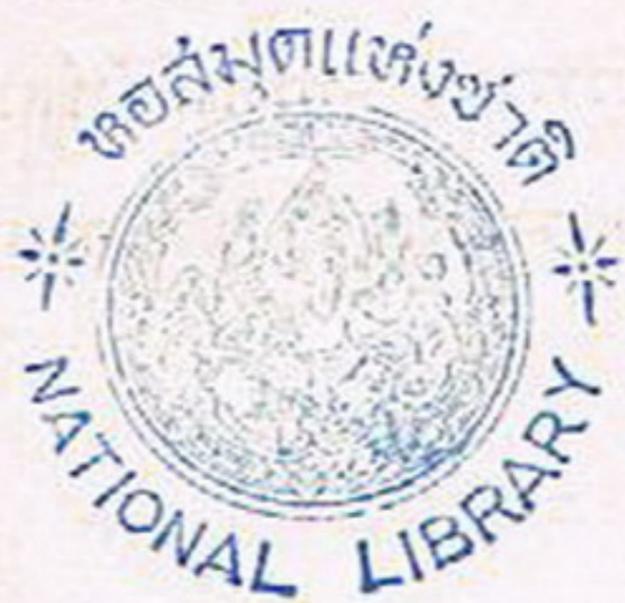
ข้างปลายกระ นายคำชาวเมืองนครราชสีมาให้หลวงคชสิทธิหน้า
ถวาย สมโภชน์นระวาง ณ วัน ๖๘ ค่ำ ปีชว ๑๑๕๐ พระราชทาน

นามว่า พระบรมโอรสา รัตนเกนทร์ สุเรนทร์รักษ์ ศักดิ์รังสรรค์
มหันตมหากฤษกาคุณ สุนทรลักษณเลิศฟ้า.

๖. พระยามงคลนาคินทร์

ช้างพลายเผือกหางดำ เค็มเป็นช้างธรรมดา ภายหลังลอกขาว
ออกกามสี่เนื้อ กรมการเมืองนครราชสีมา นำมาถวาย สมโภชขึ้นระวาง ณ
วัน ๓ ค่ำ ปีมะเมีย ๑๑๙๖ พระราชทานนามว่า พระยามงคล
นาคินทร์ อินทรโอรสวรรณ พรรณสีสังข์สารเศวต กมลเศวตฤกษ์
อิศรรังรักษ์ จักรกฤษณเรศวรรังสรรค์ มหันตมหาวัดนาคคุณ วิบุลยลักษณ
เลิศฟ้า.

(คัดจากหนังสือเรื่อง ทำเนียบนาม ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ.
๒๔๖๖ โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๕)

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

d 00146